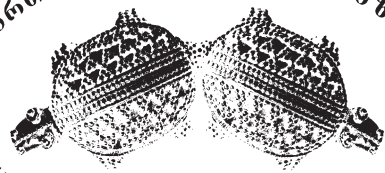

საქართველოს ეროვნული მუზეუმი

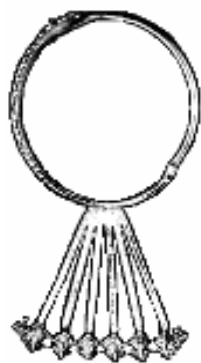
GEORGIAN NATIONAL MUSEUM

იბერია-კოლხეთი

საქართველოს კლასიკური და ადრემედიევური პერიოდის
არქეოლოგიურ-ისტორიული კვლევანი

IBERIA - COLCHIS

Researches on the Archaeology and History of Georgia
in the Classical and Early Medieval Period

№ 13

2017

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის
ოთარ ლორთქიფანიძის არქეოლოგიის ცენტრი
GEORGIAN NATIONAL MUSEUM
Journal of Otar Lordkipanidze Centre of Archaeology

იბერია-კოლხეთი

საქართველოს კლასიკური და ადრემედიევური პერიოდის
არქეოლოგიურ-ისტორიული კვლევანი

IBERIA-COLCHIS

Researches on the Archaeology and History of Georgia
in the Classical and Early Medieval Period

13

თბილისი 2017 Tbilisi

Editor-in-Chief: Gela Gamkrelidze

Editorial & Reviewers Board:

Z. Bragvadze, D. Braund (UK), N. Lordkipanidze,
D. Kacharava, M. Kvatchadze, G. Kvirkvelia, D. Mindorashvili,
M. Charkviani, G. Narimanishvili, V. Shatberashvili

Layout: Irakli Khutsishvili, Irakli Devdariani

მთ. რედაქტორი: გელა გამყრელიძე

სარედაქციო-სარეცენზიო საბჭო:

ზურაბ ბრაგვაძე, დევიდ ბრაუნდი, ნინო ლორთქიფანიძე,
დარეჯან კაჭარავა, მარინე კვაჭაძე, გურამ კვიციანი,
დავით მინდორაშვილი, გოდერძი ნარიმანიშვილი,
ვახტანგ შატბერაშვილი, მათა ჩარკვიანი

ტექნიკური უზრუნველყოფა: ირაკლი ხუციშვილი, ირაკლი დევდარიანი

See the web site:

<http://ancientworldonline.blogspot.com/2014/09/open-access-journal-iberia-kolxeti.html>

<http://dspace.nplg.gov.ge/browse?type=author&value=Gamkrelidze%2C+Gela>

Address: Otar Lordkipanidze Centre of Archaeology

14, D. Uznadze str. Tbilisi, 0102, Georgia

E-mail: iberiacolchis@yahoo.com.

© საქართველოს ეროვნული მუზეუმი. 2017

ISSN 1512-4207

UDC 94(479.22)+902. ი-315

შინაარსი

CONTENTS

რევაზ კვირკვაია, არტეფაქტები სოფ. ლელვნიდან (Revaz Kvirkaia, ARTIFACTS FROM LEGHVANI).....	5
გოდერძი ნარიმანიშვილი, აღმოსავლეთ საქართველოს ძვ.წ. VII-ახ.წ. VII სს. კერამიკა (Goderdzi Narimanishvili, POTTERY OF 7th CENTURY BC-7th CENTURY AD FROM EAST GEORGIA)	21
გიორგი მახარაძე, იბერია-კოლხეთი დიადოქოსების ხანაში (Giorgi Makharadze, IBERIA-COLCHIS IN THE DIADOCHOI ERA)	72
ანა გაბუნია, გლიჯტიკის ნიმუშები საქართველოს ეროვნული მუზეუმის კოლექციიდან (Ana Gabunia, ROMAN ENGRAVED GEMS FROM THE COLLECTION OF GEORGIAN NATIONAL MUSEUM)	87
დავით ლომიტაშვილი, ბესიკ ლორთქიფანიძე, ნიკოლოზ მურღულია, პოლ ევერილი, იან კოლვინი, ხუნთის ციხე (Davit Lomitashvili, Besik Lortkifanidze, Nikoloz Murghulia, Paul Everill, Ian Colvin, FORTRESS OF KHUNTSI)	99
ვახტანგ შატბერაშვილი, გიორგი ჩადუნელი, ანტიკური ხანის მასალა კასპის მუზეუმიდან (Vakhtang Shatberashvili, Giorgi Chaduneli, ARTIFACTS OF CLASSICAL PERIOD FROM KASPI MUSEUM)	112
ქეთევან რამიშვილი, ზებედე შატბერაშვილი, გვიანანტიკური ხანის მდიდრული სამარხები სოფ. ოკამიდან (Ketevan Ramishvili, Zebede Shatberashvili, RICH BURIALS OF LATE ROMAN PERIOD FROM THE V. OKAMI).....	120
ნუცა ყიფიანი, დიონისურ სიუჟეტიანი ნითელზიგურული კრატერი (Nutsa Kipiani, THE RED FIGURE CRATER)	126
მარინე ფირცხალავა, ქვლის ბუნიკი თრელის ნამოსახლარიდან (Marina Pirtskhalava, BOUTEROLLE FROM THE SETTLEMENT OF TRELIGOREBI)	129
რეცენზიები:	
ზურაბ ბრაგვაძე, ალიკ გაბელია — აფხაზეთი ნინარეანტიკურ და ანტიკურ ეპოქაში	137

PAPERS IN ENGLISH:

Natela Jabua, QUESTIONS OF SUCCESSION IN THE PRE-CHRISTIAN AND EARLY
MEDIEVAL ARCHITECTURE OF GEORGIA 140

Paul Everill, Davit Lomitashvili, Nikoloz Murgulia, Ian Colvin, Besik
Lortkipanidze, FORTY SEASONS OF EXCAVATION: NOKALAKEVI-TSIKHEGOJI-
ARCHAEOPOLIS 146

Nicolas J. PREUD'HOMME, BACURIUS, THE MAN WITH TWO FACES 166

SUMMARIES 193

შემოკლებების განმარტება: ABBREVIATIONS 203

ინფორმაცია ავტორებისათვის 204

არტიფიციური სოფ. ლელვნიდან

სოფ. ლელვანი მდებარეობს ხარაგაულის მუნიციპალიტეტში, მდ. ლელვულას ხეობაში, დაბა ხარაგაულიდან დაშორებულია 12 კმ-ით, ხოლო რკინიგზის სადგურ მარელისიდან 4 კმ-ით. ისტორიულ წყაროებში პირველად მოხასენიებულია XVIII ს-ში.

ადგილი, რომელიც „ვეფხვაძეების გორის“ სახელითაა ცნობილი, სოფლის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ზღვის დონიდან 560-562 მ. სიმაღლეზე, ე.წ. „პირველ უბანში“ მდებარეობს, რომელსაც „კოდაბოლოსაც“ უწოდებენ და არც თუ ისე მაღალ ბორცვს წარმოადგენს, რომლის საერთო ფართი რამდენიმე ჰექტარია. ის ახლა კერძო საკუთრებაშია და ნაწილობრივ თხილის პლანტაციას გაშენებული.

1978 წელს, მიწის სამუშაოების დროს, დაახლოებით იმ ადგილას, სადაც ამჟამად პლანტაციაში შესასვლელი ქიშკარია, ადამიანის ძვლები და სხვადასხვა ნივთები აღმოჩნდა, რომლებიც რობერტ ვეფხვაძემ ხარაგაულის ისტორიულ მუზეუმს ჩააბარა და ახლაც იქ ინახება (მადლობას მოვასხენებთ ხარაგაულის მუზეუმის თანამშრომლებს მასალაზე მუშაობისას გაწეული დახმარებისათვის). კოლექცია აშკარად სამარხეული ინვენტარის შთაბეჭდილებას ტოვებს, თუმცა უფრო „ლელვნის განძის“ სახელითაა ცნობილი.

კოლექცია აქამდე მეცნიერულად შესწავლილი არ ყოფილა, მხოლოდ ხარაგაულის ისტორიისა და კულტურული მემკვიდრეობისადმი მიძღვნილ ორიოდე პოპულარულ ნიგნსა და სტატიებშია ნახსენები [ვეფხვაძე, 2010:256; ვეფხვაძე, 2016:93]. აღსანიშნავია ისიც, რომ კოლექცია შეცდომით ძვ.წ. მეორე და პირველი ათასწლეულების მიჯნით იყო დათარიღებული. ჩვენ კი მას გვიანტიკური ხანით - ახ.წ. II-III სს. ვათარიღებთ.

ჩვენთვის უცნობია რა ვითარებაში აღმოჩნდა ეს ნივთები, ამიტომ არც იმის თქმა შეგვიძლია თუ რამდენი სამარხი განადგურდა, არის თუ არა კოლექცია ერთი კომპლექსი და მოხვდა თუ არა მუზეუმში ყველა ის ნივთი, რომელიც იქ აღმოჩნდა. ამ ეჭვს აძლიერებს ისიც, რომ ჩაბარებულია მხოლოდ ბრინჯაოსა და ერთი ვერცხლის ნივთი და არაა არც ერთი რკინის არტეფაქტი. ეს შესაძლოა იმიტაც აიხსნას, რომ რკინის კოროზირებულ ნივთებს ყურადღება არ მიაქციეს და მუზეუმს არ ჩააბარეს. თუმცა არც ისაა გამორიცხული, რომ რკინის ნივთები (იარაღი) არც იყო ამ სამარხში თუ სამარხებში, ვინაიდან

შესაძლოა ქალებისა და ბავშვების სამარხები ყოფილიყო. ამ მოსაზრების სასარგებლოდ შეიძლება მეტყველებდეს სამკაულისა და სამშვენისების სიუხვე და პატარა ზომის, ბავშვის სამაჯურები და ფიბულები. არაა არც თიხის ჭურჭელი, რომელიც დიდი ალბათობით სამარხებში უნდა ყოფილიყო. თუ გავითვალსწინებთ იმას, რომ კოლექციაში არის სამი ჭვირული ბალთა და თვრამეტი ზამბარისებური საკიდი, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ განადგურებულია ერთზე მეტი, შესაძლოა ორი-სამი სამარხი.

ბუნებრივია, შეუძლებელია სამარხთა აგებულებასა და დაკრძალვის წესზე რაიმეს გადაჭრით თქმა, აგრეთვე თქმა იმისა, ინდივიდუალური სამარხები განადგურდა, წყვილადი თუ კოლექტიური. ვინაიდან თვითმხილველთაგან არავითარ ცნობას აკლდამების ან ქვითნაგები სამარხების განადგურების შესახებ არ ვფლობთ, დიდი ალბათობით მიცვალებულები ინჰუმაციურად იყვნენ დაკრძალული, ხოლო სამარხები ორმოსამარხები იყო. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ ამ პერიოდით დათარიღებული ბორის, კლდეეთისა და სავარაუდოდ, სარგვეშის მდიდრული სამარხებიც (ხარაგაულის მუზეუმში გავეცანით „სარგვეშის განძის“ აღმოჩენის თვითმხილველის, დავით ჩიკვაიძის ჩანაწერებს, საიდანაც ირკვევა, რომ იქაც მიცვალებული ორმოსამარხში ყოფილა დაკრძალული) - ორმოსამარხებია. როგორც ჩანს, გვიანანტიკურ ხანაში ამ რეგიონისათვის, ისევე როგორც საქართველოს სხვა რეგიონებისთვისაც დამახასიათებელი ყოფილა მიცვალებულთა ინჰუმაციური დაკრძალვა ორმოსამარხებში [ლომთათიძე, 1957:162].

კოლექცია 55 ნივთისაგან შედგება და დანიშნულების მიხედვით რამდენიმე ჯგუფად შეიძლება დაიყოს (ფრჩხილებში მოცემულია საინვენტარო ნომრები. გრაფიკული ტაბულები ეკუთვნის რუსუდან ბერიძეს, ფოტოები რევაზ კვიციანიას და რუსუდან ბერიძეს).

სამკაული:

საკიდი. ბრინჯაო, ბიკონუსური, ჭვირული. მრგვალგანივკვეთიანი საკიდი რგოლით. ქვევით აქვს ოთხი ბურთულა. სიმაღლე - 4,8 სმ (ტაბ. I-1 (1-179), ფოტო I-1).

საკიდი. ბრინჯაო, ბიკონუსური, ჭვირული. მრგვალგანივკვეთიანი საკიდი რგოლით. ქვევით აქვს ოთხი ბურთულა. სიმაღლე - 4,5 სმ (ტაბ. I-2 (179), ფოტო I-2).

საკიდი. ბრინჯაო, გირისებური. აქვს საკიდი რგოლი. შუა ადგილას და ბოლოში დატანილია კოპები. სიმაღლე - 3,5 სმ. (ტაბ. I-21 (178), ფოტო 2).

საკიდები (2 ც.). ბრინჯაო, გირისებური. აქვთ საკიდი რგოლი და დამშვენებულნი არიან კოპებით. 1) სიმაღლე - 3 სმ. 2) სიმაღლე - 2,8 სმ. (ტაბ. I-11,12 (177). ფოტო. 3).

საკიდი. ბრინჯაო, ნახევარკალური. გამსხვილებული თავები დამშვენებულია „დრაკონთა“ გამოსახულებით. ღეროს შუა ნაწილში, გაბრტყელებულ ადგილას, აქვს საკმაოდ დიდი, ოვალური ნახვრეტი. სიგრძე - 3 სმ. სიმაღლე - 2,4 სმ. (ტაბ. I-24 (477). ფოტო 4).

საკიდები (18 ც.). ბრინჯაო, ზამბარისებური. გრძელ, მრგვალგანივკვეთიან ღეროზე დახვეულია მრგვალგანივკვეთიანი მავთული. აქვთ საკიდი რგოლი. სიმაღლე - 3,8 - 4 სმ. (ტაბ. I-13 (185). ფოტო 5).

საკიდი. ბრინჯაო, დისკოს ფორმის წინა მხარეს ამოზნექილი და უკანა მხარეს ჩაზნექილი. წინა მხარეს, ნაპირას დატანილია ათი საკმაოდ მაღალი ბურცობი. ასევე შემკულია რამდენიმე რიგად დატანილი კინცენტრული წრეებითა და ჭდეული ხაზებით. აქვს ერთი ნახვრეტი, რომელიც ალბათ საკიდი ზონრის გასაყრელად იყო განკუთვნილი. დმ. - 8 სმ. (ტაბ. IV-37 (1-167). ფოტო 6).

ბეჭედი. ბრინჯაო, ბრტყელგანივკვეთიანი, თავებგახსნილი, თავებთან გაფართოებული. დმ. - 2,8 სმ. (ტაბ. I-8 (183). ფოტო 7).

ბეჭედი. ბრინჯაო, ბრტყელგანივკვეთიანი, თავებგახსნილი. დმ. - 2 სმ. (ტაბ. I-23 (184). ფოტო 8).

სამაჯური. ბრინჯაო, მრგვალგანივკვეთიანი, თავებმოკაუჭებული, თავები შემკულია წინვოვანი ორნამენტით. დმ. - 4,5 სმ. (ტაბ. I-5 (1-181). ფოტო 9).

საყურე (?). ბრინჯაო, მრგვალგანივკვეთიანი, დეფორმირებული. სიგრძე - 0,8 სმ. (ტაბ. I-20 (6962)).

რგოლი. ბრინჯაო, მრგვალგანივკვეთიანი. დმ. - 2,8 სმ. (ტაბ. I-3 (180). ფოტო 10).

რგოლი. ბრინჯაო, ბრტყელგანივკვეთიანი, ბოლოებმოკაუჭებული. დმ. - 3 სმ. (ტაბ. I-7 (182). ფოტო 11).

სამოსელთან დაკავშირებული ნივთები:

ფიბულა. ბრინჯაო, მცირე ზომის, მშვილდისებური. აქვს ოვალურგანივკვეთიანი, ორნამენტირებული ღერო და ოთხკუთხაგანივკვეთიანი, ღეროზე დახვეული ენა. სიგრძე - 4,7 სმ. სიმაღლე - 3,3 სმ. (ტაბ. I-16 (185). ფოტო 12).

ფიბულა. ბრინჯაო, მცირე ზომის, მშვილდისებური. აქვს ოვალურგანივკვეთიანი, ორ-

ნამენტირებული ღერო და წვრილი, ღეროზე დახვეული ენა. სიგრძე - 4,8 სმ. სიმაღლე - 3,2 სმ. (ტაბ. I-17 (185). ფოტო 12).

ფიბულა. ბრინჯაო, მცირე ზომის, მშვილდისებური. აქვს ოვალურგანივკვეთიანი, ორნამენტირებული ღერო, მრგვალგანივკვეთიანი, ღეროზე დახვეული ენა, რომელიც ერთ ადგილას გაბრტყელებულია. სიგრძე - 4 სმ. სიმაღლე - 3,8 სმ. (ტაბ. I-19 (185). ფოტო 12).

ფიბულა. ბრინჯაო, ნაკლული, აკლია ენა. ღერო ოვალურგანივკვეთიანი, მორკალული და სადაა. სიგრძე - 3,5 სმ. სიმაღლე - 2 სმ. (ტაბ. I-18 (185). ფოტო 12).

ბალთა. ბრინჯაო, ჭვირული, ჩამოსხმული, კვადრატული ფორმის, რთული კომპოზიციით: ცენტრალური ფიგურაა ქორბუდა ირემი, რომელის ქვეშ, ფეხებს შორის გამოსახულია გაურკვეველი ცხოველი, ხოლო ზურგზე ხარი. წინ ორ ფეხზე მდგარი ცხოველი (ძაღლი? მტაცებელი?) სახით ირმის დრუნჩს ეხება. ჩარჩო შემკულია ორნამენტით. წინა მხარეს ოთხივე კუთხეში აქვს მაღალი, კონუსური შვერილები. უკანა მხარეს აქვს კაუჭი და მამალი დუგმა. ბალთა დეფორმირებული და კოროზირებულია. ზომები: 14X14 სმ. ჩარჩოს სიგანე - 2,5 სმ. შვერილების სიმაღლე - 2,5 სმ. (ტაბ. II-25 (1-1). ფოტო 13).

ბალთა. ბრინჯაო, ჭვირული, ჩამოსხმული, კვადრატული ფორმის, რთული კომპოზიციით: ცენტრალური ფიგურაა ქორბუდა ირემი, რომელის ქვეშ და ზურგზე გამოსახულია გაურკვეველი ცხოველი (მტაცებელი?), წინ კი ორ ფეხზე მდგარი ცხოველი (ძაღლი? მტაცებელი?), რომელიც სახით ირმის დრუნჩს ეხება. ჩარჩოს სამ რიგად შემოუყვება თავთავისებური ორნამენტი, წინა მხარეს ოთხივე კუთხეში აქვს მაღალი, კონუსური შვერილები. უკანა მხარეს აქვს კაუჭი და მამალი დუგმა. ზომები: 11,5X12,5 სმ. ჩარჩოს სიგანე - 1,5 სმ. შვერილების სიმაღლე - 1 სმ. (ტაბ. II-26 (1-164). ფოტო 14).

ბალთა. ბრინჯაო, ჭვირული, ჩამოსხმული, კვადრატული ფორმის, რთული კომპოზიციით: ცენტრალური ფიგურაა ცხენი, რომლის ზურგზე დგას ხარი, ფეხებს შორის ფრთაგამლილი ფრინველი, წინ კი ორ ფეხზე მდგარი ცხოველი (ძაღლი? მტაცებელი?) სახით ცხენის დრუნჩს ეხება. ჩარჩოს სამ რიგად შემოუყვება თავთავისებური ორნამენტი. წინა მხარეს ოთხივე კუთხეში აქვს მაღალი, კონუსური შვერილები, უკანა მხარეს კი კაუჭი და მამალი დუგმა. ზომები: 13X13 სმ. ჩარჩოს სიგანე - 2 სმ. შვერილების სიმაღლე - 3-3,3 სმ. (ტაბ. II-27 (1-165). ფოტო 15).

ბალთის ფრაგმენტი. ჩარჩოს კუთხე. შემორჩენილია მასზე გამოსახული ცხოვე-

ლის ფეხის ნაწილი. ჩარჩოს ორ რიგად შემოუყვება თავთავისებური ორნამენტი (ტაბ. I-15 (6957). ფოტო 16).

ინსიგნიის ნიშანი ან საკულტო ნივთი:

კვერთხისთავი. ბრინჯაო, პატარა ზომის, ბიკონუსური, გამჭოლი ნახვრეტი, შუაში ნაწიბურით. დამშვენებულია ვერძის თავის სამი პლასტიკური გამოსახულებით. სიმაღლე - 3 სმ. ხვრელის დმ. - 1,2 - 1,5 სმ. (ტაბ. I-10 (173). ფოტო 17, 18).

მცირე პლასტიკა (საკულტო ნივთები, სამშვენისები):

ირმის ფიგურა (საკიდი). ბრინჯაო, აქვს მაღალი ყელი, მოგრძო და ვიწრო დრუნჩი, ორად განტოტილი რქები. უკანა ფეხები უფრო დაბალია, ვიდრე წინა. მუცლის მხარე ბრტყელია, ზურგისა ოდნავ ამობურცული. საკიდი დარჩილულია ყელსა და ზურგზე. სიმაღლე - 3 სმ, ტანის სიგრძე - 2,5 სმ. (ტაბ. III-28 (1-169). ფოტო 19-1).

ირმის ფიგურა (საკიდი). ბრინჯაო, აქვს მაღალი ყელი, მოგრძო და ვიწრო დრუნჩი, ორად განტოტილი რქები. უკანა ფეხები უფრო დაბალია, ვიდრე წინა. მუცლის მხარე ბრტყელია, ზურგისა ოდნავ ამობურცული. პირველ ფიგურასთან შედარებით, აქვს უფრო მაღალი და განტოტილი რქები და უფრო მაღალი წინა ფეხები. სიმაღლე - 3 სმ. ტანის სიგრძე - 2,8 სმ. (ფოტო 19-2).

ვერძის ფიგურა (საკიდი). ბრინჯაო, აქვს მაღალი ყელი, გრძელი და ვიწრო დრუნჩი. მუცლის მხარე ბრტყელია, ზურგისა ამობურცული. აქვს ჩახვეული რქები, მოკლე ფეხები. ზურგზე აქვს საკიდი რკალი. სიმაღლე - 3,4 სმ. სიგრძე - 4 სმ. (ტაბ. III-29 (1-170). ფოტო 20).

ვერძის ფიგურა (საკიდი). ბრინჯაო, აქვს პატარა, ნაწვეტებული დრუნჩი, მსხვილი, ჩახვეული რქები, მორკალული ტანი, მოკლე, გაშლილი ფეხები, მოკლე და მსხვილი კუდი, თვალები გამოსახულია კოპებით, ზურგზე და კისერზე მიმაგრებულია საკიდი რკალი. სიგრძე - 2,5 სმ. სიმაღლე - 2 სმ. სიგანე - 0,7 სმ. (ტაბ. III-35 (1-171). ფოტო 21).

ჯიხვის თავის ფიგურა (საკიდი). ბრინჯაო, აქვს გრძელი და მსხვილი დრუნჩი, თვალები გამოსახულია კოპებით. კოპი აქვს თავზეც. ორი გრძელი და განტოტილი რქა ორივე მხარეს თავთან ბრინჯაოს ღერაკითაა შეერთებული. რქებს შორის აქვს საკიდი რკალი. სიგრძე - 5 სმ., სიგანე შუბლთან - 1 სმ., სიგანე რქებს შორის - 5,5 სმ. (ტაბ. III-32 (1-172). ფოტო 22).

ჯიხვის თავის ფიგურა (საკიდი). ბრინჯაო, აქვს გრძელი, ოდნავ მორკალული დრუნჩი, თვალები გამოსახულია კოპებით, კოპი აქვს თავზეც. ორი გრძელი და განტო-

ტილი რქა ორივე მხარეს თავთან ბრინჯაოს ღერაკითაა შეერთებული. რქებს შორის აქვს საკიდი რკალი. სიგრძე - 3 სმ., სიგანე რქებს შორის - 4,5 სმ. (ტაბ. III-34 (1-173). ფოტო 23).

ხარის ფიგურა (საკიდი). ბრინჯაო. სახე ძალზე სტილიზებულია და გამოსახული: არ ეტყობა თვალები და ნესტოები. აქვს გრძელი და მორკალული რქები. ტანი საკმაოდ წვრილია (მჭლე ხარის შთაბეჭდილებას ტოვებს). ოთხივე ფეხი წინა აქვს გადადმული, რაც ცხოველის ფიგურას დინამიურობას ანიჭებს. აქვს მოკლე კუდი. ზურგზე დარჩილულია საკიდი რკალი. სიგრძე - 5,5 სმ. სიმაღლე - 3,8 სმ. (ტაბ. III-31 (145). ფოტო 24).

გაურკვეველი ცხოველისა თუ მცურავი ფრინველის ფიგურები (საკიდი. 2 ც.). ბრინჯაო. აქვთ მაღალი ყელი, წვრილი და ნაწვეტებული დრუნჩი (ნისკარტი?), თავზე აზით ორ-ორი კოპი. აქვთ გაბრტყელებული წინა ფეხები (თათები?), უკანა ფეხები არა აქვთ. ტანის უკანა ნაწილი გაბრტყელებულია. ზურგზე და კისერზე მიჩილულია საკიდი რკალი. ორივე ფიგურა ფორმითაც და ზომე-ბითაც ერთნაირია. სიმაღლე - 2, 5 სმ., ტანის სიგანე - 3 სმ. სიგანე ფეხებთან - 1,1 სმ. (ტაბ. III-30 (1-168). ფოტო 25).

გაურკვეველი დანიშნულების ნივთები:

დისკოსებური ნივთი. ვერცხლი, წინა მხარეს ამოზნექილი, უკანა მხარეს ჩაზნექილი. შუაში აქვს ფართო, ამობურცული შვერილი. წინა მხარეს ნაპირთან შემოუყვება პატარა ბურცოებები. ამშვენებს ასეთივე ბურცოებით შექმნილი 5 სამკუთხედი, რომლებიც წვერით ცენტრისაკენ არიან მიმართულნი. ნახვრეტი ან საკიდი რკალი არა აქვს. ამიტომაც ვერაფერს ვამბობთ მისი დანიშნულების შესახებ. დმ. - 5,5 სმ. (ტაბ. IV-36 (1-166). ფოტო 26).

ნივთის ფრაგმენტი. ბრინჯაო. პატარა, მორკალული. ერთი ბოლო გაბრტყელებულია, მეორე მოტეხილი. ორნამენტირებულია. დმ. - 1,5 სმ., სიგრძე - 4,5 სმ. (ტაბ. I-9 (6960).

ღერაკი. ბრინჯაო, ოვალურგანივკვეთიანი. სიგრძე - 2,5 სმ. (ტაბ. I-4 (6961).

ღერაკი. ბრინჯაო, ოთხკუთხაგანივკვეთიანი, მორკალული. სიგრძე - 2 სმ. (ტაბ. I-22 (6958).

ღერაკი. ბრინჯაო, ოვალურგანივკვეთიანი. სიგრძე - 2 სმ. (ტაბ. I-14 (6959).

გაურკვეველი ნივთის ფრაგმენტი. ბრინჯაო. (ტაბ. III-33 (6702).

კოლექციის დათარიღება არაა ძნელი, რადგან მასში შემავალი ნივთების დიდ ნაწილს მრავლად ეძებნება პარალელები კარგად დათარიღებულ ძეგლებზე. ამ მხრივ პირველ რიგში საყურადღებოა მსგავსება

კლდეეთის სამაროვნის მასალასთან, სადაც აღმოჩენილია სრულიად მსგავსი ჯიხვისა და ირმის ფიგურები, ბიკონუსური, ჭვირული საკიდები, ზამბარისებური საკიდები და ჭვირული ბალთა [ლომთათიძე 1957: ტაბ. VIII, IX, XIII, XIV].

მსგავსი ჯიხვისა და ირმის ფიგურები აღმოჩენილია ბორში [კვიციანი, და სხვ., 2016: 32-33. ტაბ. I-1-3; ფოტო 1-3], არაგვის ხეობაში – ნეძიხისა და ბადრიანების სამაროვანზე [რამიშვილი, 2007: ტაბ VII, 5-9; XI, 1-5], სამთავროს № 540 კრამიტსამარხში [მანჯგალაძე, 1985:70, სურ. 337], მოგვათაკარის სამაროვნის № 6 სამარხში [სიხარულიძე და სხვ., 1985:122, სურ. 672, 681], კარსნისხევის № 27 კრამიტსამარხში [აფაქიძე და სხვ., 1978: 48-51, სურ. 261, 264, 266]. ყველა მათგანი გვიანანტიკური ხანისაა.

ლელვანის კოლექციაში შემავალი ბიკონუსური და გირისებური საკიდების მსგავსი ნივთები აღმოჩენილია ჟინვალის სამაროვნის III ს-ით დათარიღებულ სამარხებში [ჩიხლაძე 2015:72, 75, ტაბ. XIII, 47-51; XII, 181-182, 389-390]. აქვე აღმოჩნდა ლელვანის კოლექციაში შემავალი ცხოველისა თუ მცურავი ფრინველის მსგავსი ფიგურები, რომლებსაც ვ. ჩიხლაძე „ცხვრის სტილიზებულ გამოსახულებად“ მიიჩნევს [ჩიხლაძე, 2015:96, ტაბ. XXXIX:493-494]. ე.ნ. „დრაკონისთავიან“ საკიდს, რომელიც შიდა ქართლშია აღმოჩენილი და რომლის მსგავსი ნივთი ლელვანის კოლექციაშიცაა, ბ. კუფტინი „პართიული“ ხანით ათარიღებს [Куфтин 1949:24, Рис. 3], ამავე პერიოდისაა ოლგინსკოესა (ნებელდა) და ლიაში აღმოჩენილი ანალოგიური საკიდებიც [აფხაზავა, 2010:ტაბ. IX-6; ნითლანაძე, 1973:ტაბ. I].

კოლექციაში არის ისეთი ნივთიც, რომლის მსგავსიც ვერსად მოვიძიეთ, კერძოდ, კვერთხისთავი ვერძის თავების პლასტიკური გამოსახულებით, რომელიც ჩვენი აზრით, საკულტო საგანი ან ინსიგნიის ნიშანი უნდა იყოს.

გვიანანტიკური ხანის ძეგლებით ეს რეგიონი როგორც ჩანს საკმაოდ მდიდარია. ამაზე მეტყველებს შემთხვევით აღმოჩენილი ნივთები, რომლებიც ერმიტაჟში, საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში, ქუთაისისა და ხარაგაულის მუზეუმებშია დაცული. მართო ბორისა და სარგვეშის მდიდრული სამარხეული ინვენტარი რად ღირს [Придик, 1914; Tschubinaschvili, 1925]. ბორში შემთხვევით აღმოჩენილი საინტერესო კოლექციებია დაცული საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ს. ჯანაშიას სახელმწიფო მუზეუმში [კვიციანი, და სხვ., 2016:31-55], ქუთაისისა და ხარაგაულის მუზეუმებში. ამას გარდა, ხარაგაულის ისტორიულ მუზეუმში დაცულია ჭვირული

ბალთა და ფიბულა სოფ. ღორეშადან (ფოტო 29-30), ჭვირული ბალთები სოფ. ქროლიდან (გარკვეული მიზეზების გამო მუზეუმის სააღრიცხვო დოკუმენტებში ბალთის აღმოჩენის ადგილად სოფ. ბაზალეთია მითითებული. ფოტო 31) და ვახანიდან (ფოტო 32), თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტი ქალის პროფილის რელიეფური გამოსახულებით სოფ. ჩრდილიდან (ფოტო 33), ბრინჯაოს ვერძის შესანიშნავი ქანდაკება სოფ. ლაშედან (ფოტო 34).

იმ პერიოდში საქართველოს ტერიტორიაზე არსებობდა ორი სახელმწიფო: იბერია და კოლხეთი. იბერიის სამეფო საკმაოდ დიდ ტერიტორიას ფლობდა ლიხთიმერეთში. მისი დასავლეთ საზღვარი შესაძლოა ხშირად იცვლებოდა, მაგრამ ძირითადად, ალბათ მაინც სკანდა-შორაპნის ხაზზე გადიოდა. თვით შორაპანი, მკვლევართა უმრავლესობის აზრით, იბერიის შემადგენლობაში იყო. გ. ლომთათიძე ვარაუდობდა, რომ იბერია-კოლხეთის საზღვარი ბორსა და კლდეეთს შორის გადიოდა [ლომთათიძე, 1957:189]. ვ. ჯაფარიძე თვლის, რომ კლდეეთი როგორც პოლიტიკურად, ისე კულტურულად კოლხეთს ეკუთვნოდა [ჯაფარიძე, 1984:29]. ჩვენი აზრით, რთული და თითქმის შეუძლებელიცაა გადაჭრით თქმა თუ ზუსტად სად გადიოდა იბერია-კოლხეთის საზღვარი, რომელიც პოლიტიკურად იმ ძალიან ბოხოქარ ხანაში ალბათ ხშირად იცვლებოდა. რაც შეეხება კულტურულ კუთვნილებას: კლდეეთში საკმაოდ ბევრი ნივთია ისეთი, რომელიც არის ლელვანშიც და რომელთაც, როგორც ზემოთ ავღნიშნეთ, პარალელები უხვად ეძებნებათ აღმოსავლეთ საქართველოში, მაგ.: ცხოველთა ფიგურები, გირისებური და ზამბარისებური საკიდები და სხვა. თუმცა ისიც შესაძლოა, რომ კლდეეთელები უფრო მეტად ყოფილიყვნენ დასავლურ-ქართული კულტურის მატარებელნი, ვიდრე ლელვანელები, ვინაიდან იქ აღმოჩენილი ნივთები დასავლურ-ქართულ არქეოლოგიურ მასალასთანაც პოულობს ბევრ საერთოს. მაგ., ოქროს ბალთები, რომლებიც თითქმის იდენტურია გონიოს განძის ბალთებისა და რომლებიც კოლხური ოქრომჭედლობის ტრადიციით არიან დამზადებულნი, კერამიკა და სხვ. მაგრამ ეს მაინც არ გამოირიცხავს იმას, რომ კლდეეთი იბერიის ფარგლებში ყოფილიყო. დღესაც ხარაგაულის მუნიციპალიტეტში არის გვერდიგვერდ მდებარე სოფლები, სადაც ერთში ხალხი იმერული კილოთი მეტყველებს და იმერული ტრადიციებით ცხოვრობს, მეორეში კი ქართლურით, მაგრამ ორივენი თავს იმერლებად თვლიან. ლელვანი კი ჩვენი აზრით, ტერიტორიულადაც და კულტურულადაც იბერიას ეკუთვნოდა. ბუზმიჰრ პიტიახში, რომელიც იხსენიება ბორში აღმოჩენილი თასის არმა-

ზულ წარწერაში, იბერიის მეფის, ფარსმან ქველის (დაახლ. 120-170 წწ.) თანამედროვე უნდა ყოფილიყო [ცქიტიშვილი, 1966:90] და მონაპირე მხარის, ლიხთიმერეთის იბერიის მმართველი იქნებოდა. ეს რეგიონი გარდა იმისა, რომ მონაპირე, სასაზღვრო რეგიონს წარმოადგენდა, მნიშვნელოვანი იყო იმითაც, რომ აქ გადიოდა მსოფლიო მნიშვნელობის სავაჭრო გზები, რომლებიც არაერთ ბერძენ და რომაელ ავტორს (პატროკლე, სტრაბონი, ვარონი და სხვ.) აქვს მოხსენიებული და დატანილია „ტაბულა პევტინგერიანაზე“. აქვე გადიოდა ადგილობრივი მნიშვნელობის გზებიც, რომლებიც აღმოსავლეთ, დასავლეთ და სამხრეთ საქართველოს ერთმანეთთან აკავშირებდა. მონაპირე საპიტიახშოს კი ქვეყნის დასავლეთ საზღვრის დაცვის გარდა, ალბათ ამ გზების დაცვა და გაკონტროლებაც ევალებოდა.

როგორც წერილობითი წყაროებიდანაც ცნობილი, გარდა პიტიახშებისა, ანტიკური ხანის იბერიაში უფრო დაბალი რანგის სახელმწიფო მოხელეებიც იყვნენ: სპასალარ-ათასისტავები, ხევისთავები და ა.შ., რომლებიც ალბათ საპიტიახშოს უფრო მცირე ტერიტორიულ ერთეულებს განაგებდნენ. ბევრი მკვლევარი თვლის, რომ ბორში პიტიახშები და მათი ოჯახის წევრები იყვნენ დაკრძალულნი, ხოლო კლდეებში უფრო დაბალი რანგის მოხელეები, თუნდაც ათასისტავები [ჯანაშია, 1941; ლომთათიძე, 1957:183-184; ცქიტიშვილი, 1955:304; მარგიშვილი, 1988:45-46]. საპიტიახშოები კი ალბათ, უფრო წვრილ ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულ ერთეულებად იყო დაყოფილი.

დღეს ხარაგაულის მუნიციპალიტეტი 19 სასოფლო თემად დაყოფილი, თითოეულ მათგანში რამდენიმე სოფელი და უფრო მეტი ნასოფლარია. ეს დაყოფა არაა შემთხვევითი: სასოფლო თემები ძირითადად, პატარა მდინარეთა ხეობებში მდებარეობენ. მაგ.: ლელვანის თემი მდ. ლელვანულას ხეობაშია, კიცხის თემი ბორიმელას, სარგვეშის თემი მდ. ყარნების, ვახანის თემი ვახანისწყლის, ბორითის თემი ძირულას, ღორეშას თემი კვადოურას, ზვარეს თემი ნუნისისწყლის ხეობაში და ა.შ. თითოეულ ხეობას აქვს თავისი სახნავ-სათესი და სავენახე მიწები, საძოვრები, ტყე და ველი – მთელი სასოფლო-სამეურნეო ინფრასტრუქტურა. ამიტომაც შესაძლოა, რომ გვიანანტიკურ ხანაშიც ეს ხეობები მიკრო-ეკონომიკური და ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული ერთეულები ყოფილიყვნენ. მათ ალბათ თავიანთი მმართველი მოხელეებიც ეყოლებოდათ, რომელთა მეშვეობითაც სახელმწიფო თავის ხელისუფლებას ახორციელებდა, გადასახადების აკრეფა იქნებოდა ეს, რეკრუტირება თუ სხვ. გვიანანტიკურ ხანაში, როდესაც უკვე საზოგადოების სო-

ციალური დიფერენციაცია შორსაა წასული, თითოეულ ასეთ ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულ ერთეულს (ხევს?) ალბათ თავისი მაღალი და დაბალი ფენაც ეყოლებოდა.

სოფ. ლელვანს ლელვანულას ხეობაში გამორჩეული ადგილი უკავია - ხეობის ცენტრია. ამიტომ შესაძლოა II-III სს-შიც სწორედ იქ ყოფილიყო ამ მიკრორეგიონის გამგებელი მოხელისა და მისი ადმინისტრაციის სამყოფელი. ლელვანის კოლექციაში შემავალი ნივთები ბორში, სარგვეშში და კლდეებში აღმოჩენილი ნივთებისაგან განსხვავებით, უმაღლესი სახელმწიფო მოხელეთა მდიდრულ სამარხეულ ინვენტარად ვერ ჩაითვლება, მაგრამ არც ღარიბულია. ამიტომაც შესაძლოა, რომ „ვეფხვაძეების გორაზე“ ამ მცირე ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული ერთეულის არისტოკრატია იყო დაკრძალული.

კიდევ ერთი ნივთი, რომელიც ხარაგაულის მუზეუმში ინახება და რომელიც 1973 წელს ლელვანის ციხის მიდამოებშია ნაპოვნი, არის ბრინჯაოს **შუბისპირი**, გრძელი, ვიწრო პირით და მაღალი ქედით. გრძელი, გახსნილი მასრით, რომელზეც ორი სამანჭვლე ნახვრეტია. სიგრძე - 40 სმ., პირის სიგანე - 15,5 სმ., მასრის სიგრძე - 24,5 სმ. (ტაბ. V (1-534). ფოტო 35). შუბისპირი გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანით - ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრით უნდა დათარიღდეს.

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სიმონ ჯანაშიას სახელმწიფო მუზეუმის ძირითად ფონდში დაცულია **ბრინჯაოს კოლხური ცული**, რომელიც 1951 წელს ოთარ მალრადეს ლელვანიდან 10 კმ. დაშორებით, ტყეში უპოვნია. ის კოლხური ცულების მეორე ტიპს მიეკუთვნება და ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრით თარიღდება. აქვს შვეტილი, ექვსად დანახნაგებული ტანი, მაღალი, მახვილი ყუა, ოვალური სატარე ხვრელი და ოდნავ ასიმეტრიული, მომრგვალებული პირი. სიგრძე - 15 სმ., სიგანე - 4 სმ., სატარე ხვრელი სიგრძე - 4,2 სმ., სატარე ხვრელი სიგანე - 2,6 სმ.; (ტაბ. V (16-51). ფოტო 36).

გარდა ამისა, სოფლის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში ე.წ. „თხმელნარის სერზე“ არის საკმაოდ დიდი ნამოსახლარი, სადაც რამდენიმე ადგილას კარგად ჩანს ქვების (კედლების?) ნყოფა და დიდი რაოდენობით იკრიფება გვიანბრინჯაოს ხანისა და შუა საუკუნეების თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები.

ყოველივე აქედან გამომდინარე აშკარაა, რომ სოფ. ლელვანი არქეოლოგიური თვალსაზრისით საკმაოდ მნიშვნელოვანი ადგილია და მისმა შემდგომმა კვლევამ შესაძლოა ბევრი საინტერესო მასალა მოგვცეს ჩვენი ქვეყნის უძველესი ისტორიის არაერთი პრობლემური საკითხის გასაშუქებლად.

ლიტერატურა:

აფაქიძე ან., კალანდაძე ალ., ნიკოლაიშვილი ვ. 1978: მცხეთის მუდმივმოქმედი არქეოლოგიური ექსპედიციის 1975 წ. მუშაობის ანგარიში. – მცხეთა, ტ. II, თბ., გვ. 8-77.

აფხაზავა ნ. 2010: გვიანანტიკური და ადრეშუასაუკუნეთა ეპოქის აფხაზეთის ეთნიკური სიტუაცია, თბ.

ვეფხვაძე იზ. 2010: ხარაგაული, ქუთაისი.

ვეფხვაძე იზ. 2016: ხარაგაული, ქუთაისი.

კვიციანი რ., დავლიანი რ., ჩხარტიშვილი ნ. 2016: არქეოლოგიური კოლექციები სოფ. ბორიდან. - სემ (სმს) VII, (52-B), თბილისი, გვ. 31-55.

ლომთათიძე გ. 1957: კლდეეთის სამაროვანი, თბ.

მანჯგალაძე გ. 1985: სამთავროს სამაროვნის გვიანანტიკური ხანის სამარხები. - მცხეთა ტ. VII, თბ., გვ. 43-108.

მარგიშვილი ს. 1988: ანტიკური ხანის აღმოსავლეთ საქართველოს მდიდრულ სამარხთა სოციალური დიფერენციაციისათვის. - მაცნე (იანისი), № 1, თბ., გვ. 35-49.

რამიშვილი ქ. 2007: აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის მცირე პლასტიკის ძეგლები. თბ.

სიხარულიძე ან., აბუთიძე ან. 1985: მოგვთაკარის სამაროვანი (კატალოგი). - მცხეთა ტ. VII, თბილისი, გვ. 109-131.

ჩხლაძე ვ. 2015: ყინვალის სამაროვანი. თბილისი.

ცქიტიშვილი გ. 1964: ანტიკური ხანის შორაპნის საერისთავოს საკითხისათვის. - სიგკ; ტ. 2, თბილისი, გვ. 72-106.

წითლანაძე ლ. 1973: არქეოლოგიური აღმოჩენები სოფ. ლიაში. - ძმ. № 33, თბ., გვ. 67-75.

ჯანაშია ს. 1941: დიდი შენაძენი. - გაზ. „ლენინელი“, № 72.

ჯაფარიძე ვ. 1984: კლდეეთის სამაროვანი და დასავლეთ საქართველოს გვიანანტიკური ხანის ძეგლების შესწავლის საკითხი. - ძმ. № 68, თბ., გვ. 28-31.

Придик Е. 1914: Новые Кавказские клады. – Мар, Санкт-Петербург, с. 94-110.

Tschubinaschvili G. 1925: Der fund von Sargveschi. – Ик-аи, Тбилиси, с. 83-86.

ილუსტრაციების აღწერილობა

ტაბ I - 1 (1-179). ბრინჯაოს საკიდი; 2 (179). ბრინჯაოს საკიდი; 3 (180). ბრინჯაოს რგოლი; 4 (6961). ბრინჯაოს ღერაკი; 5 (181). ბრინჯაოს სამაჯური; 6 (1-182). ბრინჯაოს რგოლი; 7 (1-182). ბრინჯაოს რგოლი; 8 (183). ბრინჯაოს ბეჭედი; 9 (6960). ბრინჯაოს ნივთის ფრაგმენტი; 10 (173). ბრინჯაოს კვერთხისთავი; 11 (177). ბრინჯაოს საკიდი; 12 (177). ბრინჯაოს საკიდი; 13 (185). ბრინჯაოს საკიდი; 14 (6959). ბრინჯაოს საკიდი; 15 (6957). ბრინჯაოს ბალთის ფრაგმენტი; 16 (185). ბრინჯაოს ფიბულა; 17 (185). ბრინჯაოს ფიბულა; 18 (185);

ბრინჯაოს ფიბულა (ფრაგმენტი); 19 (185). ბრინჯაოს ფიბულა; 20 (6962). ბრინჯაოს საყურე (?); 21 (178). ბრინჯაოს საკიდი; 22 (6958). ბრინჯაოს ღერაკი; 23 (184). ბრინჯაოს ბეჭედი; 24 (477). ბრინჯაოს საკიდი.

ტაბ II- 25 (1-1). ბრინჯაოს ბალთა; 26 (1-164). ბრინჯაოს ბალთა; 27 (165). ბრინჯაოს ბალთა.

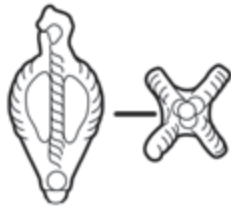
ტაბ III- 28 (1-169). ირმის ფიგურა. ბრინჯაო; 29 (1-170); ვერძის ფიგურა. ბრინჯაო; 30 (1-168). გაურკვეველი ცხოველის (მცურავი ფრინველის?) ფიგურა. ბრინჯაო; 31 (1-145). ხარის ფიგურა. ბრინჯაო; 32 (1-172). ჯიხვის თავის ფიგურა. ბრინჯაო; 32 (6702). გაურკვეველი ნივთის ფრაგმენტი. ბრინჯაო; 34 (1-173). ჯიხვის თავის ფიგურა. ბრინჯაო; 35 (1-171). ვერძის ფიგურა. ბრინჯაო.

ტაბ IV- 36 (1-166). ვერცხლის დისკოსებური ნივთი; 37 (1-167). ბრინჯაოს საკიდი.

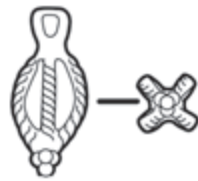
ტაბ V - (1-534). ბრინჯაოს შუბისპირი; (16-51:1). ბრინჯაოს ცული.

ფოტოები: 1. ბრინჯაოს საკიდები (ლელვანი); 2. ბრინჯაოს საკიდი (ლელვანი); 3. ბრინჯაოს საკიდები (ლელვანი); 4. ბრინჯაოს საკიდი (ლელვანი); 5. ბრინჯაოს საკიდები (ლელვანი); 6. ბრინჯაოს საკიდი (ლელვანი); 7. ბრინჯაოს ბეჭედი (ლელვანი); 8. ბრინჯაოს ბეჭედი (ლელვანი); 9. ბრინჯაოს სამაჯური (ლელვანი); 10 . ბრინჯაოს რგოლი (ლელვანი); 11. ბრინჯაოს საკიდი (ლელვანი); 12. ბრინჯაოს ფიბულები (ლელვანი); 13. ბრინჯაოს ბალთა (ლელვანი); 14. ბრინჯაოს ბალთა (ლელვანი); 15. ბრინჯაოს ბალთა (ლელვანი); 16. ბრინჯაოს ბალთის ფრაგმენტი (ლელვანი); 17. ბრინჯაოს კვერთხისთავი (ლელვანი); 18. ბრინჯაოს კვერთხისთავი (ლელვანი); 19. ირმის ფიგურები. ბრინჯაო (ლელვანი); 20. ვერძის ფიგურა. ბრინჯაო (ლელვანი); 21. ვერძის ფიგურა. ბრინჯაო (ლელვანი); 22. ჯიხვის თავის ფიგურა. ბრინჯაო (ლელვანი); 23. ვერძის ფიგურა. ბრინჯაო (ლელვანი); 24. ხარის ფიგურა. ბრინჯაო (ლელვანი); 25. გაურკვეველი ცხოველის (მცურავი ფრინველის?) ფიგურა. ბრინჯაო (ლელვანი); 26. გაურკვეველი დანიშნულების ვერცხლის ნივთი (ლელვანი); 27. თიხის ქოთანი (ბორი); 28. თიხის ხელადა (ბორი); 29. ბრინჯაოს ბალთა (ლორეშა); 30. ბრინჯაოს ბალთა (ქროლი); 31. ბრინჯაოს ფიბულა (ლორეშა); 32. ბრინჯაოს ბალთა (ვახანი); 33. თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტი (ჩრდილი); 34. ვერძის ფიგურა. ბრინჯაო (ლაშე); 35. ბრინჯაოს შუბისპირი (ლელვანი); 36. ბრინჯაოს ცული (ლელვანი).

I

1 (1-179)

2 (179)

3 (180)

4 (6961)

5 (1-181)

6 (1-182)

7 (1-182)

8 (183)

9 (6960)

10 (173)

11 (177)

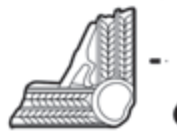
12 (177)

13 (185)

14 (6959)

15 (6957)

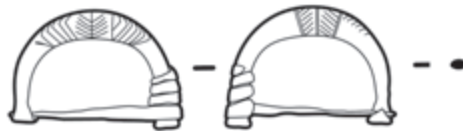
16 (185)

17 (185)

18 (185)

19 (185)

20 (6962)

21 (178)

22 (6958)

23 (184)

24 (477)

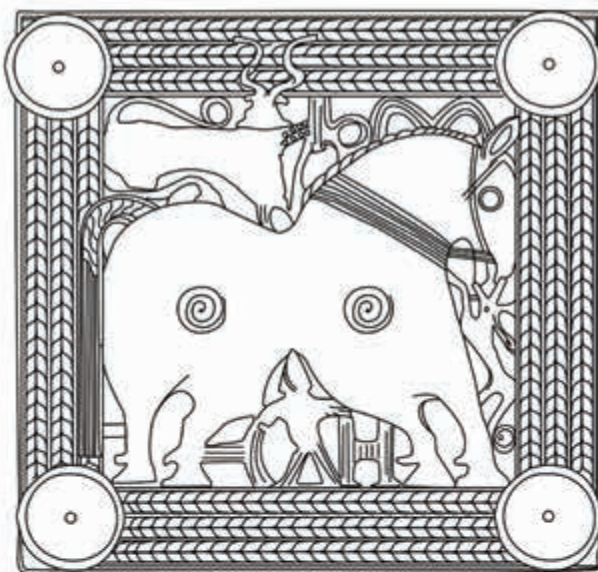
II

25 (1-1)

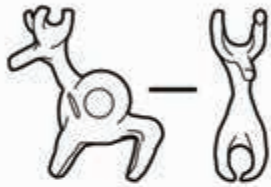

26 (1-164)

27 (165)

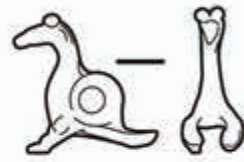
III

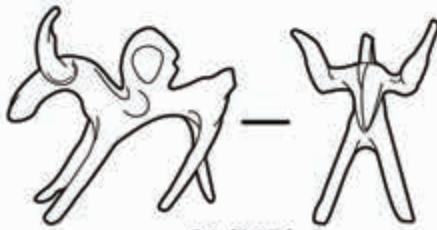
28 (1-169)

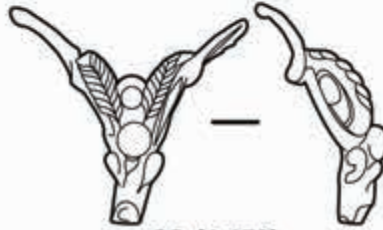
29 (1-170)

30 (1-168)

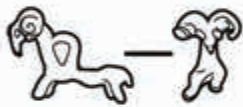
31 (145)

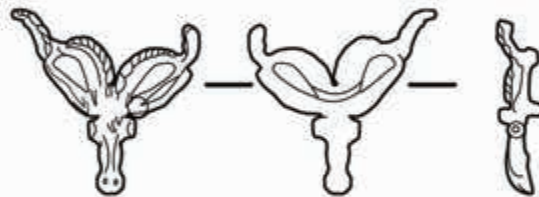
32 (1-172)

33 6702)

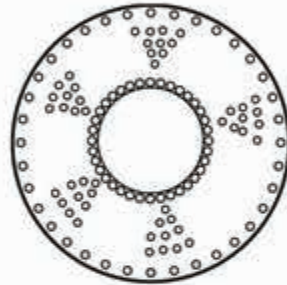
35 (1-171)

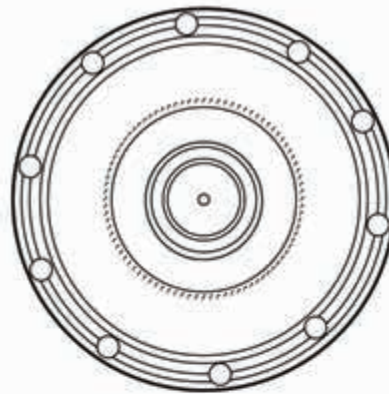
34 (1-173)

IV

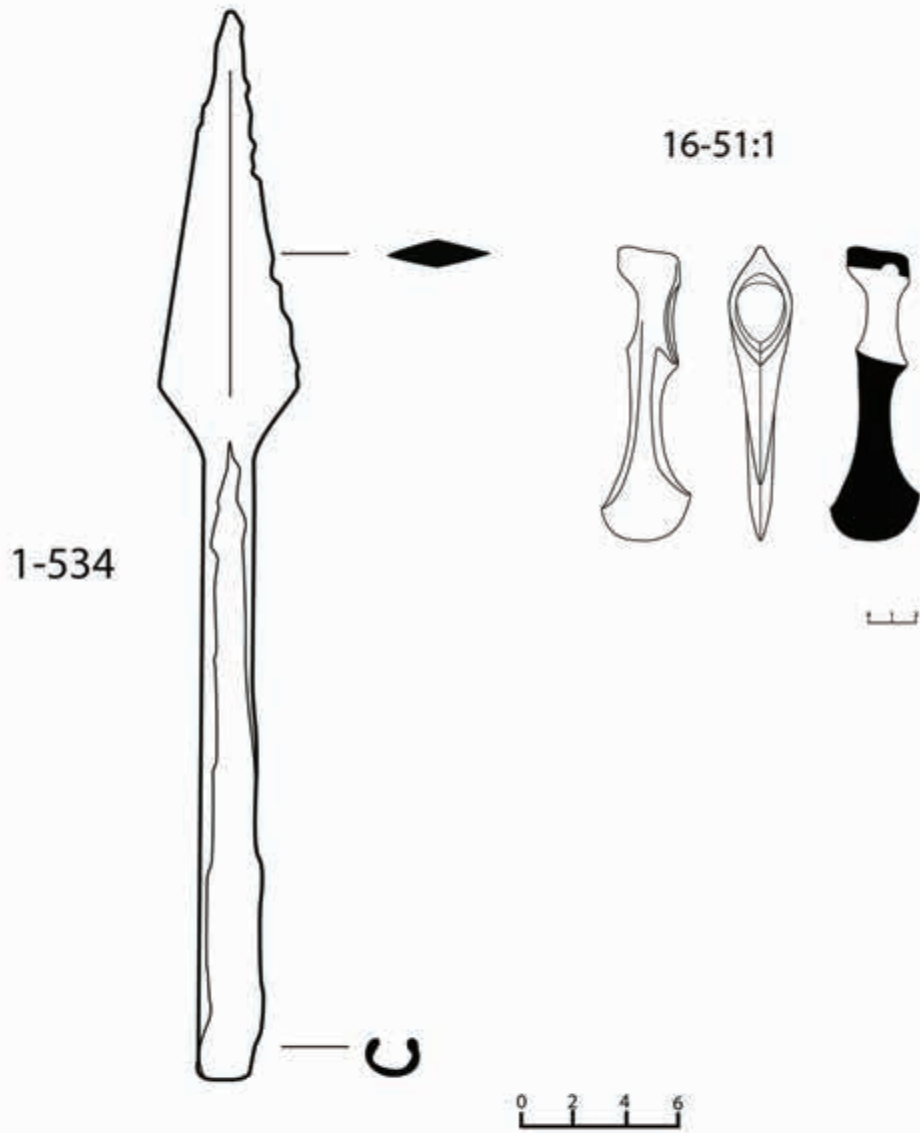
36 (1-166)

37 (1-167)

V

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

35

36

34

აღმოსავლეთ საქართველოს ძვ.წ. VII – ახ.წ. VII სს. კერამიკა

(I ნაწილი)

თიხისაგან ქურჭლის დამზადება ადამიანმა ნეოლითის ხანაში დაიწყო. ამ ეპოქიდან მოკიდებული კერამიკა არქეოლოგიურ ძეგლებზე მოპოვებულ არტეფაქტებს შორის ყველაზე მრავალრიცხოვან და მრავალფეროვან მასალას წარმოადგენს. თიხის ქურჭლების ფორმათა ცვალებადობა და ტექნოლოგიური თავისებურებები, ამ კატეგორიის არტეფაქტების მიხედვით, ძველი კულტურული ფენების შედარებით ზუსტად დათარიღების საშუალებას იძლევა. ეს კი, შესაბამის არქეოლოგიურ მონაცემებთან ერთად, კულტურულ-ისტორიული პროცესის მეტ-ნაკლებ აღდგენას უწყობს ხელს.

ნაშრომში განხილულია აღმოსავლეთ საქართველოს ძვ.წ. VII – ახ.წ. VII სს. კერამიკის დამზადების ტექნოლოგია, ტიპოლოგია, ქრონოლოგია, ფორმობრივ-ტიპოლოგიური კლასიფიკაცია და სტილისტური დახასიათება. ამ პერიოდის კერამიკის ტექნოლოგიის, ტიპოლოგიისა და ქრონოლოგიის კვლევის ობიექტები შერჩეულია იმ გეოგრაფიული არეალიდან, რომელსაც დღევანდელი ადმინისტრაციული დაყოფით ქართლი, კახეთი და მესხეთ-ჯავახეთის მხარეები მოიცავს. ეს რეგიონები შერჩეული იქნა იმიტომაც, რომ ამ ტერიტორიაზე ძვ.წ. VII – ახ.წ. VII სს-ის ყველა ქრონოლოგიური ჯგუფის მასალაა მოპოვებული და ამასთან კულტურის უწყვეტი განვითარება დასტურდება.

აღმოსავლეთ საქართველოში უკანასკნელი ასი წლის მანძილზე წარმოებული ფართო არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგად გამოვლენილია ამ პერიოდის მრავალი ძეგლი, რომელთა მნიშვნელოვანი ნაწილი მონოგრაფიულად არის შესწავლილი. მიუხედავად ამისა, ჯერ კიდევ არ არსებობს ამ რეგიონის კერამიკის დანვრისებრი დახასიათება, ფორმობრივ-ტიპოლოგიური კლასიფიკაცია და სტილისტური ანალიზი.

აღმოსავლეთ საქართველოს კერამიკის პირველი მონოგრაფიული კვლევა XX საუკუნის 80-იან წლებში ჩატარდა, რასაც შესაბამისი ნაშრომის პუბლიკაცია მოჰყვა [ნარიმანიშვილი 1991]. ეს ნაშრომი ძვ.წ. V – I საუკუნეების კერამიკის შესწავლას ეძღვნებოდა და ძირითადად ეყრდნობოდა: აბელიას [კვიციანიძე 1975; გაგომიძე 1982], ასურეთის [კვიციანიძე 1967], ახალსოფლის [დავლიანიძე 1977], ალექსეევკის [კვიციანიძე 1975; კვიციანიძე 1973], ალაიანის [ბოხოჩაძე 1981; მირიანაშვილი 1983], ბარგიყარის [აფაქიძე და სხვ.

1955], ბემთაშენის [Куфтин 1941; მენაბდე, დავლიანიძე 1968; დავლიანიძე 1983], გომარეთის [გაგომიძე 1982; დავლიანიძე 1983], დამ-ბაშის [Куфтин 1941; გაგომიძე 1982], დაჭრილების [ნაკაიძე 1980; თოლორდავა 1980], დედოფლის მინდვრის [გაგომიძე 1975; გაგომიძე 1978], ვარსიმეანთკარის [ნითლანაძე 1983; Рамишвили и др. 1979; Рамишвили и др. 1984; Рамишвили и др. 1985], ვასასწყარო-არკნეთის [ჯაფარიძე 1956], თეთრინყაროს [ბოხოჩაძე 1963; თოლორდავა 1963; თოლორდავა 1980], კამარახევის [აფაქიძე და სხვ. 1978; ჯღარკავა 1983], კაზრეთის [სინაურიძე 1985], კვირა-ცხოვლის [Гамбашидзе, Квижинадзе 1982; Гамбашидзе, Квижинадзе 1982a; Гамбашидзе и др. 1984], კუმისის [Куфтин 1948; გაგომიძე 1982; დავლიანიძე 1983], კარიაკის [დავლიანიძე 1983], კუმისის [დავლიანიძე 1977], კაციტავანას [Апакиძე и др. 1987], მცხეთის [Апакиძე и др. 1978; Апакиძე и др. 1982], მარტაზისხევის [აფაქიძე და სხვ. 1955; ნარიმანიშვილი, მანჯგალაძე 1989; Апакиძე и др. 1987], მუხათგვერდის [Апакиძე и др. 1982; Апакиძე и др. 1982a], ნარეკვავის [აფაქიძე და სხვ. 1983; Апакиძე и др. 1978; Апакиძე и др. 1978a], ნასტაკისის [ნარიმანიშვილი 1990; Бохочაძე 1976; Бохочაძე 1977; Бохочაძე и др. 1978; Бохочაძე и др. 1980; Бохочაძე и др. 1981; Бохочაძე и др. 1982; Бохочაძე и др. 1982a; Бохочაძე и др. 1982b], ნერონ-დერესის [გაგომიძე 1975; გაგომიძე 1982; Куфтин 1941], სამთავროს [აფაქიძე და სხვ. 1955; აბრამიშვილი 1957; თოლორდავა 1963; თოლორდავა 1980; ნიკოლაიშვილი, მანჯგალაძე, ნარიმანიშვილი 2012], სამადლოს [გაგომიძე 1967; გაგომიძე 1970; გაგომიძე 1974; Гагошидзе 1979; Гагошидзе 1981]; სამადლოს მინების [Апакиძე и др. 1987]; სანთის [გაგომიძე 1982], საყარაულო სერის [ჯინჯინაშვილი 1980; ყაზახიშვილი 1980], ურბნისის [ზაქარაია 1965; ქორიძე 1965], უფლისციხის [ხახუტაიშვილი 1964; ხახუტაიშვილი 1970], ქასრანთ მინების [ბერაძე 1980], ლართისკარის [Апакиძე и др. 1980; Апакиძე и др. 1985; Апакиძე и др. 1982; Апакиძე и др. 1984; Апакиძე и др. 1986; Апакиძე и др. 1987], ღრმახევისთავის [აბრამიშვილი და სხვ. 1980], შავსაყდარას [ბოხოჩაძე 1963; კვიციანიძე 1973; კვიციანიძე 1975], შულავერის [დავლიანიძე 1975], შორის [ტყეშელაშვილი 1969], ჩხიკვთას [კვიციანიძე 1973; კვიციანიძე 1975], ცხრა-ძმის [ნარიმანიშვილი 1991], ციხედიდისხევის [გაგომიძე

1975; Гагошидзе 1979; Апакидзе и др. 1987], ციხია-გორას [Цкитишвили 1977], წინისისხევის [კვიციანიძე 1983; Гамбашидзе и др. 1984; Гамбашидзе и др. 1985], წინამურის [აფაქიძე 1963; Апакидзе и др. 1987], ხოვლეს [მუსხელიშვილი 1978] არქეოლოგიურ მასალებს. რაც შეეხება წინამორბედი და მომდევნო ეპოქების თიხის ჭურჭელს ისინი არაერთ ნაშრომშია განხილული, თუმცა არც მათი სისტემური კვლევა განხორციელებულა დღემდე. ამდენად, კერამიკის შესწავლის ამგვარი მდგომარეობა ვერ ასახავს ძვ.წ. VII – ახ.წ. VII სს-ის თიხის ჭურჭლის განვითარების ტენდენციას, ტექნოლოგიურ და ტიპოლოგიურ ცვლილებებს. დღეისათვის არ არსებობს ისეთი ნაშრომი, რომელშიც შეჯამებულია ძვ.წ. VII – ახ.წ. VII სს-ის თიხის ჭურჭლის შესახებ არსებული მონაცემები და ნაჩვენებია ამ ქრონოლოგიურ მონაკვეთში მიმდინარე ცვლილებები. ყოველივე ზემოთქმულის გამო, წინამდებარე ნაშრომი ორიგინალურია. თუმცა, მის ძირითად საფუძვლად აღებულია ძვ.წ. V-I სს ქართლის კერამიკის საფუძველზე ჩატარებული კვლევის შედეგები [Нариманишвили 1991].

ნაშრომი ასევე ეყრდნობა იმ სტატიებსა და მონოგრაფიებს, რომლებიც გამოცემული იქნა შემდგომში [მაგ. ცქიტეშვილი 2003; ნიკოლაიშვილი, გავაშელი 2007; მარგიშვილი, ნარიმანიშვილი 2004; მახარაძე, ნარიმანიშვილი 2001; ნარიმანიშვილი, შატბერაშვილი 2002; Macharadze 2000; Narimanišvili 2000], ან ეხება იმ რეგიონებსა (მაგ. კახეთი) და ქრონოლოგიურ მონაკვეთებს, რომლებიც ქართლის ძვ.წ. V-I სს. კერამიკის კვლევის ფარგლებს სცილდებოდა. ასე მაგალითად - ძვ.წ. VII-VI სს. კერამიკის დახასიათებისა და ტიპოლოგიური რიგების შემუშავებისას ვეყრდნობით ხოვლეს [მუსხელიშვილი 1978] და ნარეკვავის [დავლიანიძე, სადრაძე 1993; ნიკოლაიშვილი, გავაშელი 2007] არქეოლოგიურ მასალებს. ახ.წ. I-III სს კერამიკა მცხეთის [Апакидзе и др. 1980; Апакидзе и др. 1985; Апакидзе и др. 1986; Иващенко 1980; ნიკოლაიშვილი 1993; ნიკოლაიშვილი, ნარიმანიშვილი 1995], ურბნისის [ჭილაშვილი 1964], ნასტაკისის და ალაიანის [ბოხოჩაძე 1981; მირიანაშვილი 1983], ჟინვალის [ჟინვალი 1983; Рамишвили и др. 1979: 108-120; Рамишвили и др. 1984: 59-68; Рамишвили 1985: 48-53; Рамишвили 1987: 74-88; ჩიხლაძე 2015], ციხიაგორას [Macharadze 2000] ნამოსახლარებსა და სამაროვნებზე მოპოვებული თიხის ჭურჭლის ფორმებისა და დამზადების ტექნოლოგიის მიხედვით არის დახასიათებული. ადრეშუასაუკუნეების კერამიკა ლ.ჭილაშვილს [ჭილაშვილი 1964] და მ.სინაურიძეს [სინაურიძე 1966] აქვთ შესწავლილი. 2010 წელს აღმოსავლეთ საქართველოს ძვ.წ. I ათასწლეულის კერამიკის შესახებ ვრცე-

ლი მონოგრაფია გამოაქვეყნა გერმანელმა მეცნიერმა ნადინე ლუდვიგმა, რომელმაც კვლევა ძირითადად, კახეთში აღმოჩენილი თიხის ჭურჭლის ტიპოლოგიური კლასიფიკაციის ფონზე ჩაატარა [Ludwig 2010].

აღმოსავლეთ საქართველოს მატერიალური კულტურა მთელი რიგი თავისებურებებით ხასიათდება. ეს განპირობებული იყო როგორც საზოგადოების შიგნით მიმდინარე კულტურულ-ისტორიული პროცესებით, ისე მისი გეოგრაფიული მდებარეობით და კავშირით მეზობელ რეგიონებთან.

თიხის ჭურჭლების ფორმოზრივ-ტიპოლოგიური დახასიათებას ძირითადად დაექვემდებარა ის კერამიკული ნიმუშები, რომლებიც არქეოლოგიური ძეგლების გათხრების შედეგად იქნა მოპოვებული, გამონაკლისის სახით განხილული გვაქვს შემთხვევით მოპოვებული მასალაც.

კერამიკის ფორმოზრივ-ტიპოლოგიური კლასიფიკაციისათვის აგებულია მკაცრი იერარქიული სქემა (ჯგუფი, სახე, ტიპი, ქვეტიპი, სახეობა, ქვესახეობა, ვარიანტი), რომელიც დატულია ყველა სახის ჭურჭლის კლასიფიკაციის დროს.

თიხის ჭურჭლის კლასიფიკაციას მკვლევარები სხვადასხვანაირად იძლევიან. სამეცნიერო ლიტერატურაში გვხვდება ფორმის, დანიშნულების, შემკულობის, ფერის და სხვ. ნიშნების მიხედვით კლასიფიცირება. ჩვენ, ფუნქციის (დანიშნულების) მიხედვით თიხის ჭურჭელი ხუთ ჯგუფად დავყავით: სამეურნეო, სამზარეულო, სუფრის, სამგზავრო, საზოგადოებრივ-სარიტუალო, რომლებშიც 27 სახის ჭურჭელი გამოვყავით.

ჩვენი მიზანია დიდ ქრონოლოგიურ მონაკვეთში (ძვ.წ. VII - ახ.წ. VII სს) გავრცელებული კერამიკის ძირითადი ტიპოლოგიური რიგების შემუშავება, თიხის ჭურჭლის ფორმოზრივი განვითარების, ან ახალი ფორმების გამოჩენის ტენდენციის დადგენა. ამის საფუძველზე კი დანაწევრებული ქრონოლოგიის შემუშავება და ძვ.წ. VII – ახ.წ. VII სს. არქეოლოგიურ ძეგლებზე გამოვლენილი ადგილობრივი კერამიკისათვის დამატარებელი მნიშვნელობის მინიჭება.

აღმოსავლეთ საქართველოს თიხის ჭურჭლის ფორმოზრივ-ტიპოლოგიური დახასიათებას ძირითადად დაექვემდებარა ის კერამიკული ნიმუშები, რომლებიც ზემოთ ნახსენები არქეოლოგიური ძეგლების გათხრების შედეგად იქნა მოპოვებული.

ქვემოთ მოცემულია ძვ.წ. VII - ახ.წ. VII სს. გავრცელებული კერამიკის ძირითადი ტიპოლოგიური რიგები, თიხის ჭურჭლის ფორმოზრივი განვითარება, ან ახალი ფორმების გამოჩენის ტენდენციები. ფორმოზრივ-ტიპო-

ლოგიური კლასიფიკაციის და ტიპოლოგიური რიგების თანხვედრის საფუძველზე ძვ.წ. VII – ახ.წ. VII სს. კერამიკაში ცხრა ქრონოლოგიური ჯგუფი გამოიყო. მათ გამოყოფას საფუძვლად დაედო ჭურჭლების ფორმა, ტექნოლოგია, შემკულობა. ფორმობრივ-ტიპოლოგიური კლასიფიკაციის შემდეგ გაირკვა თუ რომელი სახეობის და ტიპის ჭურჭლები გვხვდება ამა თუ იმ ქრონოლოგიურ ჯგუფში და როგორია მათი გავრცელება-განვითარების ხაზი. კერამიკის ფორმობრივ-ტიპოლოგიურმა კლასიფიკაციამ აღმოსავლეთ საქართველოს ძვ.წ. VII – ახ.წ. VII სს-ის კერამიკაში ცხრა ქრონოლოგიური ჯგუფის გამოყოფის საშუალება მოგვცა:

1. ძვ.წ. VII – ძვ.წ. VI ს-ის პირველი ნახევარი;
2. ძვ.წ. VI ს-ის მეორე ნახევარი – ძვ.წ. V ს-ის დასაწყისი;
3. ძვ.წ. V ს-ის დასაწყისი – ძვ.წ. IV ს-ის პირველი ნახევარი;
4. ძვ.წ. IV ს-ის მეორე ნახევარი – ძვ.წ. III ს-ის დასაწყისი;
5. ძვ.წ. III ს. – ძვ.წ. II ს-ის დასაწყისი;
6. ძვ.წ. II ს. – ძვ.წ. I ს-ის პირველი ნახევარი;
7. ძვ.წ. I ს-ის მეორე ნახევარი – ახ.წ. II საუკუნე;
8. ახ.წ. III – IV ს;
9. ახ.წ. V - VII სს.

ამ პერიოდის კერამიკის ფორმობრივ-ტიპოლოგიური კლასიფიკაციისათვის გთავაზობთ იერარქიულ სქემას – ჯგუფი, სახე, ტიპი, ქვეტიპი, სახეობა, ქვესახეობა, ვარიანტი, ქვევარიანტი, რომელიც დაცულია ყველა სახის ჭურჭლის კლასიფიკაციის დროს. ამასთან აღსანიშნავია, რომ საფუძვლიან კლასიფიკაციას, როგორც ფორმობრივ-ტიპოლოგიური, ისე ქრონოლოგიის თვალსაზრისით, ექვემდებარება მხოლოდ ის სახეები, რომლებიც მრავალრიცხოვანია და არსებობენ დიდი ხნის განმავლობაში (მაგ.: ქვევრები, დოქები და სხვ.). ზოგიერთი სახის ჭურჭელი თითო-ორი ადამიანი (მაგ.: მათარები, ოთხკუთხაბაკოიანი ჭურჭლები და სხვ.) და ამდენად ძნელია ქრონოლოგიურ წრილში გავადევნოთ თვალი მათი ფორმის განვითარებას. ზოგიერთი ჭურჭელი კი მიუხედავად მრავალრიცხოვნებისა (მაგ.: ქოთნები, კოჭები), ძნელად ემორჩილება კლასიფიკაციას. ეს ჭურჭელი დიდი ხნის განმავლობაში არსებობს და კონსერვატულობით გამოირჩევა. მათ შორის (სახეებს შიგნით) ფორმობრივი განსხვავება იმდენად მცირეა, რომ კვლევის დღევანდელ ეტაპზე ძნელია სრულყოფილი ფორმობრივი თუ ქრონოლოგიური დანაწევრება.

კერამიკის ფორმობრივ-ტიპოლოგი-

ური კლასიფიკაცია. ფუნქციის ანუ დანიშნულების მიხედვით, აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე გამოვლენილი ძვ.წ. VII – ახ.წ. VII სს. დათარიღებული ჭურჭლები ხუთ ძირითად ჯგუფად იყოფა: სამეურნეო, სამზარეულო, სუფრის, სამგზავრო, საზოგადოებრივ-სარიტუალო. ამ ძირითად ჯგუფებში 27 სახის ჭურჭელი გამოიყო. ესენია:

სამეურნეო ჭურჭელი: I. ქვევრი; II. დერგი; III. სადღვებელი; IV. თალარი; V. ლუთერია; VI. ძაბრი; VII. სანური; VIII. ჭრაქი.

სამზარეულო კერამიკა: IX. ტაფისებური ჭურჭელი; X. ქოთანი; XI. კოჭობი; XII. ქილა; XIII. ბადია; XIV. ხუფი; XV. ჩაფი.

სუფრის ჭურჭელი: XVI. დოქი, ხელადა; XVII. ტოლჩა/კათხა; XVIII. სასმისი; XIX. ლანგარი; XX. ჯამი; XXI. ფიალა; XXII. ლარნაკი; XXIII. ვაზა/თასი.

სამგზავრო ჭურჭელი: XXIV. მათარა.

საზოგადოებრივ-სარიტუალო ჭურჭელი: XXV. ოთხკუთხაბაკოიანი ჭურჭელი; XXVI. უყურო დოქები; XXVII. მილიანი დოქები.

სამეურნეო ჭურჭელი. ქართლის ტერიტორიაზე გამოვლენილი სამეურნეო ჭურჭელს სიმაღლის დიდი დიაპაზონი აქვს (ძაბრების გარდა, რომელთა სიმაღლე 10-15 სმ-ია). მათი ზომები 30 - 170 სმ-ს შორის მერყეობს.

I. ქვევრი (ტაბ. I-II). ქვევრის ძირითად დანიშნულებას ღვინის დაყენება, შენახვა წარმოადგენს. ამაზე მიუთითებს სამხრეთ კავკასიაში გათხრილი მარნების სიმრავლე. ქვევრს იყენებდნენ მარცვლეულის შესანახადაც. ამის დამადასტურებელია ის, რომ ზოგიერთი ქვევრის ძირზე, ზოგ შემთხვევაში გამოწვამდე, ზოგჯერ კი გამოწვის შემდეგ დატანილია ნახვრეტები. ამ მხრივ საინტერესოა სამადლოს არქ. ნამოსახლარზე აღმოჩენილი ქვევრი, რომლის ძირზეც გამოწვამდე გაკეთებულია ნახვრეტი. ეს ქვევრი ადრევე გატეხილა და შეუკეთებიათ. გადანატეხის ორივე მხარე გაუკეთებიათ ნახვრეტები და როგორც ჩანს, თასმით გადაუბიათ. ასეთი ქვევრი კი მხოლოდ მარცვლეულის შესანახად შეიძლება გამოიყენებინათ. ქვევრებში შეიძლება მცენარეულ ზეთსაც ინახავდნენ. ლართისკარის ნამოსახლარის სასიმაგრო სისტემის შიდა ტერიტორიაზე გათხრილ სამლოცველოში, ცენტრალური დარბაზის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში აღმოჩნდა 1/3-ზე იატაკში ჩადგმული ქვევრი. ის ხანძრის შედეგად ჩანს განადგურებული. აქ აღმოჩენილი თიხის ჭურჭლიდან მხოლოდ აღნიშნული ქვევრი იყო დამწვარ-დანახშირებული, განიღებული. ეს კი იმ შემთხვევაში შეიძლებოდა მომხდარიყო, თუ ქვევრში მდგარი სითხე ხელს შეუწყობდა წვას. ასეთი,

ალბათ მცენარეული ზეთი იყო.

ქვევრებს აგრეთვე საზეიმო, თუ საზოგადოებრივ-სარიტუალო დანიშნულებითაც იყენებდნენ (მაგ. სამადლოს მოხატული ქვევრები). გარკვეულ ეტაპებზე (ძვ.წ. IV და ძვ.წ. I – ახ.წ. IV სს.) ზოგჯერ, ქვევრს მიცვალებულის დასაკრძალავადაც იყენებდნენ.

უძველესი ქვევრის ტიპის ჭურჭლები ნეოლითის ეპოქიდან ჩნდება. რკინის ხანიდან (მაგ. ხოვლე ნამოსახლარის V ჰორიზონტი, ძვ.წ. XII – X სს.) აქ გვხვდება უკვე ქვევრების ჩამოყალიბებული ტიპი. ხოვლეს ნამოსახლარზე ქვევრი პირველად VII ჰორიზონტშია (ძვ.წ. XIV ს.) აღმოჩენილი [მუსხელიშვილი 1978: 10-11, ტაბ. V, 265-61]. დიდი მოცულობის ქვევრებიდან თითქოს უძველესია თბილისში, თრელიგორების ნამოსახლარზე გამოვლენილი ქვევრები, სადაც ისინი რკინის ფართო ათვისების ხანით (ძვ.წ. VII-VI ს-ის პირველი ნახევარი) თარიღდება [Абрамишвили, Николаишвили и др. 1974: 22-23]. თუმცა თრელიგორების ქვევრები, ჩვენი აზრით, ძვ.წ. VI ს-ის მეორე ნახევარით და – V ს-ის დასაწყისით უნდა დათარიღდეს. ხოვლეს ნამოსახლარის VI ჰორიზონტიდან (ძვ.წ. XIII ს.) თითქმის ყველა ფენაში ქვევრების გვერდით დაფიქსირებულია ქოცოები [მუსხელიშვილი 1978: 16, 23, 34, 41]. ამდენად შეიძლება ითქვას, რომ I ქრონოლოგიურ ჯგუფში ქვევრების კლასიკური ნიმუშები არ გვხვდება. ამ დროს გავრცელებული ქვევრის ტიპის ჭურჭლები ქოცოებს წარმოადგენენ, რომლებიც მომდევნო ქრონოლოგიური ჯგუფის ქვევრებისაგან განსხვავებით მცირე ზომისაა.

ძვ.წ. VII – ახ.წ. VII სს ქვევრები ორ ძირითად ტიპად უნდა გაიყოს: 1. დაბალყელიანი და 2. მაღალყელიანი.

პირველი ტიპის ქვევრებისათვის დამახასიათებელია დაბალი ყელი, ფართო პირი, დაბრტყელებული ან მომრგვალებული და შესქელებული ქობა, გამობერილი მხრები, დაქანებული კალთები და პატარა ბრტყელი ძირი. ქვევრის ქობის გაფორმების მიხედვით ორი ქვეტიპი შეიძლება გამოიყოს: 1. დაბრტყელებულქობიანი (მაგ. ნარეკვაკი Нариманишвили 1991: კატ. № 3); 2. მომრგვალებულქობიანი (მაგ. ხოვლე – G.N¹: კატ. № 30).

მეორე ტიპის ქვევრებისათვის დამახასიათებელია გადაშლილი პირი, მაღალი ყელი, ვიწრო ბრტყელი ძირი. ყველა ქვევრი კარგად განლექილი თიხისაა და მონითალო მოვარდისფროდაა გამომწვარი. ქვევრების ზედაპირი კარგადაა დამუშავებული

და გაპრიალებულია, გვხვდება მოხატული ცალები. ნახატი წითელი საღებავითაა შესრულებული. უმეტესწილად გამოსახულია მცენარეული ან გეომეტრიული ორნამენტი, ასევე ნადირობის სცენები. გვხვდება მარტივი და რთული კომპოზიციები. მეორე ტიპში რამდენიმე ქვეტიპი გამოიყოფა: 1. ქვევრები, რომელთა ქობა ზემოდან დაბრტყელებულია და მიღებულია პირის შესქელებით. შემკულია მაღალი, რელიეფური ე.წ. თოკისებრი ორნამენტით (მაგ. ხოვლე, G.N.: კატ. № 29); 2. ქვევრის პირი გარეთ მკვეთრადაა გადაშლილი, ქობა გადაკეცილი და დახრილი აქვს ჰორიზონტული სიბრტყის მიმართ. მათი ერთი ნაწილი შემკულია რელიეფური ორნამენტით, რომლის რელიეფიც პირველი ტიპის ქვევრების ორნამენტთან შედარებით დაბალია. ზედაპირი ანგობირებული, გაპრიალებული და მოხატულია (მაგ. სამადლო, G.N.: კატ. № 2,4,25). მეორე ნაწილი მოკლებულია რელიეფურ და მოხატულ ორნამენტს. ყელზე ჭდეული ორნამენტითაა (მაგ. სამადლო, G.N.: კატ. № 1,13,21) ან ამ ორნამენტის გარეშეა (მაგ. სამადლო, G.N.: კატ. № 11). 3. ქვევრების ერთი ნაწილის ქობა ჰორიზონტალურია. მათ ქობის კიდე პროფილირებული (მაგ. სამადლოს მინები, G.N.: კატ. № 17) ან დაკუთხული (სამადლოს მინები – G.N.: კატ. № 16,19) აქვთ, გვხვდება შეთხელებულქობიანი ცალებიც (მაგ. სამადლო, G.N.: კატ. № 5,7,22). მათი ყელი მეორე ქვეტიპის ქვევრებზე უფრო დაბალია. ქვევრების უმეტესობას გაპრიალებული ზედაპირი აქვს (სამადლოს მინები, სამადლო, G.N.: კატ. № 5,6,10,17-19,22), ზოგი ქვევრი კი მოხატულია (მაგ. უფლისციხე, სამადლოს მინები, სამადლო, G.N.: კატ. № 9,16,20,25). 4. ამ ქვეტიპის ქვევრები (სამთავრო, G.N.: კატ. № 31) მესამე ქვეტიპის ქვევრების მსგავსია. თუმცა მათი ყელი დაბალია.

აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე აგრეთვე გამოვლენილია ე.წ. კოლხური ქვევრები. მაგ. მცხეთასთან, შიომღვიმის მონასტრის სამხრეთით, გრძელ მინდორზე გაითხარა მარანი, რომელიც ძვ.წ. II ს. თარიღდება და ძირითადად შავად გამომწვარი, სქელკეციანი, დიდი ქვევრებისაგან შედგება. მათი ტანი რელიეფური ორნამენტითაა შემკული.

როგორც უკვე ითქვა, აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე გამოვლენილ ქვევრებში ორი ძირითადი ტიპი გამოიყოფა — დაბალყელიანი და მაღალყელიანი. დაბალყელიანი ქვევრები ორ ქვეტიპად (დაბრტყელებულქობიანი და მომრგვალებულქობიანი) იყოფა. ამ ქვეტიპების ქვევრები გენეტიკურად თითქოს წინამორბედი ხანის ქოცოებთან არის დაკავშირებული. დაბალყელიანი ქვევრები ძვ.წ. VII – VI ს-ის პირველ ნა-

1 ქვევით მითითებული G.N.: ნიშნავს Нариманишвили 1991.

ხევარში (I ქრონოლოგიური ჯგუფი) თითქოს არ ჩანს, ისინი გამოჩენას იწყებენ ამ პერიოდის ბოლოს და ძირითადად ძვ.წ. VI ს-ის მეორე ნახევარსა და IV ს-ის პირველ ნახევარშია (II-III ქრონოლოგიური ჯგუფები) გავრცელებული.

უძველესი დაბალყელიანი ქვევრები ხოვლეს და ნარეკვავის ნამოსახლარებზეა აღმოჩენილი. ისინი დამზადებულია მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან, გამომწვარია მუქად – ნაცრისფრად, ან ნაბლისფრად. კეცი ხშირად არათანაბრადაა გამომწვარი, ზედაპირი ხაოიანია. ამ ტექნოლოგიით დამზადებული ქვევრები მხოლოდ ძვ.წ. VI-V სს-შია გავრცელებული და შემდეგ ქრონოლოგიურ ჯგუფებში აღარ გვხვდება.

დაბალყელიანი ქვევრები ძვ.წ. IV ს-ის მეორე ნახევარშიც (IV ქრონოლოგიური ჯგუფი) გვხვდება (თეთრინყაროს, ციხიაგორას, დაჭრილების არქეოლოგიურ ძეგლებზე), თუმცა ისინი ნარეკვავსა და ხოვლემი აღმოჩენილი ქვევრებისაგან განსხვავებული ტექნოლოგიითაა დამზადებული. ამის გარდა, ქობის გაფორმებითაც განსხვავდებიან. „დაჭრილების“ ქვევრების პირი უფრო გადაშლილია და ქობა დახრილია, პირის დიამეტრიც ყელთან შედარებით გაცილებით დიდია, ვიდრე უხეშკეციანი ქვევრებისა (ნარეკვავი, ხოვლე, თრელიგორები), რომელთა პირის და ყელის დიამეტრი თითქმის თანაბარია. ამდენად, დაჭრილების ქვევრები ძვ.წ. VI-IV სს. (II-III ქრონოლოგიური ჯგუფი) ამ ტიპს ქვევრებისაგან ფორმითაც განსხვავდება და ქობის გაფორმებითაც. დაჭრილების სამაროვნის დაბალყელიანი ქვევრები ნარეკვავის და ხოვლეს ამ ტიპის ქვევრებისაგან ტექნოლოგიურად განსხვავდებიან. „დაჭრილების“ სამაროვანზე დაბალყელიან ქვევრებთან ერთად [ნარიმანიშვილი, მახარაძე 2010] ჩნდება მაღალყელიანებიც. ისინი ციხიაგორაზე და ქართლის სხვა ძეგლებზე აღმოჩენილი მეორე ტიპის, მაღალყელიანი ქვევრების მსგავსია და მომდევნო ქრონოლოგიური ჯგუფის ქვევრებთან იჩენს სიახლოვეს.

დაბალყელიანი ქვევრები ძვ.წ. III-II ს-ის დასაწყისში (V ქრონოლოგიური ჯგუფი) (სამადლოს, ნასტაკისის, ციხიაგორას არქეოლოგიურ ძეგლებზე) მცირე რაოდენობითაა. ამ პერიოდში დაბრტყელებული და მომრგვალებული ქობა მხოლოდ ქოცოებს აქვს (სამადლო, ნასტაკისი, ციხიაგორა), ქვევრების პირები კი დაჭრილების სამაროვნის პირველი ტიპის ქვევრების ანალოგიურია. დაბალყელიანი, დაბრტყელებულქობიანი და მომრგვალებულქობიანი ქვევრების რაოდენობა ძვ.წ. II-I ს-ის I ნახევარში (VI ქრონოლოგიური ჯგუფი) კვლავ იზრდება. ისინი კარგად გან-

ლეკილი თიხისაგანაა დამზადებული და თანაბრად, მონიტალოდაა გამომწვარი, გვხვდება მოჩალისფრო ეგზემპლარებიც (ნასტაკისი, ალაიანი, მცხეთის არქეოლოგიური ძეგლები).

აღსანიშნავია, რომ ამ პერიოდში მეორე ტიპის მაღალყელიანი ქვევრების რაოდენობა იკლებს, ისე, რომ ძვ.წ. I-ახ.წ. II ს-ში (VII ქრონოლოგიური ჯგუფი) ისინი პრაქტიკულად აღარ გვხვდება. VII ქრონოლოგიური ჯგუფის ქვევრებს უკვე დაბალი ყელი და ბრტყელი შესქელებული ქობა აქვთ (მაგ. VII ქრონოლოგიურ ჯგუფს მიეკუთვნება წინამური III სამაროვანზე და ნამოსახლარზე გათხრილი ქვევრები [ნიკოლაიშვილი, ნარიმანიშვილი 1995]).

მეორე ტიპის ქვევრებში განვითარების გარკვეული ხაზი შეინიშნება. მათი ყელის სიმაღლე თანდათან დაბლდება, რასაც თანსდევს ქობის ჯერ გათხელება-გადაკეცვა, შემდეგ მისი გასწორება. ამასთან აღსანიშნავია, რომ, თუ ადრეული, ძვ.წ. IV ს-ის მეორე ნახევარისა და ძვ.წ. III ს-ის ქვევრების მაქსიმალური დიამეტრი ჭურჭლის შუა ნაწილზე მოდის, მოგვიანებით (ძვ.წ. II – ძვ.წ. I ს-ის I ნახევარი) ის ყელისკენ იწევს და ამდენად ქვევრებს მხრები უჩნდება, რითაც თითქოს ემსგავსება პირველი ტიპის ქვევრებს, თუმცა მეორე ტიპის ქვევრების ეს ჯგუფი წინამორბედებისაგან განსხვავდება თიხის სტრუქტურით, კეცის გამონვით, კეცის სისქით და ქობის გაფორმებით. მეორე ტიპის ქვევრები ფართოდ ვრცელდება ძვ.წ. III-II ს-ის დასაწყისში. მეორე ტიპის ქვევრების ყელი რელიეფური სარტყლებითაა შემკული და მოხატულია.

ძვ.წ. II-I ს-ის I ნახევარში უმეტესწილად სადა, უორნამენტო ცალები გვხვდება. ქვევრების ეს ტიპი ძვ.წ. I ს-ის II ნახევარსა და ახ.წ. II ს-შიც განაგრძობს არსებობას. თუმცა ამავე დროს შემოდის დაბალყელიანი, პირბრტყელი ქვევრები, რომლებსაც ე.წ. კვერცხისებური ფორმა აქვს და ეს ტიპი ხდება წამყვანი წელთაღრიცხვათა მიჯნიდან. ამ ტიპის ქვევრები გვიანანტიკური ხანისათვის არის დამახასიათებელი. საწყის ეტაპზე ქვევრების ტანი თითქმის უორნამენტოა. მოგვიანებით ქვევრების კორპუსზე თანდათან ჩნდება რელიეფური სარტყლები. VIII-IX ქრონოლოგიური ჯგუფების ქვევრებს ასეთი სარტყელები დიდი რაოდენობით ამკობს. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ სარტყლები ორნამენტს კი არ წარმოადგენს, არამედ ქვევრის დამზადების პროცესთან არის დაკავშირებული. ამ ტიპის ქვევრებს ახ.წ. III-VII საუკუნეებში (VIII და IX ქრონოლოგიურ ჯგუფები) გაბატონებული მდგომარეობა უკავია. თუმცა ამავე დროს ჩნდება სრულიად განსხვავებული ფორმის ჭურჭლები, რომლებსაც წაგრძელებ-

ბული ტანი, ე.წ. თითისტარისებური ფორმა აქვთ და მათი ტანი რელიეფური სარტყლებითაა შემკული. IX ქრონოლოგიური ჯგუფის ქვევრების თიხა წინამორბედებთან შედარებით უფრო მსხვილმარცვლოვანია, კეცი ხშირად არათანაბრადაა გამომწვარი – ზედაპირი ყავისფერი ან ნაბლისფერია, გადანატეხში კი შავი ან ნაცრისფერი. ქვევრების ტანი თოკისებური ან ქედისებური რელიეფური სარტყლებითაა შემკული. ეს ორნამენტი წინა ქრონოლოგიური ჯგუფებისთვისაცაა დამახასიათებელი, თუმცა ყველა ქვევრი არ არის ასე შემკული; IX ქრონოლოგიური ჯგუფის თითქმის ყველა ქვევრს კი რელიეფური სარტყელი აქვს (ნასტაკისი, ძალისი, მცხეთა და სხვ.).

II. დერგი (ტაბ. III-IX). დერგი სამეურნეო ჭურჭლის ერთ-ერთი გავრცელებული სახეობაა. მას, ალბათ ძირითადად სოფლის მეურნეობის პროდუქტების შესანახად იყენებდნენ [Нариманишвили 1991: 15-18]. დერგების უმრავლესობა ნამოსახლარებზეა აღმოჩენილი და ფრაგმენტულად არის წარმოდგენილი, ამიტომ მათი სრული ფორმის წარმოდგენა ჭირს. სამარხებში დერგი (ზოგიერთი ტიპის გამოკლებით) ჩვეულებრივ არ გვხვდება. შეიძლება ნამოსახლარის სუსტად შესწავლა იყოს მიზეზი იმისა, რომ დერგების ფორმების განვითარებაში შეიმჩნევა ნყვეტილი.

დერგებში გამოიყოფა სამი ტიპი: 1. ქვევრისებური; 2. ორყურა, გადაშლილპირიანი დერგები; 3. პირსწორი, პირმოყრილი დერგები.

თითოეული ტიპის დერგს, როგორც ჩანს, სხვადასხვა წარმომავლობა აქვს. ფორმით ისინი ერთმანეთისგან არსებითად განსხვავდებიან. მათ ერთად მხოლოდ იმიტომ განვიხილავთ, რომ ერთგვაროვანი ფუნქცია გააჩნიათ. ფორმების განსხვავება შესაძლებელია იმით არის გამოწვეული, რომ დერგების პირველი ტიპი სტაციონარულია – ნაწილობრივ მიწაში იდგმებოდა. მეორე და მესამე ტიპის დერგები კი გადასაადგილებელია და მათ ყურები აქვთ. სამივე ჯგუფის დერგს ფართო პირი და ბრტყელი ძირი არს. პირველი და მესამე ტიპის დერგები კარგად განლექილი თიხისაგანაა დამზადებული, კარგად გამომწვარი და ღია ფერის კეცი აქვს. მათი ერთი ნაწილი მოხატულიცაა. მეორე ტიპის დერგები უმეტესწილად უხეშკეციანია რუხი ფერის კეცი აქვს.

პირველი ტიპის ქვევრისებური დერგები ფორმით თითქმის არ განსხვავდებიან ქვევრებისგან, მხოლოდ ზომით არიან პატარები და უფრო ფართო ძირი აქვთ ვიდრე ქვევრებს. ამ ტიპის დერგებში ორი ქვეტიპი უნდა

გამოიყოს: 1. დაბალყელიანი და 2. მაღალყელიანი.

დაბალყელიანი ქვეტიპის დერგებისათვის დამახასიათებელია ფართო პირი, მომრგვალებული ქობა, დაბალი ყელი, მომრგვალებული მუცელი და ბრტყელი ძირი. ასეთი დერგები განსახილველი პერიოდის მთელ მანძილზე გვხვდება და გენეტიკურად წინამორბედი ხანის მსგავს ჭურჭლებს უკავშირდებიან. ისინი ახლო მსგავსებას პოულობენ პირველი ტიპის ქვევრებთან, მათი თანადროული არიან და მათ შემდეგაც აგრძელებენ არსებობას.

I-III ქრ. ჯგუფების დაბალყელიანი დერგები, დამზადებულია განლექილი თიხისაგან, გამომწვარია შავად, რუხად ან მოჩალისფროდ (ნარეკვაკი, ხოვლე, ნასტაკისი და სხვ.). მათ გადამლილი პირი, მომრგვალებული ქობა, გამოზიდული მხრები ან მუცელი და ბრტყელი ძირი აქვთ (მუსხელიშვილი 1978; სადრაძე, დავლიანიძე 1993; დავლიანიძე 1985; ნიკოლაიშვილი, გავაშელი 2007)..

III-VII ქრონოლოგიური ჯგუფის დაბალყელიანი დერგები გამომწვარია როგორც მუქად, ისე მოვარდისფროდ. მუქკეციანი ცალები გვხვდება როგორც ხაოიანზედაპირიანი (უფლისციხე, სამადლო, G.N: კატ. № 32,47,48,52,53,61,65,71,72,78,79,80,88,90), ისე გაპრიალებულზედაპირიანი (G.N.: კატ. № 43-46,50,51,56,67,68,76,82,83,86-87,89,91,92,94,95,100,109) და ანგობირებული (G.N.: კატ. № 49,65,108). მოვარდისფროკეციანები გვხვდება - ხაოიანზედაპირიანი (G.N.: კატ. № 33,62,63,69,73,81,99,102,105), ანგობირებული (G.N.: კატ. № 42,55,57,60,74,75,96,98,101,103,104,107), გაპრიალებულზედაპირიანი (G.N.: კატ. № 59,77,84,111), შეღებილი (G.N.: კატ. № 93) და თეთრი ანგობით მოხატული (ციხია-გორა, G.N.: კატ. № 70). ეს ორი უკანასკნელი შეიძლება ქოთნის ნატეხებს წარმოადგენდეს. დაბალყელიანი ქვევრისებური დერგები ყველა ქრონოლოგიურ ჯგუფში გვხვდება. ამ სახეობის ჭურჭლები თითქოს, ძვ.წ. IV ს-ის მეორე ნახევრსა და ძვ.წ. III ს-ის დასაწყისში არ ჩანს. თუმცა, ჩვენი აზრით, ეს ალბათ იმით უნდა აიხსნას, რომ ამ პერიოდის ნამოსახლარები ქართლში ჯერჯერობით გათხრილი არ არის.

III-VII ქრონოლოგიური ჯგუფის მაღალყელიანი დერგებისათვის დამახასიათებელია ფართო პირი, ჰორიზონტალური, დაკუთხული ან შეთხელებული ქობა და მაღალი ყელი. ყველა მათგანი ძვ.წ. II – I ს-ის პირველ ნახევარში თავსდება. მიგვაჩნია რომ ისინი მაღალყელიანი ქვევრების მიხედვით არიან დამზადებული. ჰორიზონტალური და დაკუთხული ქობა დამახასიათებელია მეორე ტიპის დერ-

გებისთვისაც, რომლებიც ძვ.წ. I ს-ის პირველ ნახევარსა და ახ.წ. II საუკუნეში თავსდება. ეს კი გვაძლევს საშუალებას ვივარაუდოთ, რომ ქობის ამგვარი გაფორმება ძირითადად ელინისტურ ხანაში, ძვ.წ. III-I სს-შია გავრცელებული და ახ.წ. II საუკუნემდე გვხვდება.

ქვევრისებური ტიპის, **მაღალყელიან დერგებში** გვხვდება, როგორც მუქად, ისე მოვარდისფროდ გამომწვარი ცალები. მუქად გამომწვარი ცალები არის როგორც გაუპრიალებელი (G.N.: კატ. №. 27), ისე გაპრიალებული (G.N.: კატ. №. 14,15,24,36) და ანგობირებული (G.N.: კატ. №. 28, 115) ზედაპირით. მოვარდისფროდ გამომწვარ დერგებში გვხვდება როგორც ხაოიანზედაპირიანი (G.N.: კატ. №. 34,35,39,41) ისე ანგობირებული (G.N.: კატ. №. 23) და მოხატული (G.N.: კატ. №. 12, 37). ამავე ტიპს მივაკუთვნებთ დერგი (G.N.: კატ. №. 115), რომელიც მკვეთრად განსხვავდება დანარჩენებისაგან. იგი დამზადებულია განლექილი თიხისაგან, გამომწვარია შავად, ზედაპირი „სარკისებურად“ არის გაპრიალებული და შეკრული ჰორიზონტალური და ვერტიკალური რელიეფური ხაზებით. ამ ნიშნებით იგი ძვ.წ. II – I ს-ის პირველ ნახევარში გავრცელებული, მსგავსი ტექნოლოგიით დამზადებული და გაფორმებული ჭურჭლების ანალოგიურია. ეს დერგი პირობითად მივაკუთვნებთ მაღალყელიანი დერგების ტიპს. სინამდვილეში იგი შეიძლება სხვა წარმომავლობის იყოს, ისევე როგორც მთლიანად სარკისებრად გაპრიალებული კერამიკა.

მეორე ტიპს მიეკუთვნება ორყურა დერგები, რომლებშიც პირისა და ყელის ფორმით ორი ქვეტიპი გამოიყოფა: 1. ფართოპირიანი და 2. ვიწროპირიანი.

ფართოპირიანი დერგების ორი სახეობა გვხვდება: 1. სფერულტანიანი (G.N.: კატ. №. 111) და 2. წაგრძელებულტანიანი (G.N.: კატ. №. 112). სფერულტანიანი დერგები დამზადებულია კარგად განლექილი თიხისგან და მოწითალოდაა გამომწვარი. წაგრძელებულტანიანი დერგები დამზადებულია მინარევებიანი თიხისაგან, გამომწვარია არათანაბრად, უმეტეს შემთხვევაში რუხად. ასეთები ხშირად სამარხებად გამოიყენებოდა ძვ.წ. I ს-ის მეორე ნახევარი - ახ.წ. II საუკუნეში (მაგ.: ნასტაკისი, წინამური, ურბნისი და სხვ.). წაგრძელებულტანიანი დერგები ძვ.წ. VII - ახ.წ. VII საუკუნეებში ძირითადად ძვ.წ. III - I საუკუნეებში გვხვდება. წაგრძელებულტანიანი დერგების პროტოტიპები ძვ.წ. XII-VI სს. ძეგლებზე გვხვდება [იხ. კალანდაძე 1982: ნახ. 33, 109, 149, 229; აბრამიშვილი და სხვ. 1980: ნახ. 74-13, 14; 170-428, 171-433]. III-VII ქრონოლოგიური ჯგუფის სფერულტანიანი დერგებიც დამზადებულია კარგად განლექი-

ლი თიხისგან და მოწითალოდაა გამომწვარი. ასეთი ტიპის დერგები ძვ.წ. VII - ახ.წ. VII სს. ქართლის კერამიკაში იშვიათად გვხვდება და მხოლოდ ნამოსახლარებზეა აღმოჩენილი.

III-VII ქრონოლოგიური ჯგუფის წაგრძელებულტანიანი დერგები დამზადებულია მინარევებიანი თიხისაგან, გამომწვარია არათანაბრად, უმეტეს შემთხვევაში რუხად და ჩვილი ბავშვების დასაკრძალავად გამოიყენებოდა. ასეთი სამარხები კი ძირითადად ძვ.წ. I ს-ის მეორე ნახევარი - ახ.წ. II საუკუნეში გვხვდება (ნასტაკისი, წინამური [Нариманишвили 1991: 17], ურბნისი [ჭილაშვილი 1964: 44, ტაბ. XII-2] და სხვ.). წაგრძელებულტანიანი დერგები ვიწროპირიანი, გამოყვანილყელიანი, ბრტყელძირა ჭურჭლებია, რომელთაც მუცელზე 2-2 ყური აქვთ მიძერნილი (G.N.: კატ. №. 119,114,116), ამგვარი დერგების ზოგიერთი ეგზემპლარი თეთრი ანგობის კონცენტრული ხაზებითაა მოხატული (G.N.: კატ. №. 113,114). ყველა მათგანი მოვარდისფროდ არის გამომწვარი.

წაგრძელებულტანიანი დერგები ძვ.წ. VII - ახ.წ. VII საუკუნეების მანძილზე ძირითადად ძვ.წ. III - I საუკუნეებში გვხვდება, თუმცა მოხატული ცალები თითქოს უფრო ადრეული ჩანს. ასეთი დერგები ახ.წ. III-VII სს. ძეგლებზეც არის აღმოჩენილი. ამ პერიოდის ჭურჭლებს ყურები ძირითადად პირსა და მხარზე აქვთ მიძერნილი, ყელზე ორი ან სამი ნიბო შემოუყვება. ძირი კი ფართო და ბრტყელი აქვთ.

წაგრძელებულტანიანი დერგების პროტოტიპები ძვ.წ. XII-VI სს. ძეგლებზე გვხვდება [კალანდაძე 1982: ნახ. 33, 109, 149, 229; აბრამიშვილი და სხვ. 1980: ნახ. 74-13, 14; 170-428, 171-433]. ამ ქვეტიპის დერგები რკინის ფართო ათვისების ხანის უშუალოდ მომდევნო პერიოდში, ჯერჯერობით არ ჩანს, ალბათ, სათანადო ნამოსახლარების შეუსწავლელობის გამო. მიუხედავად ამისა, მაინც შეიძლება ვილაპარაკოთ მათი განვითარების ხაზზე გვიანბრინჯაოდან გვიანანტიკური ხანის ჩათვლით. ისინი ერთმანეთისაგან ტექნოლოგიით განსხვავდებიან. ძვ.წ. XII-VI სს ჭურჭელი დამზადებულია მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან, გამომწვარია შავად ან მონაცრისფროდ. ანტიკური ხანის ცალები კარგად განლექილი თიხისაგანაა დამზადებული, გამომწვარია მოვარდისფროდ. მათ შორის ადრეული ცალები მოხატულია, მოგვიანო კი საერთოდ ორნამენტის გარეშეა. გვიანანტიკური ხანის ცალებს პირი უფრო ფართო და ყელი უფრო დაბალი აქვთ, ვიდრე ადრეულებს.

მეორე ქვეტიპის, ვიწროპირიანი დერგები განსახილველი ქრონოლოგიური მონაკვეთის მთელ მანძილზე გვხვდება. თუმცა, I - II ქრო-

ნოლოგიურ ჯგუფებში ისინი ყველაზე დიდი რაოდენობითაა გავრცელებული.

ამ ქვეტიპის დერგები დამზადებულია გან-
ლექილი თიხისგან, გამომწვარია მონაცრის-
ფროდ ან შავად. ზედაპირი ხშირ შემთხვევაში
გაპრიალებულია და ამოლარული ორნა-
მენტიტაა შემკული. უმეტესობა სფერულ-
მუცლიანია.

მესამე ტიპის დერგები, პირველი ორი-
საგან მხოლოდ იმით განსხვავდება, რომ მათ
სწორი, ოდნავ შიგნით გადახრილი პირი აქვთ.
ასეთ ჭურჭლებს ყელი კი არა აქვთ, არამედ
პირის შევიწროვებით წარმოქმნილი მუხლი
გააჩნიათ, რომელიც ტაფისებრი ხუფისათ-
ვის (G.N.: კატ. №292,293,299-303) არის გან-
კუთვნილი (G.N.: კატ. № 119-122). ამ ტიპის
დერგების უძველესი ეგზემპლარები (G.N.:
კატ. № 121, 122, 581, 582) სამადლოს ნაქალა-
ქარზეა აღმოჩენილი [Гагошидзе 1979: 89] და
ძვ.წ. III — II საუკუნის დასაწყისით თარიღ-
დებიან. მათ სახესხვაობას უნდა წარმოად-
გენდნენ უფლისციხეში აღმოჩენილი ცალები
(G.N.: კატ. № 117-119), რომლებიც სამადლოში
აღმოჩენილი დერგების ტიპის განვითარებას
წარმოადგენენ. მათი თარიღი ძვ.წ. II-I ს-ის
პირველი ნახევრით უნდა განისაზღვროს.
ასევე თარიღდება ლართისკარის სასიმაგრო
სისტემის შიდა ტერიტორიაზე გამოვლენილი
ამ ტიპის დერგები, რომელთა პირის დმ. 30-35
სმ-ია [ნიორაძე 1940: 10, ტაბ. XXV-5]. ტიპო-
ლოგიურად ამ ტიპის დერგების მსგავსია
ერთი ქოთანის (G.N.: კატ. № 290), რომელიც
ძვ.წ. I საუკუნის მეორე ნახევრითა და ახ.წ. II
საუკუნით თარიღდება. ამ ტიპის ყველა დერ-
გი, ჩვენი აზრით, ორყურა უნდა ყოფილიყო.
სამადლოში აღმოჩენილი ყველა ასეთი ჭურ-
ჭელი მოხატულია, რაც ალბათ, მათ განს-
აკუთრებულ დანიშნულებაზე მიუთითებს.
როგორც ამ ტიპის ჭურჭელზე დაკვირვება
გვიჩვენებს, ისინი ზომით თანდათან პატარა-
ვდებიან და ძვ.წ. I საუკუნის მეორე ნახევრსა
და ახ.წ. II საუკუნეში ისინი ქოთნების სახით
არიან წარმოდგენილი. აქვე უნდა აღინიშნოს,
რომ ამ ტიპის დერგებმა ფართო გავრცელება
ვერ ჰპოვა.

III. სადღვებელი (ტაბ. X) ძირითადად კარა-
ქის დასამზადებლად გამოიყენება. ამ მიზნით
უძველესი დროიდან სხვადასხვა მასალისაგან
(ტყავი, ხე, თიხა, ლითონი) დამზადებულ სად-
ღვებლებს იყენებდნენ. საქართველოში თიხი-
საგან დამზადებული სადღვებლები მხოლოდ
I-II ქრონოლოგიურ ჯგუფებში და უფრო ად-
რეა გავრცელებული, შემდეგში, ახ.წ VII საუ-
კუნის ჩათვლით ისინი აღარ გვხვდება. თიხის
სადღვებლებს გადაშლილი და განიერი პირი,
მკვეთრად გამობერილი მხრები, დაქანებული
კალთები და ვიწრო ძირი აქვთ. ამ პერიოდში

გვხდება ორყურა, ცალყურა, იშვიათად უყუ-
რო სადღვებლები.

IV. თალარი (ტაბ. XI). თალარი (ისარნა) ძი-
რითადად მეღვინეობასთან დაკავშირებული
დიდი ზომის ჭურჭელია. თალარი უმეტესნი-
ლად მარანში საწნახელის წინ არის გამარ-
თული და საწნახელიდან მომდინარე წვენი
ჩასასხმელად და შემდეგ ქვევრებში გასანა-
ნილებლად არის განკუთვნილი [მასალები...
1979: 148]. თალარი, აგრეთვე გამოიყენებოდა
საღებავის ან მარცვლეულის გადასატანად.
„მეჭურჭლენი ქაშანურის მისაღებად მასში
ასხამდნენ დაფქვილი ბროლის, შუშისა და ტყ-
ვიის ნაერთს [ქართული ენის განმარტებით
ლექსიკონი 1955: 350; ზანდუკელი 1982: 37]. გ.
ზანდუკელს შეტანილი აქვს პურეულისათვის
განკუთვნილი ჭურჭლის რიგში [ზანდუკელი
1982: 37]. ამ მხრივ საინტერესოა ლართისკა-
რის სასიმაგრო სისტემის შიდა ტერიტორი-
აზე გათხრილი ნისქვილი, სადაც დადასტურ-
და იატაკში ნახევრამდე ჩადგმული ორი დიდი
ზომის თალარი, რომლებშიც ფქვილი ან ხორ-
ბალი იყრებოდა ან ერთში ხორბალი, მეორეში
ფქვილი. თალარს მარცვლეულის საწყაოდაც
იყენებდნენ.

თალარს ახასიათებს ფართო, ოდნავ
გადაშლილი პირი, თითქმის ვერტიკალური
კალთები და პატარა ბრტყელი ძირი. თალა-
რები არც თუ ისე დიდი რაოდენობითაა აღ-
მოჩენილი. ისინი ფორმით დიდად არ განსხვა-
ვდებიან ერთმანეთისგან. მცირე განსხვავება
შეინიშნება მხოლოდ ქობის გაფორმებაში. ამ
ნიშნის მიხედვით თალარები ორ ტიპად იყოფა.

პირველი ტიპის თალარებს გადაკეცილი
ქობა აქვთ. მათ შორის გვხვდება თალარები
შეთხელებული და მომრგვალებული ქობით
(G.N.: კატ. № 186), თანაბრად შემსხვილებული
და მომრგვალებული ქობით (G.N.: კატ. № 192)
და დაკუთხული ქობით (G.N.: კატ. № 188).
მეორე ტიპის თალარებისათვის ჰორიზონ-
ტალური ქობაა დამახასიათებელი, რომელთა
ერთ ნაწილს დაკუთხული ქობა (G.N.: კატ. №
184,187,189,190,192), მეორე ნაწილს პროფი-
ლირებული (G.N.: კატ. № 185), მესამე ნაწი-
ლს კი შესქელებული, მომრგვალებული ქობა
აქვს [Цкитишвили 1977: 91, სურ. 4-1].

თალარების პირის დმ 30 სმ-დან 150 სმ-მდე
მერყეობს. მაგ.: ციხიაგორაზე გამოვლენილი
ამ ტიპის ყველაზე პატარა ჭურჭლის პირის
დმ 30 სმ-ია, უდიდესისა კი 140 სმ-ს უდრის,
უფლისციხისა და დედოფლის მინდვრის – 80-
90 სმ., სამადლოს ცალებისა 100-150 სმ-ს შო-
რის მერყეობს (G.N.: კატ. № 189). სიდიდის მი-
ხედვით ჭურჭლებს სამი (: კატ. № 186), ან ორი
ჰორიზონტული ყური (G.N.: კატ. № 192) აქვთ.
ყველა მათგანი დამზადებულია კარგად გან-
ლექილი თიხისგან, გამომწვარია მოვარდის-

ფროდ და მოხატულია წითელი საღებავით.

თალარის მაგვარი ჭურჭლები, გადმოსალვრელიანი დიდი ზომის ბადიები და ჯამები, აღმოჩენილია ხოვლეს ნამოსახლარის III და II ჰორიზონტებში [მუსხელიშვილი 1978: 47-48 1284-2-5; გვ. 55, 1305-5]. ეს ფაქტი მიუთითებს, რომ ამ ტიპის ჭურჭლები ძვ.წ. VII-VI სს-შიც უნდა იყოს გავრცელებული. თუმცა, ამ პერიოდისათვის უფრო ისეთი ბადიებია დამახასიათებელი [მაგ. ნარეკვავის ნამოსახლარზე და სამაროვანზე – დავლიანიძე, სადრაძე 1993: ტაბ. XXXI-1,7, XXXII-7, X-7; II-2, XI-2; ნიკოლაიშვილი, გავაშელი 2007: III-1282, X-1359], რომლებსაც ქობის ძირში სითხის გადმოსალვრელი მილი (სადინარი) აქვთ დატანებული. ასეთი ტიპის ბადიებს ხშირად ორი ყური აქვთ. ძვ.წ. VII-VI საუკუნეების გადმოსალვრელიანი და ორყურიანი ბადიები კი ქართლის ანტიკური ხანის ძეგლებზე აღმოჩენილ ლუთერიუმის ტიპის ჭურჭლებს უფრო გავს და არა დიდი ზომის თალარებს. თუმცა, აღსანიშნავია, რომ ამ სახეობის ჭურჭლებს შორის რაიმე გენეტიკური კავშირი არ ჩანს.

ყველა თალარი, გარდა ხოვლესი და დედოფლის მინდვრისა (G.N.: კატ. № 192), ძვ.წ. IV-III სს. არის დათარიღებული [გავაშელი 1981: 19,26,33; Цкитишвили 1977: 87,90; ხახუტაიშვილი 1970: 87,128]. თვით ჭურჭლების ფორმის განვითარებაზე დაკვირვებით გვექმნება შთაბეჭდილება, რომ მათ შორის უძველესია პირველი ჯგუფის ჭურჭლები, რომლებიც ძვ.წ. III ს-ის დასაწყისსა და ძვ.წ. II ს-ის დასაწყისს შორის უნდა მოთავსდეს. შემდეგ ხდება ქობის თანდათან გასწორება და ჭურჭლის ზომების შემცირება, ისე რომ ძვ.წ. I ს-ის მეორე ნახევარსა და ახ.წ. II საუკუნეში გვხვდება ჰორიზონტულ და დაკუთხულქობიანი, შედარებით პატარა ზომის ჭურჭლები (G.N.: კატ. № 192), რომლებიც სამადლოს ნაქალაქარზე გამოვლენილი კრატერების გვიანდელ რეპლიკას წარმოადგენენ. შემდეგ ხანაში კი, ჩვენს მიერ განხილული თალარის ტიპი საერთოდ აღარ ჩანს.

V. „სარძევე ჭურჭელი“/ლუთერიუმი (ტაბ. XII) დიდი ზომის ბადიისებური ჭურჭელია, რომელსაც გადმოსალვრელი აქვს. ძირათადად გამოიყენებოდა სითხის და მარცვლეულის ამოსაღებად, ასევე ერთი რეზერვუარიდან მეორეში გადასატანად. ასეთი ჭურჭლების პირის დიამეტრი 30 – 50 სმ-ს უდრიდა. ამ ზომის ლუთერიუმებს უწოდებენ სარძევე ჭურჭლებს. თუმცა, გვხვდება უფრო დიდი ზომის ჭურჭლებიც. ლუთერიუმი/სარძევე ჭურჭელი ძირითადად განლაგებული თხისაგანაა დამზადებული და კარგადაა გამომწვარი. მას ფართო, მოყრილი პირი, მაღალი

და დაქანებული გვერდები და დიდი, ბრტყელი ძირი აქვს.

ძვ.წ. VII - ახ.წ. VII სს-ში გადმოსალვრელის მიხედვით ორი ტიპის ლუთერიუმი გავრცელებული. პირველი ტიპის ჭურჭლებს გადმოსალვრელი პირს ქვემოთ აქვს დატანილი და მილის ფორმა აქვს. მეორე ტიპის ჭურჭლების გადმოსალვრელი ქობაზეა გაფორმებული და პირის გაგრძელებას წარმოადგენს. ასეთ გადმოსალვრელებს ღარისებული ფორმა აქვთ.

პირველი ტიპის ჭურჭლები განსახილველი პერიოდის მთელ მანძილზე გვხვდება. თუმცა, მათ I და II ქრონოლოგიური ჯგუფების მანძილზე გაბატონებული მდგომარეობა უკავიათ. შეიძლება ითქვას, რომ დროის ამ მონაკვეთში მეორე ტიპის ჭურჭლები პრაქტიკულად არ გვხვდება. ეს უკანასკნელი მხოლოდ III ქრონოლოგიური ჯგუფის მინურულს, უფრო კი, IV ქრონოლოგიურ ჯგუფში იჩენს თავს და მოკლე ხანში გაბატონებულ მდგომარეობას იკავებს.

VI. ძაბრი (ტაბ. XI) ქართლში თიხის სულ ორი ძაბრია აღმოჩენილი. ერთი ხოვლეს ნამოსახლარის I ჰორიზონტს მიეკუთვნება [მუსხელიშვილი 1978: 59, ტაბ. IX-1431] და ძვ.წ. IV ს-ით თარიღდება, მეორე კი ნარეკვავის ნამოსახლარის II ჰორიზონტშია აღმოჩენილი [დავლიანიძე, სადრაძე 1993: 47, ტაბ. XXXIV-10, XXXIX-5] და გამთხრელების მიერ ძვ.წ. VII საუკუნის მინურულით და ძვ.წ. VI საუკუნით თარიღდება [დავლიანიძე, სადრაძე 1993: 65]. ჩვენ ეს უკანასკნელი ძვ.წ. VI-V სს-ით გვაქვს დათარიღებული [Нариманишвили 1991: 20]. ორივე მათგანი დამზადებულია მინარევიანი თიხისგან, ხელითაა გამოძერწილი, გამომწვარია მონაცრისფრო-მოვარდისფროდ. მათ ფართო, ოდნავ მოყრილი პირი და მრგვალი მილი აქვთ.

VII. სანური. სამეურნეო და სამზარეულო დანიშნულების ნივთია. გამოიყენებოდა თხევადი მასის გასაფილტრად. თიხისაგან დამზადებული ასეთი ჭურჭელი იშვიათია არქეოლოგიურ ძეგლებზე. ვფიქრობთ, ამ მიზნით სხვა მასალისაგან დამზადებული სანურები იყო ხმარებაში.

VIII. ჭრაქი (ტაბ. XIII). ჭრაქი/ლამპარი გასანათებელი/სანათი ჭურჭელია, რომელსაც ლითონის, ქვის და თიხისაგან ამზადებდნენ. თიხის ჭრაქები ფორმით ჯამ-ფიალებს ჰგავს. კამარახევისა და მუხათგვერდის სამაროვნებზე მოპოვებულ ამგვარ ჭურჭლებზე დაკვირვებით გაირკვა, რომ მათი უმრავლესობა ტუჩის გარშემო შებოლილია. გამორიცხული არ არის, რომ სამზარეულო ჯამებიც გამოიყენებინათ ჭრაქებად. ზოგიერთი ჭრაქის პირის დმ 30 სმ-ზე მეტი იყო. ჭრაქებში გვხვ-

დება პირმოყრილი, პროფილირებულპირიანი და პირსწორი ცალები. ყველა ჭრაქი ბრტყელ-ძირიანია. ერთ ნაწილს აქვს ყური, მეორე ნაწილი კი უყუროა.

ჭრაქებში ოთხი ძირითადი ტიპი გამოიყოფა: 1. სახელურიანი, 2. ყურიანი, 3. უყურო და 4. ორნაწილიანი.

სახელურიანი ჭრაქები (G.N.: კატ. № 225) ძვ.წ. V ს-ით თარიღდება [დავლიანიძე 1983: 30,115]. ჭრაქების ეს ტიპი ყველაზე ადრეული ჩანს და ძვ.წ. V ს-ით თარიღდება (III ქრონოლოგიური ჯგუფი). სახელურიანი ჭრაქების განვითარებულ სახეს შეიძლება კამარახევი აღმოჩენილი ჭრაქი წარმოადგენდეს, რომელსაც სახელურის ნაცვლად ცერისებრი შვერილი აქვს (G.N.: კატ. № 842, 934).

ყურიანი ჭრაქები ყურისა და პირის დონის შეფარდების მიხედვით ორ ქვეტიპად იყოფა:

1. პირველ ქვეტიპს მიეკუთვნება ჭრაქები, რომელთაც ლენტური ყურისა და პირის დონე ერთ სიბრტყეზე აქვთ. პირველი ქვეტიპის ჭრაქებში სამი სახეობა უნდა გამოიყოს – 1. პირმოყრილი (G.N.: კატ. № 193-196,200,201,203,205-207), 2. პირსწორი (G.N.: კატ. № 199) და 3. პროფილირებულპირიანი (G.N.: კატ. № 198, 202).

2. ყურიანი ჭრაქების მეორე ქვეტიპს მიეკუთვნება ის ცალები, რომელთა ყურიც პირის ზემოთ არის აზიდული. ამ ქვეტიპის ჭრაქებში გვხვდება სამი სახეობის ჭრაქი 1. დაბრტყელებული და პირმოყრილი (G.N.: კატ. № 204,209,213,216,217,221-224); 2. პროფილირებულპირიანი (G.N.: კატ. № 197,208,210-212,214,215). ყურიანი ჭრაქების პირველი ქვეტიპი ძირითადად სამაროვანზეა აღმოჩენილი და ძვ.წ. V – IV ს-ის პირველ ნახევარს მიეკუთვნება. კამარახევის სამაროვანზე გამოვლენილ ჭრაქებში უკვე შეინიშნება ყურის პირის ზემოთ აცილება (G.N.: კატ. № 197,204) და კიდის პროფილირება (G.N.: კატ. № 197), რაც მოგვიანო ხანის, მეორე ტიპის ჭრაქებისთვის არის დამახასიათებელი, რომლებიც ძირითადად ძვ.წ. IV ს-ის მეორე ნახევარსა და ძვ.წ. III ს-ის დასაწყისში თავსდება; 3. ჭრაქები რომლებსაც პირი მოყრილი აქვთ, კიდე კი მომრგვალებული. ამ ტიპის ჭრაქების სიმაღლე ყურთან უფრო მეტია, ვიდრე ტუჩთან. ამასთან ყურადღებას იქცევს ის, რომ სამადლოს ცალებს (G.N.: კატ. № 222-229) ყური ტუჩის მოპირდაპირედ აქვს და არა ყურის მიმართ მართი კუთხით, როგორც ყველა დანარჩენს. აღნიშნული განსხვავებანი, როგორც ჩანს, მათ ქრონოლოგიურ განსხვავებაზე უნდა მიუთითებდეს. კერძოდ, კამარახევის ცალი ძვ.წ. V – IV ს-ის პირველ ნახევარში, უფრო მის მეორე ნახევარში ჩანს

გავრცელებული; უფლისციხის, ასურეთის, მუხათგვერდის, კავთისხევის კი, ძვ.წ. IV ს-ის მეორე ნახევართა და ძვ.წ. II ს-ით უნდა დათარიღდეს.

უყურო ჭრაქებში ორი ქვეტიპი უნდა გამოიყოს – 1. პირმოყრილი (G.N.: კატ. № 220,828,888-891,934) და 2. პირსწორი (G.N.: კატ. № 928, 929). ორივე ამ ტიპის ჭურჭელი ფორმით არ განსხვავდება ჯამებისგან. მათი ერთადერთი განმასხვავებელი ნიშანია ტუჩი, რომელზეც ცეცხლის კვალია შემორჩენილი. ასეთი ცალები ძირითადად ძვ.წ. III – I სს. გვხვდება. მცირე ზომის უყურო ჭრაქები დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი I-VI საუკუნეების ქართლის ძეგლებზე (მცხეთა, ბაგინეთი, არმაზისხევი, ძალისი და სხვა). პირმოყრილი ჭრაქების მაქსიმალური დიამეტრი 6.0-7.0 სმ-ია, სიმაღლე კი 3.0 სმ-ს არ აღემატება.

ორნაწილიანი ჭრაქი ნარეკავის ნამოსახლარის № 3 სახლში აღმოჩნდა [დავლიანიძე, სადრაძე 1993; დავლიანიძე 1975: XIV-10]. იგი III ჰორიზონტს განეკუთვნება და VII ს-ის I ნახევრით არის დათარიღებული [დავლიანიძე, სადრაძე 1993: 65]. აქვს საკმაოდ ფართო და გრძელი ტუჩი, მკვეთრად დაქანებული მხრები, სფერული მუცელი, ძირზე სამი ფეხი ჰქონია.

სამზარეულო ჭურჭელი.

IX. ტაფისებური ჭურჭელი (ტაბ. XIV) სამზარეულო კერამიკის ერთ სახეს წარმოადგენს. მას დიდი დიამეტრის (50 – 80 სმ), ოდნავ გარეთ გადაშლილი პირი, დაბალი (5 – 12 სმ) კალთები და დიდი ბრტყელი ძირი აქვს. ყველა მათგანი უხეში თიხისაგან დამზადებული და სქელკედლიანია. ორი ტიპის ტაფისებური ჭურჭელი გვხვდება. პირველი ტიპის ტაფისებური ჭურჭლების ბორტები თანაბარი სიმაღლისაა და არსად არ არის გახსნილი. მეორე ტიპის ტაფისებური ჭურჭლების კალთები ერთ მონაკვეთში დადაბლებას იწყებს და შემდეგ ჩამოდის ძირის დონემდე, ისე, რომ ჭურჭლის ერთ მხარეს 10 – 15 სმ-ის სიგანის ლიობი წარმოიქმნება.

ტაფისებური ჭურჭლები არის როგორც სტაციონალური, რომლებიც ღუმელის თავზეა დაძვნილი, ისე გადასატანი.

X. ქოთანი (ტაბ. XV-XVII). ქოთნები სამზარეულო ჭურჭლის ერთ-ერთ ყველაზე გავრცელებულ სახეა. მათ აბსოლუტურ უმრავლესობას ფართო პირი, გარეთ გადაშლილი ქობა, დაბალი ყელი, მომრგვალებული მუცელი და ბრტყელი ძირი აქვს. ზედაპირი უმეტეს შემთხვევაში უორნამენტოა (G.N.: კატ. № 23-25).

ამ ტიპის ჭურჭლის ფორმა დიდი ხნის განმავლობაში თითქმის უცვლელი რჩება. არ იცვლება მათი დამზადების ტექნოლო-

გიაც – თიხა მინარევებიანია, უხეში კეცი გამომწვარია რუხად (G.N.: კატ. № 126,127, 132,134,136,146,171,177,655,657,659,662,66 9,673,680,695,697, 699), ზოგიერთი მათგანი გამომწვარია არათანაბრად (G.N.: კატ. №123,647,654,658,663,667,675,676,681,682-694, 696), გვხვდება ზედაპირგაპრიალებული (G.N.: კატ. № 125,129,141,142,152,156,164-170,172-175,178,183), იშვიათად ანგობირებული (G.N.: კატ. № 138,162) ცალები. ქოთნების ნაწილს ღია ფერის კეცი აქვთ (G.N.: კატ. № 124,128,137,660,661,654,666,668,670, 672,674,678,700,701), გვხვდება ზედაპირ გაპრიალებული (G.N.: კატ. № 135,140,143,144,147, 148,150,151,153-155,157-161), იშვიათად გვხვდება ანგობირებული (G.N.: კატ. № 163) და მოხატული (G.N.: კატ. № 130) ცალები.

ქოთნებში ორი ტიპია: 1. უყურო და 2. ყურიანი. ისინი ფორმით არ განსხვავდებიან ერთმანეთისგან. უყურო ქოთნები მსგავსებას იჩენენ დერგებთან. ყურიანი ქოთნები კი ტოლჩების ერთ ჯგუფთან ავლენს სიახლოვეს.

უყურო ქოთნები, პირის გაფორმების მიხედვით, ორ ქვეტიპად უნდა დაიყოს: 1. დაკუთხულქობიანი (G.N.: კატ. № 139,140,142-148,151,152,154,158,162,168-170,180,181,183) ცალები ძირითადად სამადლოს ნაქალაქარზეა აღმოჩენილი და V ქრონოლოგიურ ჯგუფში თავსდება. 2. მომრგვალებულქობიანი (G.N.: კატ. №123-130,132-138,141,153,155,157,160,162-167,171-174,179,182) ქოთნები უფლისციხეში და სამადლოშია აღმოჩენილი. ასეთი ჭურჭლები ძვ.წ. III საუკუნიდან ძვ.წ. I ს-ის პირველ ნახევრამდე გვხვდება.

უყურო ქოთნების მეორე ქვეტიპში შეიძლება გამოიყოს ორი სახეობა: 1. ქოთნები რომლებსაც ქობა გადაკეცილი და შეთხლებული აქვს (G.N.: კატ. № 137), კავთისხევიანია აღმოჩენილი და ძვ.წ. IV ს-ის მეორე ნახევარსა და ძვ.წ. III ს-ის დასაწყისს მიეკუთვნება. 2. ჰორიზონტალურქობიანი ქოთანი (G.N.: კატ. № 130), რომელიც უფლისციხეშია აღმოჩენილი და მისი თარიღი ძვ.წ. I ს-ის მეორე ნახევრითა და ახ.წ. II საუკუნით უნდა განისაზღვროს.

ყურიანი ქოთნებიც ორ ქვეტიპად იყოფა: 1. დაკუთხულქობიანი და 2. მომრგვალებულქობიანი.

დაკუთხულქობიან ქოთნებში (G.N.: კატ. № 647,650,654,655,658,669,672-678,683-690,698) სამი სახეობა გამოიყოფა: 1. ყური მიძერნილია პირსა და მხარზე (G.N.: კატ. № 678), 2. შესქელებულქობიანი (G.N.: კატ. № 677) და 3. ჰორიზონტალურქობიანი (G.N.: კატ. № 698), ეს სამი უკანასკნელი ცალი სამადლოს ნაქალაქარზეა აღმოჩენილი და ძვ.წ. III - ძვ.წ. I

ს-ის პირველ ნახევარს მიეკუთვნება. ყურიანი ქოთნების დიდი ნაწილი ღრმახევისთავის სამაროვანზეა აღმოჩენილი და ძირითადად ძვ.წ. V ს-ის დასაწყისსა და ძვ.წ. IV ს-ის პირველ ნახევარში თავსდება, მუხათგვერდის სამაროვანზე მოპოვებული ცალი (G.N.: კატ. № 655) კი, ძვ.წ. IV ს-ის მეორე ნახევარსა და ძვ.წ. III ს-ის დასაწყისს მიეკუთვნება.

2. მომრგვალებულქობიან ქოთნებში, პირის დახრილობის მიხედვით ერთი, პირსწორი სახეობა გამოიყოფა (G.N.: კატ. № 651,672,673).

მეორე ტიპის ჭურჭლები ძირითადად ძვ.წ. V-IV სს. და ძვ.წ. II - ახ.წ. II საუკუნეებს მიეკუთვნებიან. ამასთან, ძვ.წ. V ს-ის დასაწყისიდან ძვ.წ. IV ს-ის პირველ ნახევრამდე და ძვ.წ. I ს-ის მეორე ნახევარიდან ახ.წ. II საუკუნის ჩათვლით უფრო დიდი რაოდენობითაა დადასტურებული, ვიდრე ძვ.წ. IV ს-ის მეორე ნახევარიდან ძვ.წ. III ს-ის დასაწყისამდე და ძვ.წ. II საუკუნიდან ძვ.წ. I ს-ის პირველ ნახევრამდე.

მიუხედავად იმისა, რომ ქოთნები ფორმით არ განსხვავდებიან ერთმანეთისგან, მათ შორის მკვეთრი ტექნოლოგიური სხვაობა შეინიშნება. ძვ.წ. VII-VI სს ძეგლებზე აღმოჩენილი ყურიანი ქოთნები მრავალფეროვანია და ტექნოლოგიურად ამ ეპოქაში გავრცელებული თიხის ჭურჭლების ანალოგიურია. ამ პერიოდის ქოთნები განლექილი თიხისაა, გამომწვარია მონაცრისფროდ, ან ყავისფრად და ჩარხზეა დამზადებული. მაგ. ნარეკვავის ნამოსახლარის II-III ჰორიზონტებში აღმოჩენილ ქოთნებს შორის გვხვდება როგორც უყურო, ისე ყურიანი [დავლიანიძე, სადრაძე 1993: 86, ტაბ. XV-2, XVII-2] ცალები. ქოთნები ნარეკვავის ნამოსახლარის I ჰორიზონტშიც გვხვდება. მათ გადაშლილი პირი, დაბალი ყელი, დაქანებული მხრები, სფერული ტანი და ბრტყელი ძირი აქვს. ერთს ყელთან კონცენტრული ხაზები და ირიბი ჭდეები [დავლიანიძე, სადრაძე 1993: 35, ტაბ. XXVII—11], მეორეს კი ტალღისებური ორნამენტი [დავლიანიძე, სადრაძე 1993: 35, ტაბ. XXVII-13] აქვს. ამ დროს ჯერ კიდევ გვხვდება ზოომორფულყურიანი ცალები. მაგ. ნარეკვავის ნამოსახლარის II ჰორიზონტში აღმოჩენილი 10 ქოთნიდან, სამს ზოომორფული ყური აქვს [დავლიანიძე, სადრაძე 1993: 46-47, ტაბ. XXXIV 7-9; XXXV 1-4]; ქოთნების ნაწილს ბადისებური ან ტალღოვანი ორნამენტი, კონცენტრული ღარები ან ნაჭდევი ორნამენტი აქვს მხარზე და ძირზე. ორნამენტი ძირითადად ამოღარული, ამოკანრული და გაპრიალებული ხაზებით არის შედგენილი. ძვ.წ V - ძვ.წ. III ს-ის დასაწყისის ჭურჭლები უფრო მსხვილმარცვლოვანი თიხისაა (იშვიათი გამონაკლისის გარდა) გამომწვარია არათანაბრად – რუხად, აბსოლუტური უმრავლესობა ხე-

ლითაა ნაძერწი. ძვ.წ. II – ახ.წ. II საუკუნეების ქურჭლები, მათთან შედარებით, კარგად განლექილი თიხისგანაა დამზადებული. ისინიც უმეტესად მუქქეციანებია (თუმცა ამ დროს უფრო მეტი მონიტალოდ გამომწვარი ქურჭელი გვხვდება, ვიდრე ადრე). დამზადებულია ჩარხზე. მათი ზედაპირი კარგად არის მოსწორებული, გაპრიალებული და ზოგჯერ ანგობირებულიც. ახ.წ. IV-VII საუკუნეების ქოთნების უმრავლესობა ღია ფერისაა, თუმცა გვხვდება უხემქეციანი და რუხად გამომწვარი ნაწარმიც.

XI. კოჭობი (ტაბ. XVIII-XXI). კოჭობი ქოთნის ფორმის, პატარა ზომის (ყველაზე მაღალი 15 სმ-ია) ქურჭელია რომელსაც ფართო, გადაშლილი პირი, დაბალი, გამოყვანილი ყელი, სფერული, ბიკონუსური ან პროფილირებული ტანი და ბრტყელი ძირი აქვს. კოჭობები უმეტესად მსხვილმარცვლოვანი თიხისგანაა დამზადებული და გამომწვარია მუქად (G.N.: კატ. № 227-234, 236, 238, 239, 243, 251, 255, 256, 258-260, 262, 265-286, 288), რომელთა შორის გვხვდება არათანაბრად გამომწვარი ცალები (G.N.: კატ. № 231, 242, 245, 263, 264, 287, 289), იშვიათია გაპრიალებულზედაპირიანი (G.N.: კატ. № 240, 257) და ანგობირებული (G.N.: კატ. № 241) ქურჭლები. კოჭობების ნაწილს ღია ფერის კეცი აქვთ (G.N.: კატ. № 149, 237, 246-250, 254), იშვიათია შეღებილი (G.N.: კატ. № 235) და მოხატული (G.N.: კატ. № 252, 261) ეგზემპლარები.

კოჭობები ტანის ფორმის მიხედვით სამი ძირითადი ტიპისაა: 1. სფერულმუცლიანი, 2. ბიკონუსურტანიანი, 3. პროფილირებულტანიანი.

სფერულმუცლიანი კოჭობები რამდენიმე ქვეტიპად იყოფა – 1. მომრგვალებულქობიანი, 2. დაკუთხულქობიანი და 3. გადახრილიქობიანი და ჰორიზონტალურქობიანი.

პირველი ქვეტიპის, მომრგვალებულქობიანი კოჭობების ერთ ნაწილს სადა ზედაპირი (G.N.: კატ. № 227, 228, 231-235, 237-240, 242, 244-252, 254, 257-265, 281, 282, 284-286), მეორე ნაწილს მუცელზე დაძერწილი კოპები (G.N.: კატ. № 266-277), მესამეს კი აცქვეტილი ყურები (ნარეკვავი) აქვს. მომრგვალებულქობიანი კოჭობები გვხვდება ხოვლეს III ჰორიზონტში (ძვ.წ. VI ს.) და ისინი ხოვლზე ახალ ფორმას წარმოადგენენ; ასეთი ქურჭელი სულ სამი ცალი აღმოჩნდა. ერთი მათგანი მაღალყელიანია, მუცელგანიერი და ძირბრტყელი [მუსხელიშვილი 1978: 46, ტაბ. 54, 1279-S]; სფერულმუცლიანი ერთი კოჭობი წითელქეციანი და შეღებილია, ყელის ძირში წვრილი დაშტამპული წრეხაზების სარტყლით [მუსხელიშვილი 1978: 46, ტაბ. 54-1317]; მესამე სფერულმუცლიანი კოჭობი

ლეგადაა გამომწვარი და ვარდისფერზედაპირიანია [მუსხელიშვილი 1978: 46, ტაბ. 54-814-შ]. სფერულმუცლიანი და მომრგვალებულქობიანი კოჭობები ნარეკვაში მხოლოდ II ჰორიზონტში აღმოჩნდა. მათ მაღალი ყელი, სფერული მუცელი და ბრტყელი ძირი აქვთ [დავლიანიძე, სადრაძე 1993: 43, ტაბ. XXX-8, 10, 11, 12]. სფერულმუცლიანი კოჭობები განსაკუთრებით დიდი რაოდენობით გვხვდება ძვ.წ. V-IV ს-ის პირველ ნახევარში (G.N.: კატ. № 227, 228, 231-235, 237-239, 242, 245, 248, 250-252, 258-260, 262-264, 281, 284, 285), შემდეგში, ძვ.წ. IV ს-ის მეორე ნახევარიდან ძვ.წ. II ს-ის დასაწყისამდე (G.N.: კატ. № 240, 265, 285) თითქოს იკლებს. ძვ.წ. I ს-ის მეორე ნახევარსა და ახ.წ. II საუკუნეში კი ისევ იზრდება მათი რაოდენობა (G.N.: კატ. № 244, 246, 247, 249, 252, 254, 257, 261). ამ ქვეტიპის მოხატული კოჭობი (G.N.: კატ. № 252) მხოლოდ ერთი ცალია აღმოჩენილი კამარახევში, რომელიც ძვ.წ. V ს-ის დასაწყისსა და ძვ.წ. IV ს-ის პირველი ნახევარს მიეკუთვნება (III ქრონოლოგიურ ჯგუფში). მომრგვალებულქობიანი კოჭობების ერთ ნაწილს მუცელზე კოპები აქვს დაძერწილი. კოპებიანი ქურჭელი აღმოჩენილია ნარეკვას II სამშენებლო ჰორიზონტში (დავლიანიძე, სადრაძე 1993: 43, ტაბ. XXX-8, 11), კამარახევში (G.N.: კატ. № 266-274, 277) და მუხათგვერდში (G.N.: კატ. № 275). ნარეკვას ცალები ძვ.წ. VII საუკუნე – ძვ.წ. VI ს. პირველ ნახევარს, კამარახევსა და ძვ.წ. V ს-ის დასაწყისს – ძვ.წ. IV ს-ის პირველ ნახევარს, მუხათგვერდისა კი ძვ.წ. IV ს-ის მეორე ნახევარი – ძვ.წ. III ს-ის დასაწყისს მიეკუთვნება. ადრეული პერიოდის კოჭობებზე კოპები ქურჭლის ამოყვანის შემდეგ არის მიძერწილი ტანზე. შულავერის სამაროვანზე აღმოჩენილი ცალი (G.N.: კატ. № 276), რომლის კოპებიც ქურჭლის კედლების გამობერვის შედეგადაა მიღებული, ძვ.წ. I ს-ის მეორე ნახევარისა და ახ.წ. II საუკუნეში თავსდება და იმ ქურჭლების ჯგუფში ექცევა, რომლებიც მსგავსი ტექნიკით შესრულებული კოპებითაა შემკული და გვიან ანტიკურ ხანაშია გავრცელებული. გვხვდება კოჭობები, რომლებსაც მხარზე ორი აცქვეტილი ყური აქვთ დაძერწილი. აცქვეტილყურიან კოჭობებს გადაშლილი პირი, მრგვალი ზაკო, დაბალი გამოყვანილი ყელი აქვს. მხართან გამობერილია [დავლიანიძე, სადრაძე 1993: 42-43, ტაბ. XXX-9]. ასეთი კოჭობი ნარეკვას II ჰორიზონტშია დაფიქსირებული.

სფერულმუცლიანი კოჭობები, რომლებსაც დაკუთხული (G.N.: კატ. № 236, 243, 253, 255) ან გადახრილი ქობა აქვთ (G.N.: კატ. № 229, 230) მცირე რაოდენობითაა აღმოჩენილი და ამიტომ შემდგომი კლასიფიკაცია ძნელია. დაკუთხულქობიანი კოჭობები (G.N.: კატ. № 236, 243, 253, 256) ძვ.წ. V ს-ის დასაწყისით და

ძვ.წ. IV ს-ის პირველი ნახევრით თარიღდება. კოჭბები გარეთ გადმოხრილი ქობით ორი ცალია (G.N.: კატ. № 229, 230) აღმოჩენილი და ძვ.წ. IV ს-ის მეორე ნახევარსა და ძვ.წ. III ს-ის დასაწყისს, კოჭბები კი, რომელთაც ჰორიზონტალური ქობა აქვთ (G.N.: კატ. № 241) ძვ.წ. III-II ს-ის დასაწყისს მიეკუთვნება.

მეორე ტიპის, ბიკონუსურტანიანი და მესამე ტიპის, პროფილირებულტანიანი კოჭბები იშვიათობას წამოადგენენ და ძირითადად ძვ.წ V ს-ის დასაწყისი – ძვ.წ. IV ს-ის პირველ ნახევარში (G.N.: კატ. № 278,279,280,283,289) და ნაკლებად ძვ.წ. IV ს-ის მეორე ნახევარი – ძვ.წ. III ს-ის დასაწყისშია (G.N.: კატ. № 288) გავრცელებული. ამ პერიოდში და შემდეგშიც საერთოდ შეინიშნება კოჭბების რაოდენობის კლების ტენდენცია. თითქოს ძვ.წ. III საუკუნიდან ძვ.წ. I ს-ის პირველ ნახევრამდე მათი რაოდენობა მინიმუმამდე დასული. ახ.წ. II - IV სს. ძეგლებზე სფერულმუცლიანი, პირგადაშლილი კოჭბების რაოდენობა თითქოს ისევ მატულობს, თუმცა შემდეგ, ახ.წ. V-VII სს. ისინი აღარ გვხვდება.

XII. ქილა (ტაბ. XXII-XXIII). წაგრძელებული ფორმის თიხის ჭურჭელია, რომლის სიმალლე მუცლის დიამეტრზე სამჯერ მეტია. მათი სიმაღლე 20 – 50 სმ-ს შორის მერყეობს.

XIII. ბადია (ტაბ. XXIV-XXV). დიდი ზომის ხის, ლითონის ან თიხის ჯამის ფორმის ჭურჭელია, რომელსაც ფართო, მოყრილი პირი, მაღალი კალთები და ბრტყელი ძირი აქვს. ბადიების სიმაღლე 10 - 30 სმ-ს, პირის დიამეტრი კი 20 - 40 სმ-ს შორის მერყეობს. სამზარეულოში ძირითადად მყარი ან თხევადი საკვების გადასაადგილებლად გამოიყენებოდა. თიხისგან დამზადებული ბადიები ძირითადად ერთი ტიპის იყო, განსახილველი ეპოქის ყველა ეტაპზე გამოიყენებოდა და ფართოდ იყო გავრცელებული

XIV. ხუფი (ტაბ. XXVI). ხუფი/სარქველი დამოუკიდებელ ჭურჭელს არ წარმოადგენს, იგი იხმარება დერგების, ქოთნების ან ქილების სარქველად [Нариманишвили 1991: 27-28]. სარქველები გვხვდება ხის, ქვის და თიხის. თიხისგან დამზადებული ხუფები არც თუ ისე დიდი რაოდენობით არის აღმოჩენილი არქეოლოგიურ ძეგლებზე.

თიხის ხუფები სამი სახის გვხვდება: 1. დისკოსებრი, 2. ტაფისებრი, 3. ფიალისებრი.

დისკოსებურ ხუფებში ორი ტიპი გამოიყოფა: სახელურიანი (G.N.: კატ. № 296) და უსახელურო (G.N.: კატ. № 294). დისკოსებური ჯგუფის ხუფები დამზადებულია მსხვილმარცვლოვანი თიხისგან და გამომწვარია რუხად. ე.წ. ტაფისებური ხუფები დამზადებულია კარგად განლექილი თიხისგან, გამომწვარია მოვარდისფროდ. ხუფების ნაწილი მოხა-

ტულია (G.N.: კატ. № 293,301,303,304). გვხვდება შეღებილი (G.N.: კატ. № 292) და ზედაპირგაპრიანებული ცალებიც (G.N.: კატ. № 302). როგორც ჩანს, მათ შორის უძველესია მოხატული ცალები, რომლებიც ასევე მოხატული პიქსიდისებური ჭურჭლის (G.N.: კატ. № 121,122,581,582) სარქველებს უნდა წარმოადგენდნენ. არ არის გამორიცხული, რომ პიქსიდისებური ჭურჭლები განსაკუთრებული (სარიტუალო) დანიშნულებისაც იყოს. ტაფისებურ ხუფებშიც ორი ტიპი გამოიყოფა: ხუფები, რომელთაც კიდზე ორი ნახვრეტი აქვთ (G.N.: კატ. № 292,293,299,301-304) და ხუფები, რომელთაც ძირზე, შუაში ერთი ნახვრეტი აქვთ (G.N.: კატ. № 291). ორნახვრეტიან ხუფებს კიდზე ნახვრეტები, ალბათ, იმიტომ აქვთ, რომ მათში გაყრილი თასმით ხუფი ჭურჭლის ყურებზე მაგრდებოდა. ხუფის მაღალი ბორტი და პიქსიდისებური ჭურჭლის ასევე მაღალი პირის კიდე ჭურჭლის საიმედოდ დახუფვის საშუალებას იძლეოდა. ამგვარად დახუფული ჭურჭლები გადასაადგილებლად ადვილი იქნებოდა. ერთნახვრეტიანი ხუფი, თავისი ფორმით, ზედაპირის გაფორმებით ყველაზე მოგვიანო ჩანს და დაკავშირებულია ასევე მოგვიანო ქოთნებთან (G.N.: კატ. № 290). ერთი ნახვრეტი ალბათ უფრო სასულე იყო, ვიდრე ხუფის დასამაგრებელი. ფიალისებური ხუფების ჯგუფშიც ორი ტიპი გამოიყოფა: სახელურიანი (G.N.: კატ. № 297) და უსახელურო (G.N.: კატ. № 295,298,300). ტაფისებური ხუფები ძირითადად ძვ.წ. III საუკუნიდან ძვ.წ. I ს-ის პირველ ნახევრამდე გვხვდება.

არ შევცდებით, თუ ხუფებს რომლებსაც ორი ნახვრეტი აქვთ ხშირად გადასაადგილებელი, ხოლო დისკოსებურ და ფიალისებურ ხუფებს კი, სტაციონარული ჭურჭლების სარქველებად მივიჩნევთ. უნდა აღინიშნოს, რომ ხუფები, განსაკუთრებით დისკოსებური და ფიალისებური, ყველა ქრონოლოგიურ ჯგუფში უნდა არსებობდნენ და თუ ისინი ჯერ-ჯერობით მცირე რაოდენობითაა აღმოჩენილი, ეს ისევ გათხრილი ნამოსახლარების სიმცირით უნდა აიხსნას.

ძვ.წ. VII - VI ს-ის დასაწყისში გავრცელებულია ე.წ. კონუსური ხუფები, რომლებიც ხოვლეს უძველეს ფენებშიც გვხვდება [მუსხელიშვილი 1978: ტაბ. XXIV - 46-61, 110-61, 193-61; XXXVIII - 2340,2287,2330]. კონუსური ხუფები აღმოჩენილია ხოვლე IV [მუსხელიშვილი 1978: 39, ტაბ. XLVII - 2322] და III ჰორიზონტებში [მუსხელიშვილი 1979: 43-44, ტაბ. LIV - 1000-5]. ასეთივე ხუფებია ნაპოვნი ნარეკავის ნამოსახლარის III ჰორიზონტშიც [დავლიანიძე, სადრადე 1993: 57, ტაბ. XLII - 5,6,7].

XV. ჩაფი (ტაბ. XXVII-XXVIII). დიდი ზომის

თიხის ჭურჭელია, რომელიც ფორმით დოქის მსგავსია, თუმცა მასზე დიდი. ჩაფში 10 ლიტრზე მეტი სითხე ეტევა. ჩაფი აუცილებელ ჭურჭელს წარმოადგენს მარანსა და სამზარეულოში. გვიანშუასაუკუნეებში ჩაფი გამოიყენებოდა სანყაოდ და ის კოკის მეოთხედს შეადგენდა.

ძვ.წ. VII – ახ.წ. VII საუკუნეების არქეოლოგიურ ძეგლებზე დაფიქსირებული ჩაფები კარგად განლექილი თიხისაგანაა დამზადებული და თხელკეციანია. მათ მრგვალი პირი, შევიწროებული ყელი, მხრიანი, სფერული, ან წაგრძელებული ფორმის ტანი და ბრტყელი ძირი აქვთ. ერთი ყური ძირითადად პირსა და მხარზეა მიძერწილი. ამ პერიოდის ჩაფები დიდი მოცულობისაა (12-25 ლიტრი სითხე).

სტატიის გაგრძელება იხ. შემდეგ ნომერში.

ლიტერატურა

აბრამიშვილი 1957: აბრამიშვილი რ. სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილი გვიანი ბრინჯაოს ხანისა და რკინის ფართო ათვისების ხანის ძეგლების დათარიღებისათვის, სსმმ, ტ. XIX- და XXI-, გვ. 115-140.

აბრამიშვილი და სხვ. 1980: აბრამიშვილი რ., გიგუაშვილი ნ., კახიანი კ. ღრმახევისთავის არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი.

ავალიშვილი 1974: ავალიშვილი გ. ქვემო ქართლი ძვ.წ. I ათასწლეულის პირვლ ნახევარში. თბილისი.

ამირანაშვილი 1997: ამირანაშვილი ჯ. საკრაველის სამაროვანი. - ძმ № 3, (98) გვ. 15-17.

აფაქიძე 1963: აფაქიძე ა. ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, თბილისი.

აფაქიძე და სხვ. 1955: აფაქიძე ა., გობეჯიშვილი გ., კალანდაძე ალ., ლომთათიძე გ. არმაზისხევის არქეოლოგიური ძეგლები. - მცხეთა I, თბილისი.

აფაქიძე და სხვ. 1978: აფაქიძე ა., კალანდაძე ა., ნიკოლაიშვილი ვ., მანჯგალაძე გ., სიხარულიძე ა., ხეცურიანი ლ., ჯღარკავა თ., ძნელაძე მ., დავლიანიძე რ., გიუნაშვილი გ. მცხეთა 1976, მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1976 წლის მუშაობის ანგარიში, მცხეთა, არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები, ტ. II, თბილისი, გვ. 81-156.

აფაქიძე და სხვ. 1978ა: აფაქიძე ა., კალანდაძე ა., ნიკოლაიშვილი ვ. მცხეთა 1975, მცხეთის მუდმივმოქმედი არქეოლოგიური ექსპედი-

ციის 1975 წლის მუშაობის ანგარიში. - მცხეთა II, თბილისი, გვ. 8-80.

აფაქიძე და სხვ. 1983: აფაქიძე ა., ნიკოლაიშვილი ვ., მელითაური კ., სიხარულიძე ა., სადრაძე ვ., ძნელაძე მ., მანჯგალაძე გ., ხეცურიანი ლ., ჭანიშვილი თ., გიუნაშვილი გ., დავლიანიძე რ., გავაშელი ე., ირემაშვილი შ., ბიბილური თ., ლლონტი ნ. დიდი მცხეთა, 1979. - მცხეთა, ტ. VI, გვ. 191-218

აფაქიძე და სხვ. 2004: აფაქიძე ა., ნიკოლაიშვილი ვ., გიუნაშვილი გ., დავლიანიძე რ., ნარიშვილი გ., სადრაძე ვ., ძნელაძე მ., ირემაშვილი შ., ნონეშვილი ალ., ხეცურიანი ლ., გავაშელი ე. მცხეთის ექსპედიცია, საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1990-1992 წლებში (მოკლე ანგარიშები), თბილისი, გვ. 70-80.

ბერაძე 1980: ბერაძე ე. ადრეანტიკური ხანის ორმოსამარხები „ქასრაანთ მიწების“ სამაროვნიდან. - კავთისხევის არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი, გვ. 14-17.

ბოხოჩაძე 1963: ბოხოჩაძე ა. ანტიკური ხანის სამარხები თეთრინყაროდან. მსკა, III, 1963, გვ. 27-38.

ბოხოჩაძე 1981: ბოხოჩაძე ა. არქეოლოგიური გათხრები ალაიანსა და ძალისში, ნასტაკის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები I, თბილისი.

ბრაგვაძე, დავითაშვილი 1993: ბრაგვაძე ზ., დავითაშვილი ამ. მცხეთიჯვრის ელინისტური ხანის სამარხები, თბილისი.

გაგოშიძე 1967: გაგოშიძე ი. ელინისტური ხანის მასალები სამადლოდან. - სსმმ, ტ. XXVII-, გვ. 53-93.

გაგოშიძე 1970: გაგოშიძე ი. სამადლოში მოპოვებული მოხატული ჭურჭელი. - ძმ, №23, გვ. 41-46.

გაგოშიძე 1974: გაგოშიძე ი. წარმართული ტაძარი დედოფლის მინდორზე. - ძმ, №35, გვ. 70-78.

გაგოშიძე 1975: გაგოშიძე ი. სამადლოს არქეოლოგიური ექსპედიციის 1972 წლის მუშაობის ანგარიში. - სსმაე, ტ. IV, გვ. 59-63.

გაგოშიძე 1978: გაგოშიძე ი. დედოფლის მინდვრის სატაძრო კომპლექსის 1976-1977 წწ გათხრების ანგარიში. - სსმაე, ტ. VI, გვ. 62-76.

გაგოშიძე 1982: გაგოშიძე ი. თრიალეთის სამაროვნები, კატალოგი III, ანტიკური ხანის

სამაროვნები, თბილისი.

დავლიანიძე 1985: დავლიანიძე რ. ნარეკვავის სამაროვანი. მცხეთა VII, გვ. 6-40.

დავლიანიძე, სადრაძე 1993: დავლიანიძე რ., სადრაძე ვ. ნარეკვავის ნამოსახლარი და სამაროვანი, თბილისი.

დავლიანიძე 1975: დავლიანიძე ც. ანტიკური ხანის სამარხი. – ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის ანგარიში (1965-1972 წწ.). გვ. 173-185.

დავლიანიძე 1976: დავლიანიძე ც. ადრეანტიკური ხანის ძეგლები ქვემო ქართლიდან. – სსმმ, ტ. XXXII-, გვ. 118-147.

დავლიანიძე 1977: დავლიანიძე ც. სოფ. გომარეთში ჩატარებული დაზვერვითი არქეოლოგიური გათხრების მოკლე ანგარიში. – სსმმ, ტ. V, გვ. 84-102

დავლიანიძე 1983: დავლიანიძე ც. ქვემო ქართლის (თრიალეთის) კულტურა ძვ. წ. I ათასწლეულის მეორე ნახევარში, თბილისი.

ზანდუკელი 1982: ზანდუკელი მ. ქართული ხალხური კერამიკა,

ზაქარაია 1965: ზაქარაია პ. ნაქალაქარ ურბნისის ხუროთმოძღვრება, თბილისი.

თოლორდავა 1963: თოლორდავა ვ. მასალები იბერიის სამეფოს ისტორიისათვის ძვ.წ. I ათასწლეულის ბოლო საუკუნეებში. – მსკა, ტ. III, გვ. 137-163

თოლორდავა 1980: თოლორდავა ვ. დაკრძალვის წესი ელინისტური ხანის საქართველოში (ქვევრსამარხები), თბილისი.

თოლორდავა 1986: თოლორდავა ვ. ცენტრალური ტერასის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ფერდი (1975-1979 წწ. გათხრების შედეგები), ვანი VIII, თბილისი, გვ. 79-92.

კალანდაძე 1982: კალანდაძე ალ. სამთავრო, წინაანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლები. მცხეთა VI, გვ. 7-138

კვიციანიძე 1967: კვიციანიძე კ. 1966 წ აღმოჩენილი ადრეანტიკური ხანის ძეგლები არუხლოს „გეოთეფესა“ და „სამაჩვეთის“ სამაროვანზე, სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1966 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბილისი, გვ. 64, 65.

კვიციანიძე 1973: კვიციანიძე კ. თეთრინყაროს ანტიკური ხანის ძეგლები, მსკა, ტ. V, გვ. 39-51

კვიციანიძე 1975: კვიციანიძე კ. ადრეანტიკური

ხანის ძეგლები სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველოდან, საკანდიდატო დისერტაცია (ხელნაწერი), თბილისი.

კვიციანიძე 1983: კვიციანიძე კ. წნისისხევის ადრეელინისტური ხანის სამაროვანი, ძმ, №63, 28-32.

კვირკველია 2011: კვირკველია გ., მურვანიძე ბ., ნიკოლაიშვილი ვ., ორჯონიკიძე ალ. არქეოლოგიური გათხრები გრაკლიანის გორაზე 2009 წელს. ძიებანი №20, გვ. 47-67

ლორთქიფანიძე, და სხვ. 1972: ლორთქიფანიძე ოთ., ფუთურიძე რ., თოლორდავა ვ., ჭყონია ა. არქეოლოგიური გათხრები ვანში 1969 წელს, ვანი I, თბილისი, გვ. 198-242.

ლორთქიფანიძე და სხვ. 1981: ლორთქიფანიძე ო., გიგოლაშვილი ელ., კაჭარავა დ., ლიჩელი ვ., ფირცხალავა მ., ჭყონია ან., ძვ.წ. VI-V სს-ის კოლხური კერამიკა ვანის ნაქალაქარიდან. ვანი V

ლორთქიფანიძე და სხვ. 1983: ლორთქიფანიძე ო., ფუთურიძე რ., კაჭარავა დ., მათიაშვილი ნ., თოლორდავა ვ., ფირცხალავა მ., ჭყონია ან., ლორთქიფანიძე მ., გიგოლაშვილი ელ., ლიჩელი ვ., გამყრელიძე გ. ანტიკური იმპორტი ვანსა და მის მიდამოებში, ვანი VII, 7-156

მათიაშვილი 1977: მათიაშვილი ნ. ძვ.წ. III-I სს-ის კოლხეთის ქალაქების ეკონომიკის ისტორიიდან.

მათიაშვილი 1983: მათიაშვილი ნ. ძვ.წ. III-II სს-ის შავლაკიანი კერამიკა, — ვანი VII, გვ. 60-75

მარგიშვილი, ნარიმანიშვილი 2004: მარგიშვილი ს, ნარიმანიშვილი გ. ალგეთის ხეობის ანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლები.

მასალები... 1979: მასალები საქართველოს შინამრეწველობისა და ხელოსნობის ისტორიისათვის, ტ. II, რედ. ივ. ჯავახიშვილი.

მახარაძე 1999: მახარაძე ზ. ახალი აღმოჩენები ციხიაგორაზე. – ძიებანი №4, გვ. 57-66.

მახარაძე, ნარიმანიშვილი 2001, მახარაძე, ნარიმანიშვილი გ. ციხიაგორა აქემენიდურ ხანაში. – ძიებანი, № 7 გვ. 47-53.

მანჯგალაძე 1985: მანჯგალაძე გ. სამთავროს სამაროვნის გვიანანტიკური ხანის სამარხები. კატალოგი. – მცხეთა, VII, გვ. 43-108.

მენაბდე, დავლიანიძე 1968: მენაბდე მ., და-

ვლიანიძე ც. თრიალეთის სამაროვნები I, კატალოგი, თბილისი.

მირიანაშვილი 1983: მირიანაშვილი ნ. შიდა ქართლის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან.

მურვანიძე 2005: მურვანიძე ბ. ელი-ბაბას სამაროვანი. – ძიებანი, №15-16, გვ. 147-163

მუსხელიშვილი 1978: მუსხელიშვილი დ. ხოვლეგორას ნამოსახლარის არქეოლოგიური მასალა, თბ.

ნაკაიძე 1980: ნაკაიძე ნ. ძვ. წ. IV-III სს. ქვევრსამარხები „დაჭრილების“ სამაროვნიდან. – კავთისხევის არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი, გვ. 28-41.

ნარიმანიშვილი 1988: ნარიმანიშვილი გ. წითლად გამომწვარი კერამიკის გავრცელების საკითხისათვის. სმამ V, 12, №2, გვ. 141-143.

ნარიმანიშვილი 1990: ნარიმანიშვილი გ. ნასტაკისის ანტიკური ხანის სამაროვანი, აძ, თბილისი, გვ. 85-110.

ნარიმანიშვილი 1997: ნარიმანიშვილი გ. ქართლში წითლად გამომწვარი კერამიკის გავრცელებისათვის. სსმმ ტ V-, გვ. 180-183

ნარიმანიშვილი 1998: ნარიმანიშვილი გ. ხაშურის ნაცარგორის ანტიკური ხანის სამაროვანი. ხელნაწერი.

ნარიმანიშვილი 1999: ნარიმანიშვილი გ. ანტიკური ხანის სამარხი პატარძელიდან. – ძიებანი №3, გვ. 68-70

ნარიმანიშვილი 2004: ნარიმანიშვილი გ. წალკა-თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ ელი-ბაბას სამაროვანზე 2003 წელს ჩატარებული საველე კვლევა-ძიების ანგარიში (ხელნაწერი).

ნარიმანიშვილი 2009: ნარიმანიშვილი გ. დარაქოს ნამოსახლარი და სამხრეთ კავკასიის აქემენიდური ხანის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი. – იბერია-კოლხეთი, № 5, გვ. 94-125.

ნარიმანიშვილი 2016: ნარიმანიშვილი გ. კნოლეს სამაროვანი. – ძიებანი №23

ნარიმანიშვილი 2016ა: ნარიმანიშვილი გ. არმაზისხევის არქეოლოგიური ექსპედიციის ანგარიში. (ხელნაწერი).

ნარიმანიშვილი 2016ბ: ნარიმანიშვილი გ. ბაგინეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის ანგარიში. (ხელნაწერი)

ნარიმანიშვილი, მანჯგალაძე, 1989: ნარი-

მანიშვილი გ., მანჯგალაძე გ. მარტაზისხევის ქვევრსამარხი, მცხეთა IX, თბილისი, გვ. 163-171.

ნარიმანიშვილი, მახარაძე 2010: ნარიმანიშვილი გ., მახარაძე ზ. ახალი მონაცემები „ციხიაგორას“ ძვ.წ. VI-IV სს. ძეგლების შესახებ. – იბერია-კოლხეთი, № 6, გვ.105-116.

ნარიმანიშვილი და სხვ. 2010: ნარიმანიშვილი გ., ამირანაშვილი ჯ., კვაჭაძე მ., შანშაშვილი ნ. ავრანლოს არქეოლოგიური ძეგლები. – ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანი, სამხრეთ კავკასიის მილსადენი და არქეოლოგია საქართველოში. თბილისი, გვ. 340-409

ნარიმანიშვილი, შატბერაშვილი, 2002: ნარიმანიშვილი გ., შატბერაშვილი ვ, ძვ.წ.V-I სს-ის წითლად მოხატული კერამიკა ქართლიდან. – ძიებანი №9 54-70

ნიკოლაიშვილი 1978: ნიკოლაიშვილი ვ. გვიანანტიკური ხანის ძეგლები დიღმის ხეობიდან. – საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები. I, გვ. 91-104

ნიკოლაიშვილი 1993: ნიკოლაიშვილი ვ. კარსნისხევის მეთუნე-ხელოსანთა დასახლება, თბილისი.

ნიკოლაიშვილი, გავაშელი 2007: ნიკოლაიშვილი ვ., გავაშელი ედ. ნარეკვავის არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი

ნიკოლაიშვილი, მანჯგალაძე, ნარიმანიშვილი, 2012: სამთავროს ადრეანტიკური ხანის ქვასამარხები. – იბერია-კოლხეთი, № 8, გვ. 57-61

ნიკოლაიშვილი, ნარიმანიშვილი 1995: ნიკოლაიშვილი ვ., ნარიმანიშვილი გ. წინამდურ III, მცხეთა X, თბილისი, გვ. 58-96.

ნიორაძე 1940: ნიორაძე გ. არქეოლოგიური გათხრები ალაზნის ველზე, თბილისი.

ნუცუბიძე 1978: ნუცუბიძე ა. ალაზნის ველის ძვ.წ. XIV-XII სს. არქეოლოგიური ძეგლები. 1980, თბ.

ჟინვალი 1983: ჟინვალი, ტ. I, რედ. რ. რამიშვილი.

რობაქიძე 1982: რობაქიძე ც. არაგვისპირის სამაროვნის თიხის ჭურჭელი. – აძ, გვ. 85-92.

საგინაშვილი, გაგოშიძე 1973: საგინაშვილი მ., გაგოშიძე იულ. ალგეთის ფილები, – საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, № 4, გვ. 81-98

სინაურიძე 1966: სინაურიძე მ. აღმოსავლეთ საქართველოს ადრეფეოდალური ხანის კერამიკა. – მასალები საქართველოს მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის. გვ. 39-90

სინაურიძე 1985: სინაურიძე მ. კაზრეთის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები.

სიხარულიძე, აბუთიძე 1985: სიხარულიძე ა., აბუთიძე ა. მოგვთაკარის სამაროვანი (კატალოგი). – მცხეთა VII, გვ. 109-131.

ტყეშელაშვილი 1969: ტყეშელაშვილი ოთ. ფოლადაურის ხეობა. ძვ.წ. VI-V სს.მატერი-ალური კულტურის ძეგლები შორის ნასოფლარიდან. თბ.

ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, 1955

ქორიძე 1955: ქორიძე დ. თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები. ნაწ. I, თბილისი

ქორიძე 1958: ქორიძე დ. თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები, ტ. II, თბ.

ქორიძე 1961: ქორიძე დ. მატერიალური კულტურის უძველესი ძეგლები (საჩხერის რ-ნი). თბ.

ქორიძე 1965: ქორიძე დ. კოლხური კულტურის ისტორიისათვის, თბილისი.

ყაზახიშვილი 1980: ყაზახიშვილი ლ. ანტიკური ხანის ორმოსამარხები და ქვაყუთები „საყარაულო სერის“ სამაროვნიდან. – კავთისხევის არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი, გვ. 60-67.

ცქიტიშვილი 2003: ცქიტიშვილი გ. ციხიაგორას სატაძრო კომპლექსი, ძიებანი, დამატებანი XI.

შატბერაშვილი 1999: შატბერაშვილი ვ. ეცოს სამაროვნის ქრონოლოგიური საკითხი. – ძიებანი №3, გვ. 57-67.

შატბერაშვილი 2012: შატბერაშვილი ვ. ხევხმელას ხეობა ანტიკურ ხანაში. – იბერია-კოლხეთი, №8, გვ. 98-115.

ჩიხლაძე 2015: ჩიხლაძე ვ. ჟინვალის სამაროვანი. თბ.

ძნელაძე, ჩიხლაძე 2012: არქეოლოგიური აღმოჩენები თბილისის წმ. ორმოც სებასტიელ მონაშენის მონასტრის ტერიტორიაზე. – იბერია-კოლხეთი, № 8, გვ. 83-97

წითლანაძე 1983: წითლანაძე ლ. ვარსიმანთკარის სამაროვანი. – ჟინვალი I, გვ.

ჭილაშვილი 1964: ჭილაშვილი ლ. ნაქალაქა-

რი ურბნისი, თბილისი.

ხახუტაიშვილი 1964: ხახუტაიშვილი დ. უფლისციხე, ტ. I, თბ.

ხახუტაიშვილი 1970: ხახუტაიშვილი დ. უფლისციხე, ტ. II, თბ.

ჯავახიშვილი, ლლონტი 1962: ჯავახიშვილი ალ., ლლონტი ლ. ურბნისი, თბილისი.

ჯაფარიძე 1956: ჯაფარიძე ოთ. არქეოლოგიური გათხრები სოფ. არკნეთში, თსუ შრომები, ტ. 63, გვ. 183-205.

ჯაფარიძე 1957: ჯაფარიძე ოთ. არქეოლოგიური გათხრები სოფ. ოჟორაში, თსუ შრომები, ტ. 65, გვ. 181-216.

ჯინჯიხაშვილი გ. 1980: ჯინჯიხაშვილი გ. ძვ. წ. I და ახ. წ. I სს. ქვევრსამარხები საყარაულო სერის სამაროვნიდან, კავთისხევის არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი, გვ. 42-59.

ჯღარკავა 1983: ჯღარკავა თ. კამარახევის სამაროვანი. – მცხეთა VI, გვ. 139-188

Абрамишвили и др. 1974: Абрамишвили Р., Николаишвили В., Окропиридзе Н., Рамишвили Ал. Итоги археологической экспедиции Большого Тбилиси, ПАИ в 1973 г, Тб., с. 21-23.

Апакидзе и др. 1980: Апакидзе А., Николайшвили В., Абдушелишвили М., Сихарулидзе А., Манджгаладзе Г., Садрадзе В., Джгаркава Т., Гиунашвили Г., Иремашвили Ш. Мцхета - результаты археологических исследований, ПАИ в 1977 г, Тбилиси, с.130-146.

Апакидзе и др. 1982: Апакидзе А. М., Николайшвили В. В., Манджгаладзе Г. Н., Садрадзе В. Г., Дзнеладзе М. С., Хецуриანი Д. Г., Давლიანიძე Р. В., Гавашели Э. И., Сихарулидзе А. Н., Гиунашвили Г. Д., Мелитаური К. Н., Иремашვილი Ш. А. Результаты полевых исследований на территории Мцхета, ПАИ в 1979 г, Тбилиси, с. 68-79.

Апакидзе и др. 1982a: Апакидзе А. М., Николайшвили В. В., Манджгаладзе Г. Н., Сихарулидзе А. Н., Хецуриანი Д. Г., Садрадзе В. Г., Иремашვილი Ш. А., Дзнеладзе М. С., Чანიшვილი Т. В., Мелитаური К. Н., Гиунашვილი Г. Д. Мцхетская экспедиция в 1980 г, ПАИ в 1980 г, Тб., с. 35-39.

Апакидзе и др. 1984: Апакидзе А. М., Николайшвили В. В., Сихарулидзе А. Н., Садрадзе В. Г., Хецуриანი Д. Г., Гиунашვილი Г. Д., Иремашვილი Ш. А. Результаты полевых изысканий в Мцхета, ПАИ в 1981 г, Тб., с. 45-50. А

- Апакидзе и др. 1985:** Апакидзе А. М., Николайшвили В. В., Гиунашвили Г. Д., Манджгаладзе Г. Н., Дзnelадзе М. С., Садрадзе В. Г., Давлианидзе Р. В., Глonti Н. В. Археологические раскопки в Мцхета и её округе, ПАИ в 1982 г, Тб., с. 44-46.
- Апакидзе и др. 1986:** Апакидзе А. М., Николайшвили., Мелитаури К. Н., Манджгаладзе Г. Н., Хецуриани Д. Г., Абутидзе А. В., Дзnelадзе М. С., Давлианидзе Р. В., Гиунашвили Г. Д., Глonti Н. В., Молашвили Н. И. Мцхетская экспедиция, ПАИ в 1983 г, Тбилиси, с. 31-37.
- Апакидзе и др. 1987:** Апакидзе А. М., Николайшвили В. В., Сихарулидзе А. Н., Мелитаури К. Н., Гагошидзе Ю. М., Хецуриани Д. Г., Гиунашвили Г. Д., Манджгаладзе Г. Н., Нариманашвили Г. Н., Давлианидзе Р. В., Садрадзе В. Г., Глonti Н. В., Иремашвили Ш. А. Археологические раскопки в Мцхета и её округе, ПАИ в 1984-1985 гг, Тбилиси, с. 47-51.
- Апакидзе и др. 1995:** Апакидзе А. М., Николайшвили В. В., Нариманашвили Г. Н., Давлианидзе Р. В., Садрадзе В. Г., Хецуриани Л. Г., Иремашвили Ш. А., Нонешвили А. Мцхетская экспедиция, ПАИ в 1987 г, Тбилиси, с. 89.
- Артилаква и др. 1979:** Артилаква В., Иремашвили Ш., Годзиашвили Н., Гочиашвили М. Отчёт о полевой работе гданской археологической экспедиции. ПАИ в 1976 г. с. 197-204.
- Бохочадзе 1976:** Бохочадзе А. Результаты работ настакинской археологической экспедиции, ПАИ в 1974 г, Тбилиси, с. 61-70.
- Бохочадзе 1976а:** Бохочадзе А. Результаты работ археологической экспедиции на навастройках двуречья Ксани и Арагви, Археологические исследования на навастройках Грузинской ССР, Тбилиси, с. 66-78.
- Бохочадзе 1977 а:** Бохочадзе А. В. Настакиси, Саркине, Дзалиси-города Иберии античной эпохи (некоторые результаты полевых исследований), КСИА, вып. 151, с. 93-102.
- Бохочадзе 1978:** Бохочадзе А. В. Исследование настакинской археологической экспедиции Мцхетского района, ПАИ в 1975 г, Тбилиси, с.41-54.
- Бохочадзе 1979:** Бохочадзе А. Раскопки на территории городища Саркине и Грдзели Миндори. ПАИ в 1976 году. с.106-117
- Бохочадзе и др. 1980:** Бохочадзе А.В., Мирианашвили Н.Г., Нариманишвили Г.К. Работы Настакисской археологической экспедиции. ПАИ в 1977 г, Тбилиси, с.187-209.
- Бохочадзе и др. 1981:** Бохочадзе А.В., Мирианашвили Н.Г., Нариманишвили Г.К. Настакисская археологическая экспедиция Мцхетского района. ПАИ в 1978 г, Тбилиси, с.143-159.
- Бохочадзе 1981а:** Бохочадзе А. В. Античное городище Дзалиса, всесоюзная конференция `Культурные взаимосвязи народов Средней Азии и Кавказа с окружающим миром в древности и средневековье~, тезисы докладов, Москва, с. 23-24.тезиси
- Бохочадзе и др. 1982:** Бохочадзе А.В., Мирианашвили Н.Г., Нариманишвили Г.К., Надиваидзе М.Т., Настакисская археологическая экспедиция Мцхетского района. ПАИ в 1979 г, Тб., 93-106.
- Бохочадзе и др. 1982 а:** Бохочадзе А.В., Мирианашвили Н.Г., Нариманишвили Г.К., Надиваидзе М.Т., Карая К.В., Сургуладзе В.Г. Настакисская археологическая экспедиция Мцхетского района. ПАИ в 1980 г, Тбилиси, с.44-51.
- Гагошидзе 1979:** Гагошидзе Ю.М. Самадло (археологические раскопки), Тбилиси.
- Гагошидзе, 1981:** Гагошидзе Ю.М. Самадло (каталог археологического материала), Тбилиси.
- Гамбашидзе, Квижинадзе 1982:** Гамбашидзе О., Квижинадзе К.Д. Отчёт Месхет-Джавахетской археологической экспедиции. ПАИ в 1979 г, Тбилиси, с.57-62.
- Гамбашидзе, Квижинадзе 1982а:** Гамбашидзе О., Квижинадзе К.Д. Месхет-Джавахетская экспедиция. ПАИ в 1980 г, Тбилиси, с.29-31
- Гамбашидзе и др. 1984:** Гамбашидзе О., Квижинадзе К.Д., Ткешелашвили О.В., Личели В.Т., Месхет-Джавахетская экспедиция. ПАИ в 1981 г, Тбилиси, с.18-21
- Гамбашидзе и др. 1985:** Гамбашидзе О.С., Квижинадзе К.Д., Ткешелашвили О.В., Абрамишвили М.,Р. Отчёт о работе Месхет-Джавахетской экспедиции. ПАИ в 1982 г, Тбилиси, с.31-37
- Давлианидзе 1977:** Давлианидзе Ц. О некоторых неопубликованных материалах ранне античной эпохи из Юго-восточной Грузии. – КСИА 151, с. 124, р. 2-6, Москва.)
- Дундуа 1987:** Дундуа Г. Нумизматика античной Грузии, Тбилиси

- Иващенко 1980:** Иващенко М. М. Самтаврские погребения первых трех веков н.э., მცხეთა III, Tbilisi.
- Маисурадзе 1952:** Маисурадзе З. Технология черных и серых лощёных сосудов грунтовых погребений в Самтавро. – მცხეთა, ტ. XIII, # 4,
- Кахиани, Иорданишвили 1984:** Кахиани К. Иорданишвили Ж. Археологическая экспедиция в ущелье р. Машавера. ПАИ в 1981 г. с. 197-204.
- Квижинадзе 1983:** Квижинадзе К. Д. Работы цнисисхевского отряда Месхет-Джавахетской экспедиции. ПАИ в 1983 году, Тбилиси, с. 27-29.
- Квижинадзе 1987:** Квижинадзе К. Д. Отчет о работе Цнисского отряда. ПАИ в 1984-1985 гг., Тбилиси, с. 32-35.
- Куфтин 1941:** Куфтин Б. Н. Археологические раскопки в Триалети, Тбилиси.
- Куфтин 1948:** Куфтин Б. Археологические раскопки 1947 года в Цалкинском районе, Тб. Нариманишвили Г. Керамика Картли в V-I до н.э. 1991
- Наридзе 1998:** Наридзе Г. Археологические исследования могильника в с. Нацаргора. - ПАИ в 1988 г. с. 85-87. Тбилиси
- Наридзе 1991:** Наридзе Г. Итоги исследования могильника в с. Нацаргора. ПАИ в 1986 году. Тб., стр. 25-27.
- Наридзе 1995:** Наридзе Г. Итоги исследования могильника в с. Нацаргора. ПАИ в 1987 году. Тб., стр. 74-75.
- Рамишвили и др. 1979:** Рамишвили Р, Джорбенадзе В. и др. Жинвальская экспедиция, ПАИ в 1975 г. с.108-120
- Рамишвили и др. 1984:** Рамишвили Р, Джорбенадзе В. и др. Работы Жинвальской комплексной археологической экспедиции, ПАИ в 1981г. с.59-68
- Рамишвили 1985:** Рамишвили Р, Джорбенадзе В. и др. Археологические исследования в Арагвском ущелье, ПАИ в 1983г. 48-53
- Рамишвили 1987:** Рамишвили Р, Джорбенадзе В. и др. Археологическое изучение Арагвского ущелья, ПАИ в 1984-1985гг. 74-88
- Рамишвили 2003:** Рамишвили Р. Грузия в эпоху раннего средневековья (4-8 вв.). – Археология. Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. 4-13 века. Москва,
- Сланов 1979:** Сланов А. Некоторые итоги исследования сохтинского могильника. - ПАИ в 1976 г. 1979, с. 175-176.
- Тирацян 1965:** Тирацян Г.А. О расписной керамике древней Армении. – ИФЖ №3, Ереван, 265-280
- Тирацян 1971:** Тирацян Г.А. О расписной древнеармянская керамика из раскопок Армавира. – ИФЖ №1, Ереван, с. 216-228
- Тушишвили 1987:** Тушишвили Н., Амиранашвили Дж., Маргишвили С. Археологическая экспедиция Алгетского ущелья, ПАИ в 1984-1985 гг, Тбилиси, с. 20-21.
- Тушишвили 1991:** Тушишвили Н., Маргишвили С. Экспедиция Алгетского ущелья, ПАИ в 1986 г, Тбилиси, с. 34-40.
- Тушишвили 1995:** Тушишвили Н., Маргишвили С. Алгетская экспедиция в 1987 году. – ПАИ в 1987 году.
- Пицхелаури 1977:** Пицхелаури К. Н. Памятники второй половины 1 тысячелетия до н.э. на территории Кахетии. - СА №3, с.221-229
- Пицхелаури 1979:** Пицхелаури К. Н. Восточная Грузия в конце бронзового века. Тбилиси.
- Цкитишвили 1977:** Цкитишвили Г. Результаты работ на Цихиа-гора (1971-1974 гг.), КСИА № 151, с. 87-93.
- Цкитишвили и др. 1991:** Цкитишвили Г. , Гветадзе Дж., Квиташвили Р., Махарадзе З., Кахаишвили Л. Экспедиция Каспского р-на.- ПАИ в 1986 года. Тб., с.65-67.
- Herink 1978:** Herink E. Painted pottery of the Ardabil style in Azerbaidjan (Iran). – Iranica Antiqua. Leiden, p. 75-82
- Ludwig 2010:** Ludwig N. 2010: Ostgeorgische fundplätze des I. Iartausends v. chr. Die Keramik
- Luschey 1939:** Luschey H. Die Phiale.
- Macharadze 2000:** Macharadze Z. Neue funde aus Zichia-Gora. – Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan. Band 32, S. 143-158.
- Narimanišvili 2000:** Narimanišvili G. Die Keramik Kartlis (Iberiens) in achaimenidischer und postachaimenidischer Zeit. – Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan. Band 32, S. 227-242.
- Zkitishvili 1995:** Der Frühhellenistische Feuer-tempel von Kavtiskhevi. – AA, S.83-98

ტაბულაგის აღწერილობა

I. ქვევრი: 1,2. ციხიაგორა - IV ქრ. ჯგუფი [მახარაძე, ნარიმანიშვილი 2010]; 3,6. ციხიაგორა - V ქრ. ჯგუფი [Zkitishvili 1995]; 4. უფლისციხე - VI ქრ. ჯგუფი [ხახუტაიშვილი 1970]; 5. სამადლო - V ქრ. ჯგუფი [Гагошидзе 1981].

II. ქვევრი: 1. ნარეკვაი - - III ქრ. ჯგუფი [დავლიანიძე 1993]; 2,4. ციხიაგორა - IV ქრ. ჯგუფი [მახარაძე, ნარიმანიშვილი 2010]; 3. ნინამური - VII ქრ. ჯგუფი [ნიკოლაიშვილი, ნარიმანიშვილი 1995]; 5,6. თბილისი - IX ქრ. ჯგუფი [ძნელაძე, ჩიხლაძე 2012]; 7. გრაკლიანი - VIII ქრ. ჯგუფი [კვიციანი 2011].

III. დერგი: 1,2,4,5. ელი-ბაბა - I-II ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი, 2004; მურვანიძე 2005]; 3. კნოლე - I ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 2016]; 6. ნარეკვაი - I-II ქრ. ჯგუფი [ნიკოლაიშვილი, გავაშელი 2007]; 7,8. ღრმახევისთავი - I ქრ. ჯგუფი [აბრამიშვილი და სხვ. 1980].

IV. დერგი: 1-3. განთიადი - I ქრ. ჯგუფი [Кахиани и др. 1984]; 4. ელი-ბაბა - I-II ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი, 2004; მურვანიძე 2005]; 5. ურბნისი - VII ქრ. ჯგუფი [ჭილაშვილი 1964]; 6. არმაზისხევი - VIII ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 2016ა].

V. დერგი: 1. ნაცარგორა - I ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 1998]; 2. დარაქოი - II ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 2009]; 3,4,6. კნოლე - I ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 2016]; 5. ნინამური - VII ქრ. ჯგუფი [ნიკოლაიშვილი, ნარიმანიშვილი 1995].

VI. დერგი: 1,2. უფლისციხე - VI ქრ. ჯგუფი [ხახუტაიშვილი 1970]; 3. სამადლო - V ქრ. ჯგუფი [Гагошидзе 1981]; 4. უსახელო გორა - I ქრ. ჯგუფი [Ludwig 2010]; 5,6. დარაქოი - II ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 2009].

VII. დერგი: 1,6. უფლისციხე - VI ქრ. ჯგუფი [ხახუტაიშვილი 1970]; 2,5. სამადლო - V ქრ. ჯგუფი [Гагошидзе 1981]; 3. თელათგორი - IV ქრ. ჯგუფი [Цкитიშვილი Г. и др. 1991]; 4. ციხიაგორა - IV ქრ. ჯგუფი [Zkitishvili 1995].

VIII. დერგი: 1. ელი-ბაბა - I ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი, 2004; მურვანიძე 2005]; 2. კნოლე - I ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 2016]; 3,5,6. უფლისციხე - VI ქრ. ჯგუფი [ხახუტაიშვილი 1970]; 4. არმაზისხევი - VIII ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 2016ა].

IX. დერგი: 1-6. არმაზისხევი - VIII ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 2016ა].

X. სადღვებელი: 1. საგარეჯო - I ქრ. ჯგუფი [Ludwig 2010]; 2. ჟინვალი - IX ქრ. ჯგუფი [Раишвили 2003]; 3. კნოლე - I-II ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 2016].

XI. ძაბრი: 1. ხოვლე - I ქრ. ჯგუფი [მუსხელიშვილი 1978]; 2. ნარეკვაი - I ქრ. ჯგუფი [დავლიანიძე, სადრაძე 1993]. სანური: 3,4. ელი-ბაბა - I-II ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი,

2004; მურვანიძე 2005]; 5. ტყისბოლოგორა - I-II ქრ. ჯგუფი [Ludwig 2010]. თალარი: 6,10. უფლისციხე - VI ქრ. ჯგუფი [ხახუტაიშვილი 1970]; 7,8. დედოფლის მინდორი - VI ქრ. ჯგუფი [გაგომიძე 1978]; 9. სამადლო - V ქრ. ჯგუფი [Гагошидзе 1981].

XII. ლუთერიუმი: 1. ნარეკვაი - I-II ქრ. ჯგუფი [ნიკოლაიშვილი, გავაშელი 2007]; 2,3. რკინისკალო - I-II ქრ. ჯგუფი [Ludwig 2010]; 4-6. კამარახევი - III ქრ. ჯგუფი [ჯღარკავა 1983]; 7-9. არმაზისხევი - IX ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 2016ა]; 10-12. ბაგინეთი - VIII ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 2016ბ]; 13-21. ურბნისი - IX ქრ. ჯგუფი [სინაურიძე 1966].

XIII. ჭრაქი: 1. ბემთაშენი - III ქრ. ჯგუფი [Нариманишвили 1991]; 2. გომარეთი - IV ქრ. ჯგუფი [Кахиани и др. 1984]; 3,11-16. კამარახევი - III ქრ. ჯგუფი [ჯღარკავა 1983]; 4-10. მუხათგვერდი - IV ქრ. ჯგუფი [Нариманишвили 1991]; 17,18. არმაზციხე - IX ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 2016ა]; 19, 20, 22. ბაგინეთი - VIII ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 2016ბ]; 21. ალაიანი - VII ქრ. ჯგუფი [მირიანაშვილი ნ. 1983]; 23-30. ურბნისი - VIII-IX ქრ. ჯგუფი [სინაურიძე 1966].

XIV. ტაფისებრი ჭურჭელი: 1-5. ელი-ბაბა - I-II ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი, 2004; მურვანიძე 2005]; 6-11. დარაქოი - I-II ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 2009].

XV. ქოთანი: 1. განთიადი - I ქრ. ჯგუფი [Кахиани и др. 1984]; 2,3. ღრმახევისთავი - I ქრ. ჯგუფი [აბრამიშვილი და სხვ. 1980]; 4. უფლისციხე - VI ქრ. ჯგუფი [ხახუტაიშვილი 1970]; 5-9,11. ურბნისი - IX ქრ. ჯგუფი [სინაურიძე 1966]; 10. თავკვერი - IX ქრ. ჯგუფი [Артилаква и др. 1979]; 12. ნინამური - VIII ქრ. ჯგუფი [ნიკოლაიშვილი, ნარიმანიშვილი 1995]; 13. თბილისი - IX ქრ. ჯგუფი [ძნელაძე, ჩიხლაძე 2012]; 14. სამადლო - VI ქრ. ჯგუფი [Нариманишвили 1991].

XVI. 1-3,6. ნაცარგორა - II-III ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 1998]; 4,5,8,9. ელი-ბაბა - I-II ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი, 2004; მურვანიძე 2005]; 7. განთიადი - I ქრ. ჯგუფი [Кахиани и др. 1984]; 10. ნარეკვაი - I ქრ. ჯგუფი [ნიკოლაიშვილი გავაშელი 2007]; 11. ხაშური - II ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 1998]; 12. დარაქოი - II ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 2009].

XVII. ქოთანი: 1-7. ღრმახევისთავი - III ქრ. ჯგუფი [აბრამიშვილი და სხვ. 1980]; 8. ნაცარგორა - I ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 1998]; 9. დარაქოი - II ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 2009]; 10-12. ნაცარგორა - II-III ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 1998]; 13,14. თავკვერი - IX ქრ. ჯგუფი [Артилаква и др. 1979]; 15,16. ურბნისი - VIII ქრ. ჯგუფი [სინაურიძე 1966]; 17,18. ელი-ბაბა - I-II ქრ. ჯგუფები [ნარიმანიშვილი, 2004; მურვანიძე 2005]; 19. ნაცარგორა - III ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 1998]; 20. ქუშანანთგორა - III ქრ. ჯგუფი [Раишвили 2003].

XVIII. ქოთანნი: 1-10. ელი-ბაბა - I-II ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი, 2004; მურვანიძე 2005]; 11-15. ნაცარგორა - II-III ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 1998];

XIX. ქოთანნი: 1,2,3,6. უფლისციხე - VII ქრ. ჯგუფი [ხახუტაიშვილი 1970]; 4. მუხათგვერდი - IV ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 1991]; 5. ღრმახევისთავი - III ქრ. ჯგუფი [აბრამიშვილი და სხვ. 1980]; 7. არკნეთი - VI ქრ. ჯგუფი [ჯაფარიძე 1956]; 8,10. კამარახევი - III ქრ. ჯგუფი [ჯღარკავა 1983]; 9. სამთავრო - VII ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 1991]; 11-15,17-20. წინამური - VII ქრ. ჯგუფი [ნიკოლაიშვილი ნარიმანიშვილი 1995]; 16. სამთავრო - VII ქრ. ჯგუფი.

XX. კოჭობი: 1-4,6-11. ნარეკვაი - I-II ქრ. ჯგუფი [ნიკოლაიშვილი, გავაშელი 2007]; 5. განთიადი - I-II ქრ. ჯგუფი [Кахиани и др. 1984]; 12,14,15,20. ნაცარგორა - II-III ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 1998]; 13. ელი-ბაბა - II-III ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი, 2004; მურვანიძე 2005]; 16-19. ელი-ბაბა - I-II ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი, 2004; მურვანიძე 2005].

XXI. კოჭობი: 1. ნაცარგორა - II-III ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 1998]; 2-4,6. ელი-ბაბა - I-II ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი, 2004; მურვანიძე 2005]. 5,8,12,16-18. კამარახევი - III ქრ. ჯგუფი [ჯღარკავა 1983]; 7,14. მუხათგვერდი - IV ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 1991]; 9,10. კავთისხევი - VII ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 1991]; 11. ქასრაანთ მინები - III ქრ. ჯგუფი [ბერიძე 1980]; 13,15. ღრმახევისთავი - III ქრ. ჯგუფი [აბრამიშვილი და სხვ. 1980]; 19. არმაზისხევი - VIII ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 2016ა]; 20. ურბნისი - IX ქრ. ჯგუფი;

XXII. ქილა: 1-6,9. ნარეკვაი - I-II ქრ. ჯგუფი [ნიკოლაიშვილი, გავაშელი 2007]; 7,8. ხოვლე - I-II ქრ. ჯგუფი [მუსხელიშვილი 1978];

XXIII. ქილა: 1-3. ნარეკვაი - I-II ქრ. ჯგუფი [ნიკოლაიშვილი, გავაშელი 2007]; 4,6,7,17. ელი-ბაბა - I-II ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი, 2004; მურვანიძე 2005]; 5,9-12. სამადლო - V-VI ქრ. ჯგუფი [Гагошидзе 1981]; 8,13. კამარახევი - III ქრ. ჯგუფი [ჯღარკავა 1983]; 14. კავთისხევი - III ქრ. ჯგუფი; 15. ალექსეევკა - III ქრ. ჯგუფი; 16. ღრმახევისთავი - III ქრ. ჯგუფი [აბრამიშვილი და სხვ. 1980]; 18-20. თავკვერი - IX ქრ. ჯგუფი [Артилаквa и др. 1979].

XXIV. ბადია: 1-4. ნარეკვაი - I-II ქრ. ჯგუფი [ნიკოლაიშვილი, გავაშელი 2007]; 5. უსახელო გორა - I-II ქრ. ჯგუფი [Ludwig 2010]; 6. კნოლე - I-II ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 2016]; 7,8,11,13-15. ქვემო ქედი - I-II ქრ. ჯგუფი [Ludwig 2010]; 9. ცისკარაანთ გორა - I-II ქრ. ჯგუფი [Ludwig 2010]; 11. გრძელი გუბეები - I-II ქრ. ჯგუფი [Ludwig 2010]; 12. რკინის კალო - I-II ქრ. ჯგუფი [Ludwig 2010].

XXV. ბადია: 1-4,6,7. ელი-ბაბა - I-II ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი, 2004; მურვანიძე 2005]; 5. კნოლე - I-II ქრ. ჯგუფი

[ნარიმანიშვილი 2016]; 8,9. ციხიგორა - IV ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი, მახარაძე 2010]; 10-12,15. კამარახევი - III ქრ. ჯგუფი [ჯღარკავა 1983]; 13,16-18. არმაზისხევი - VIII ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 2016]; 14. ნარეკვაი - II ქრ. ჯგუფი [ნიკოლაიშვილი, გავაშელი 2007]; 19,21. არმაზისხევი - IX ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 2016ა]; 20. თავკვერი - IX ქრ. ჯგუფი [Артилаквa и др. 1979].

XXVI. ხუფი: 1,3,9. სამადლო - V ქრ. ჯგუფი [Гагошидзе 1981]; 2. კაზრეთი - IV ქრ. ჯგუფი [სინაურიძე 1985]; 4. კამარახევი - VII ქრ. ჯგუფი [ჯღარკავა 1983]; 5. კამარახევი - III ქრ. ჯგუფი [ჯღარკავა 1983]; 6. სამადლოს მინები - VI ქრ. ჯგუფი [Апакидзе и др. 1987]; 7. არმაზისხევი - VIII ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 2016ა]; 8. არმაზისხევი - IX ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 2016ა]; 11-13. სამადლო - V-VI ქრ. ჯგუფი [Гагошидзе 1981]; 13,14. ნარეკვაი - I ქრ. ჯგუფი [ნიკოლაიშვილი, გავაშელი 2007]; 15. ურბნისი - IX ქრ. ჯგუფი [სინაურიძე 1966].

XXVII. ჩაფი: 1-6. ნარეკვაი - I-II ქრ. ჯგუფი [ნიკოლაიშვილი, გავაშელი 2007]; 7. ღრმახევისთავი - I-II ქრ. ჯგუფი [აბრამიშვილი და სხვ. 1980]; 8,9. კნოლე - I-II ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 2016].

XXVIII. ჩაფი: 1. დარაქაოი - III ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 2009]; 2,5. არმაზისხევი - IX ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 2016ა]; 3,4. ურბნისი - IX ქრ. ჯგუფი [Рамишвили 2003]; 6. არმაზისხევი - VIII ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 2016ა].

XXIX. ჩაფი: 1-4,6-9. ნარეკვაი - I-II ქრ. ჯგუფი [ნიკოლაიშვილი, გავაშელი 2007]; 5,10-12. ელი-ბაბა - I-II ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 2004].

XXX. ჩაფი: 1-8,11. ელი-ბაბა - I-II ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 2004]; 9,10,12. კნოლე - I-II ქრ. ჯგუფი [ნარიმანიშვილი 2016].

I

1

2

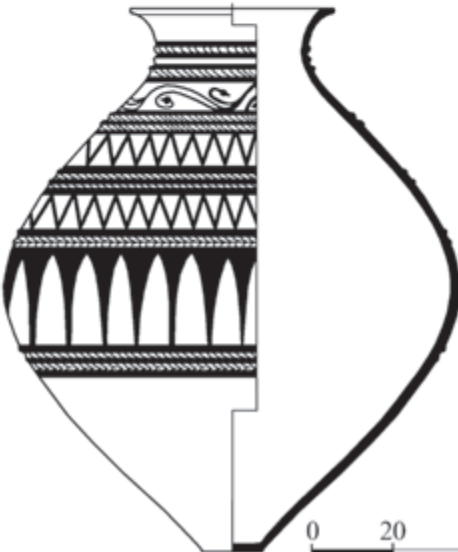
3

4

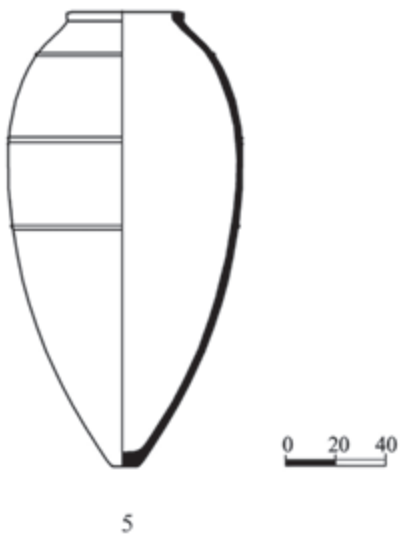
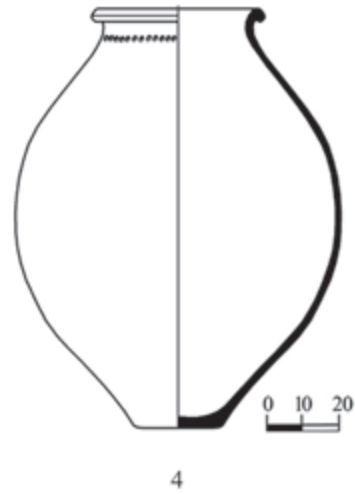
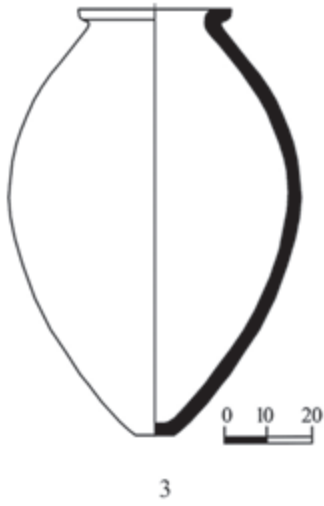
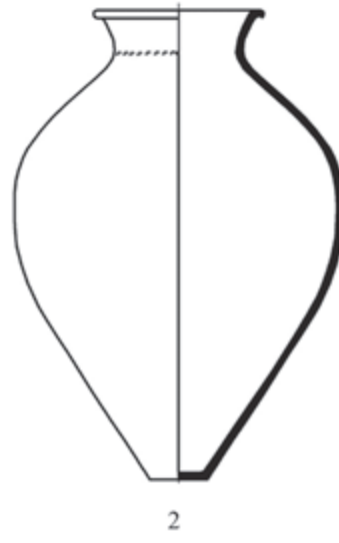
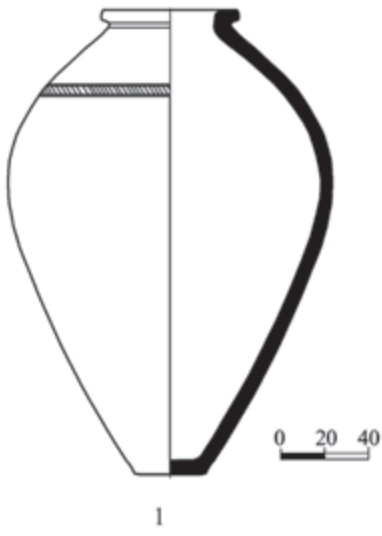

5

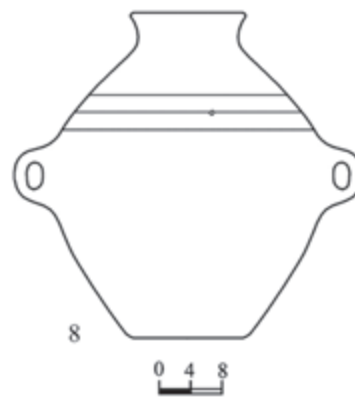
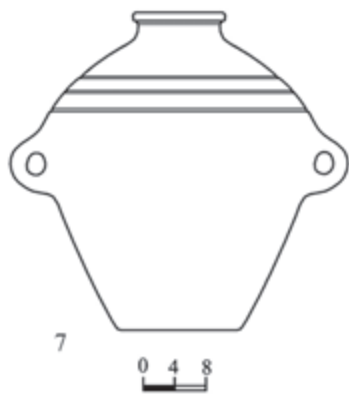
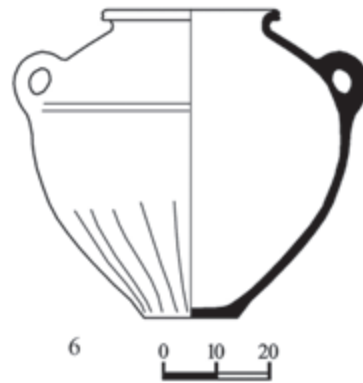
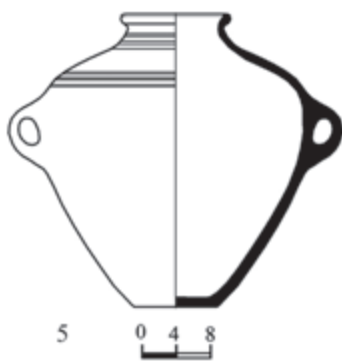
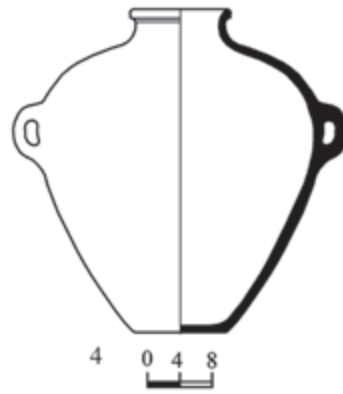
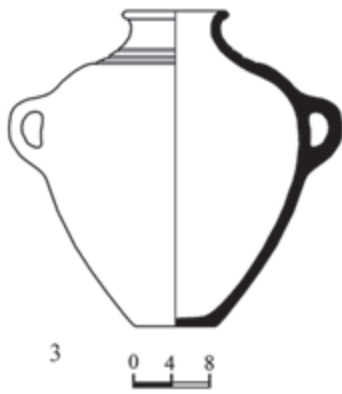
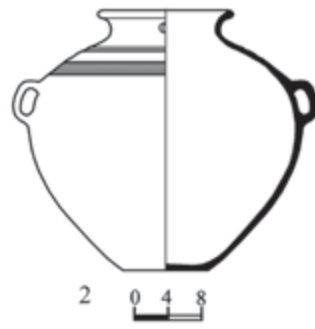

6

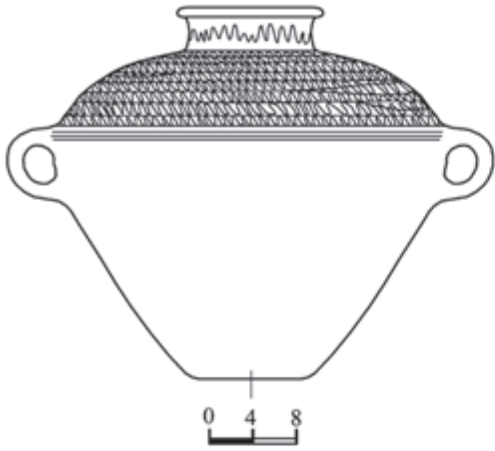
II

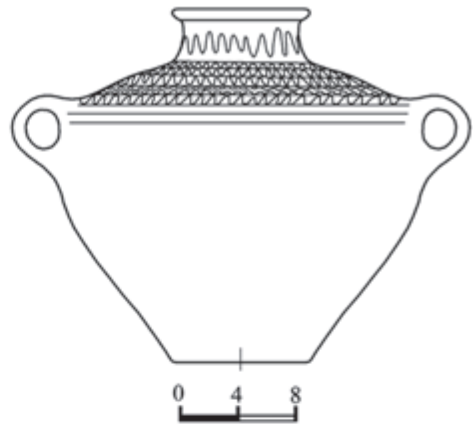
III

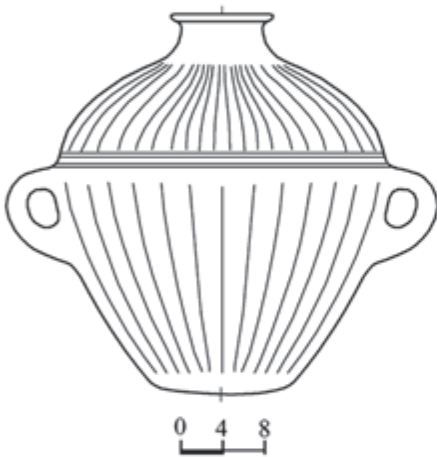
IV

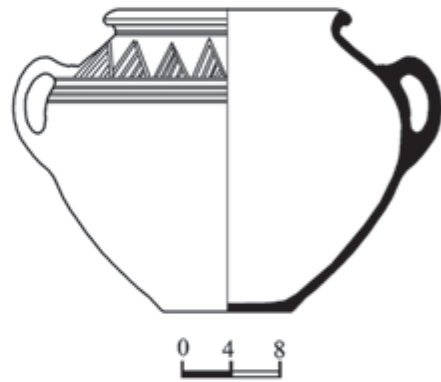
1

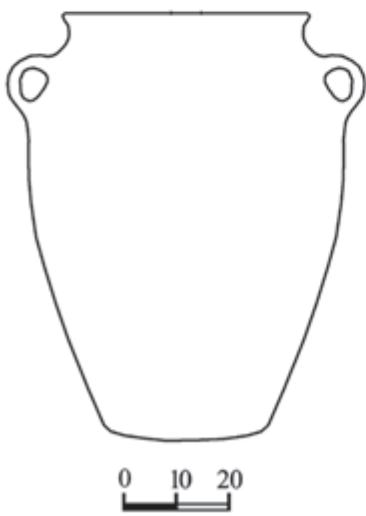
2

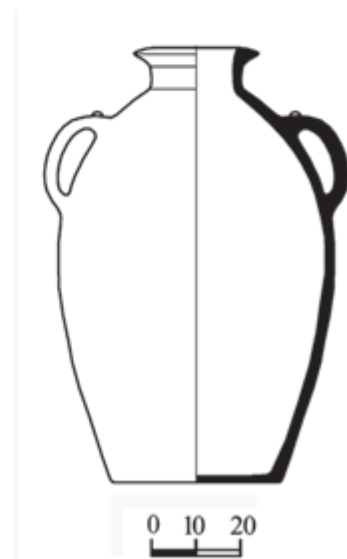
3

4

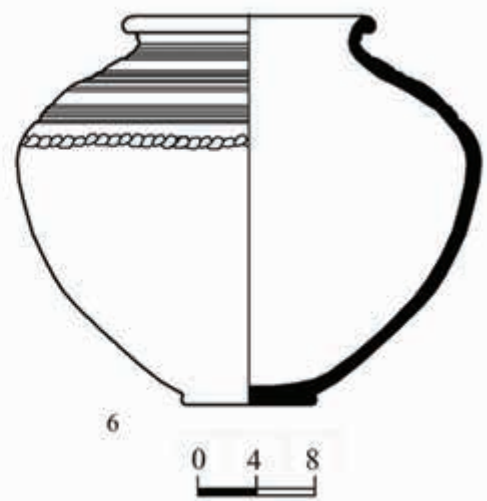
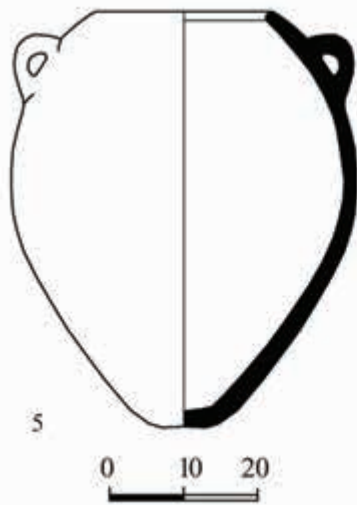
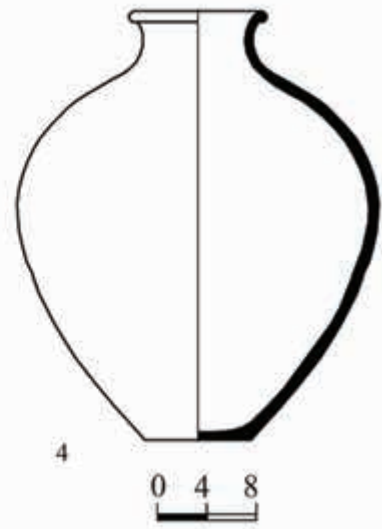
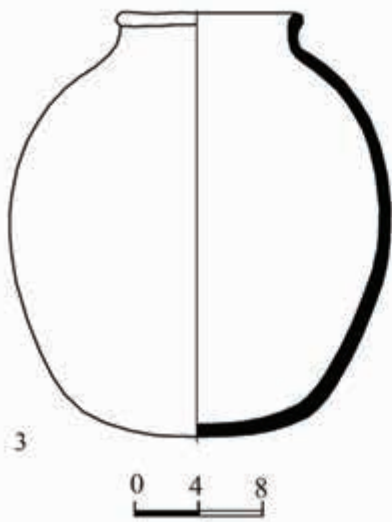
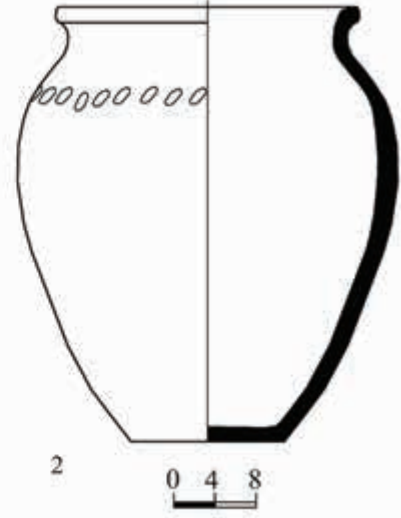
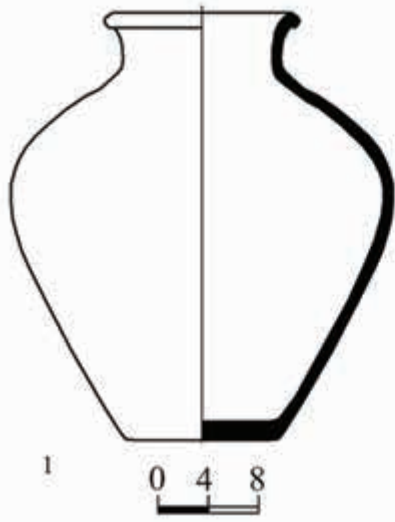

5

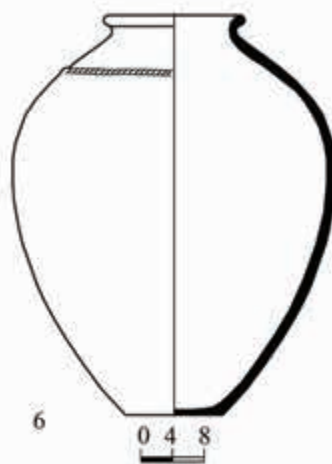
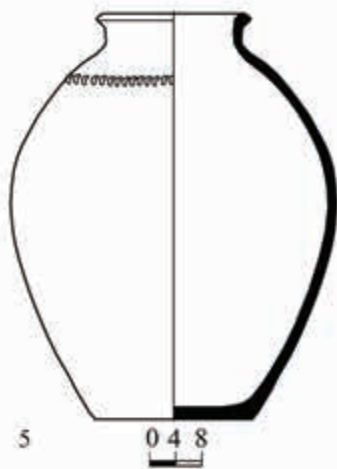
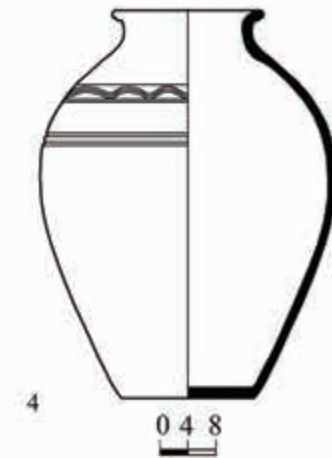
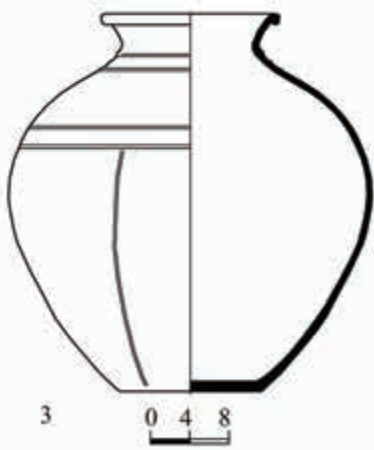
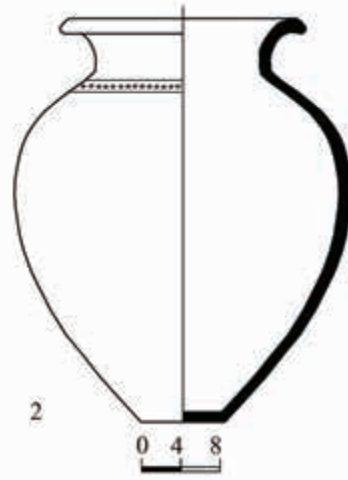
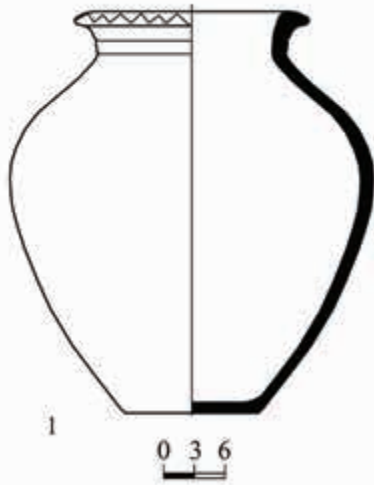

6

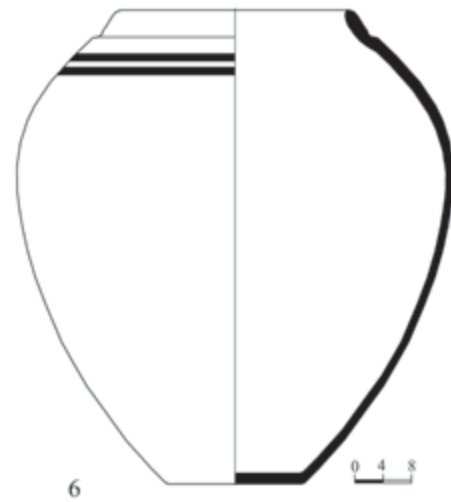
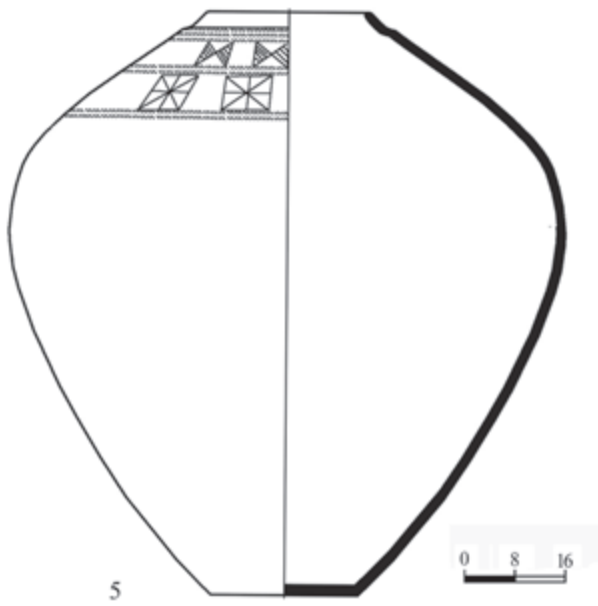
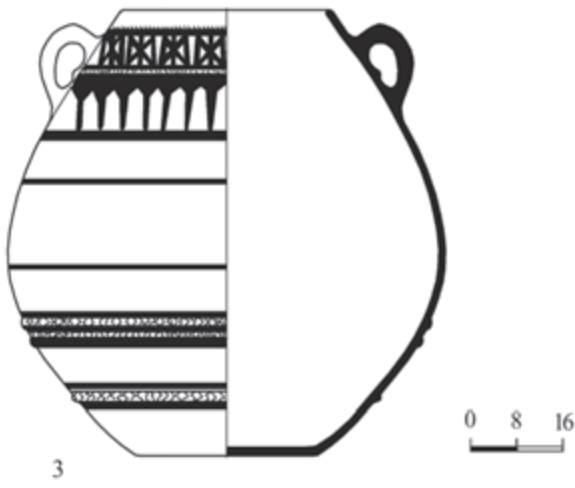
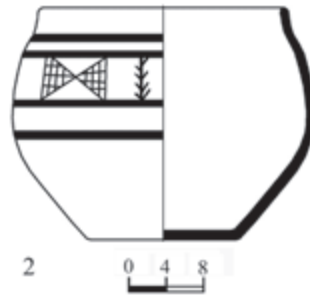
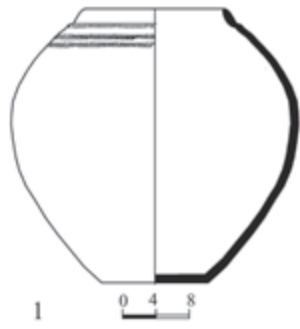
V

VI

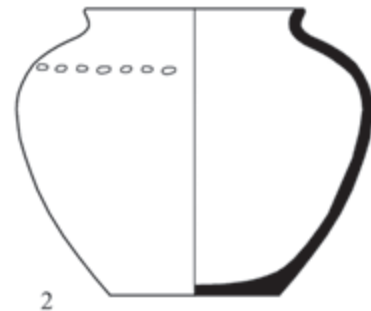
VII

VIII

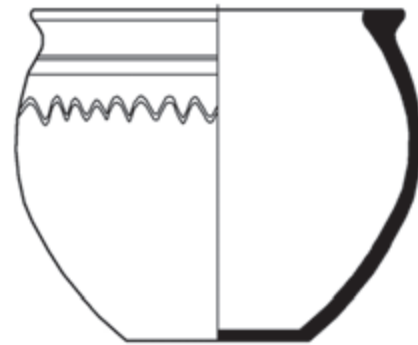
1

2

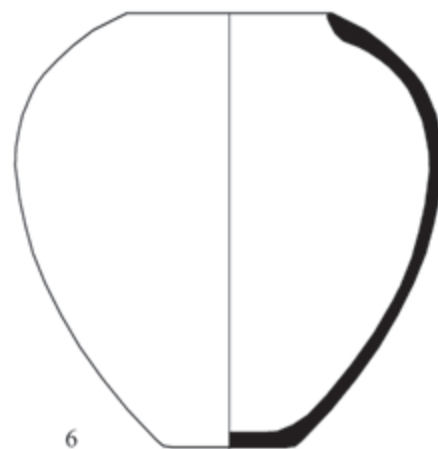
3

4

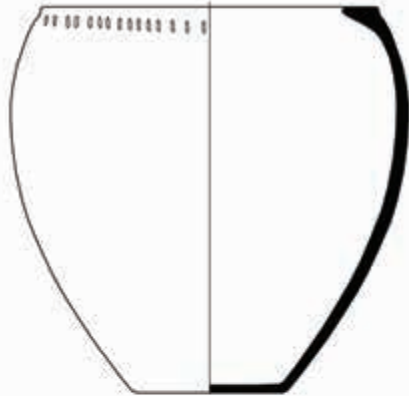

5

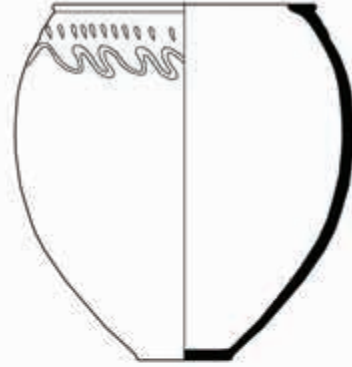

6

IX

1

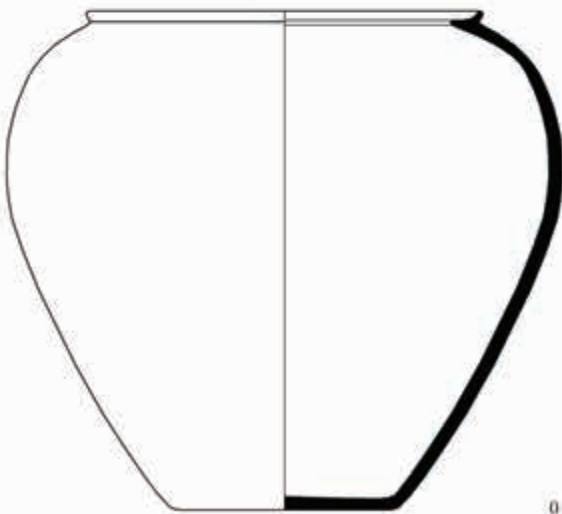
2

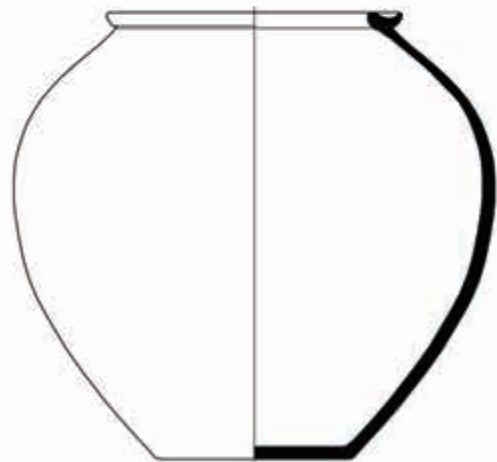
3

4

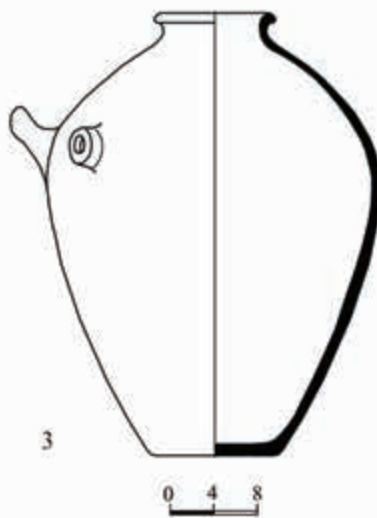
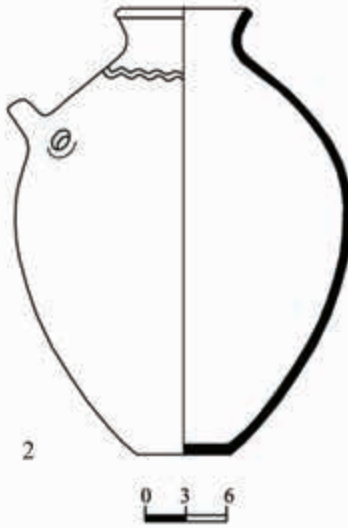
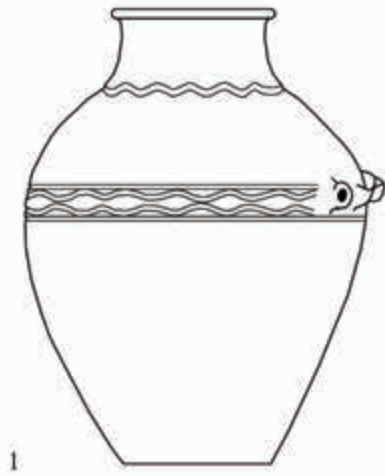
5

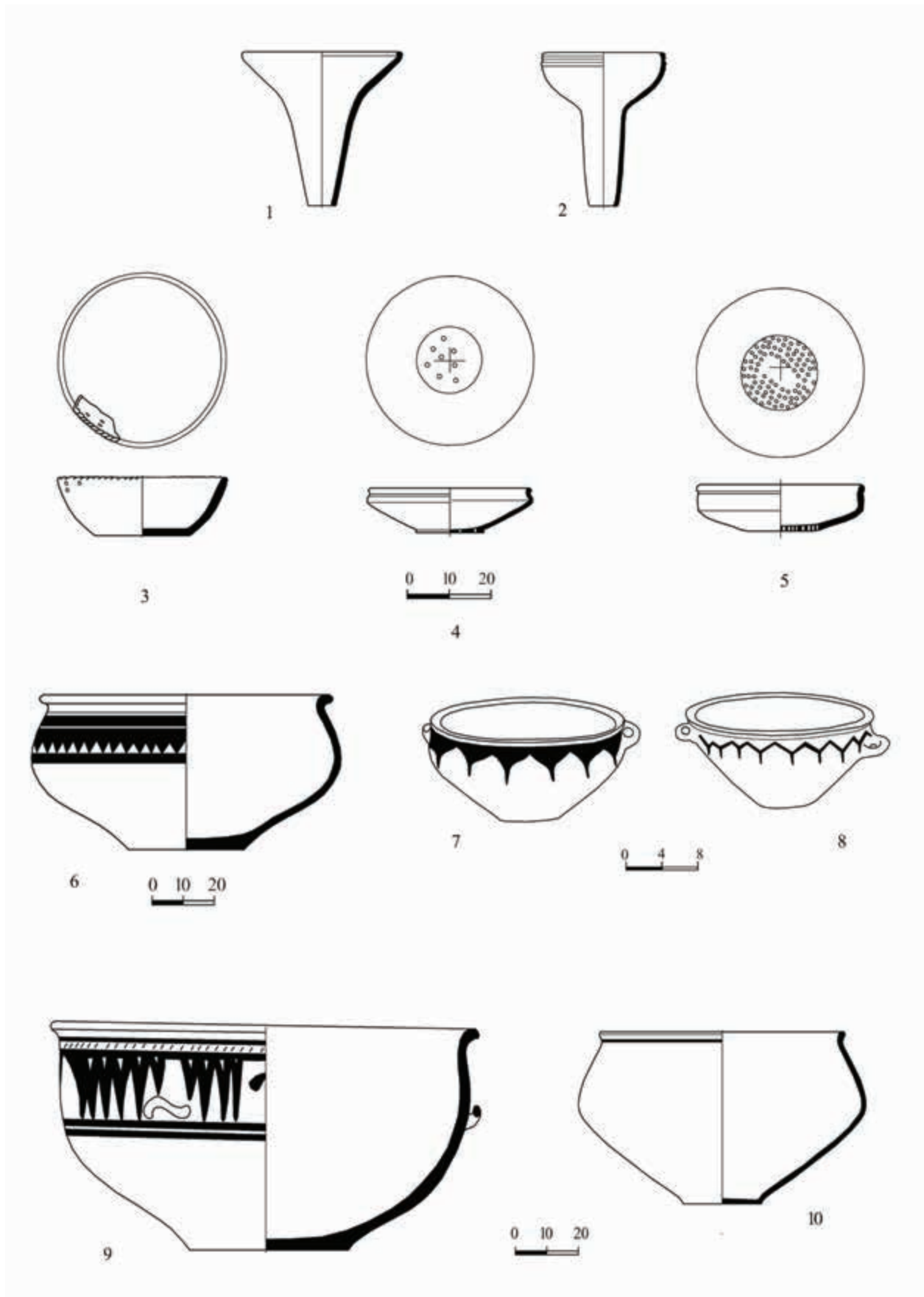
6

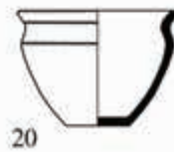
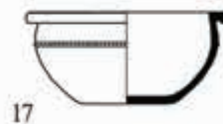
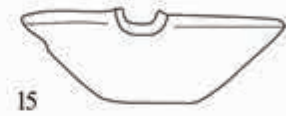
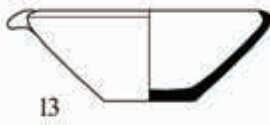
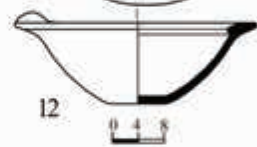
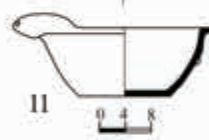
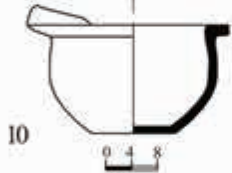
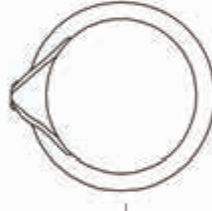
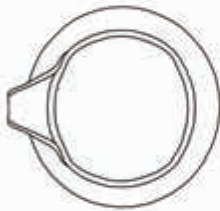
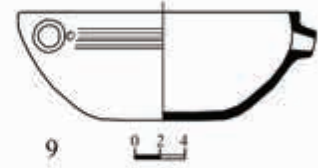
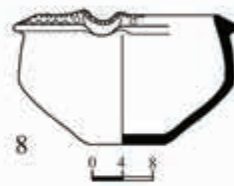
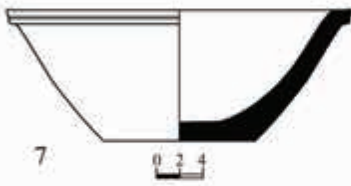
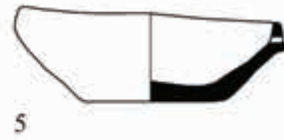
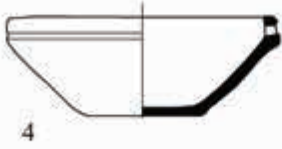
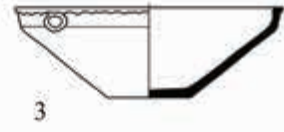
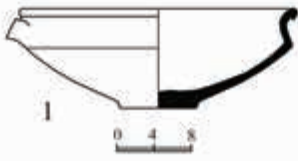
X

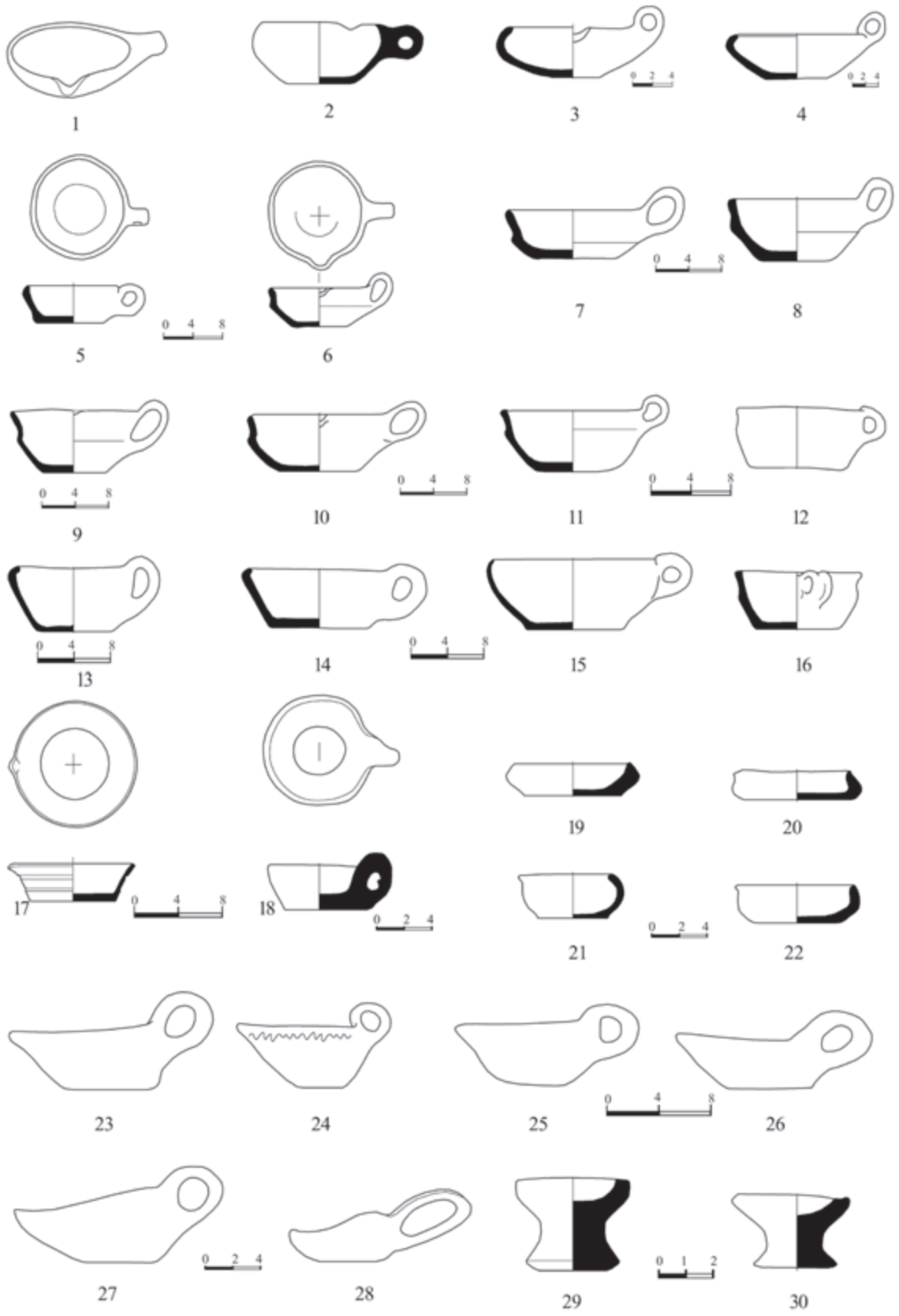
XI

XII

XIII

XIV

1

2

3

4

5

6

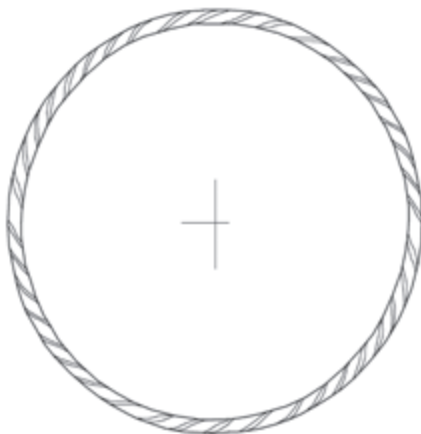
7

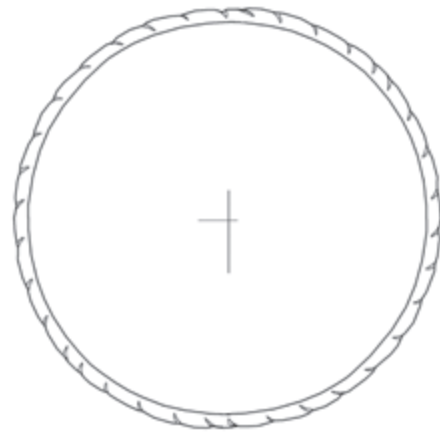
8

9

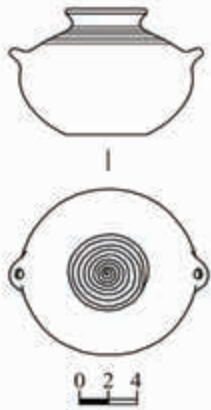

10

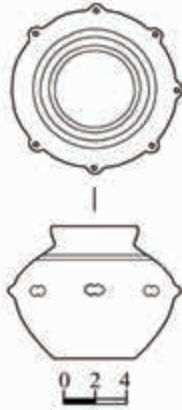

11

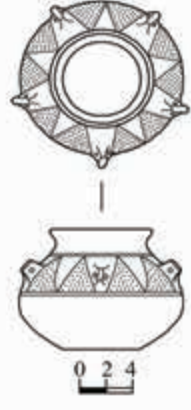
XV

1

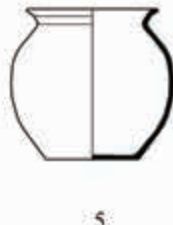
2

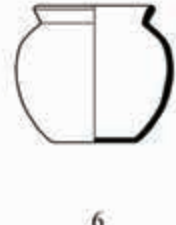
3

4

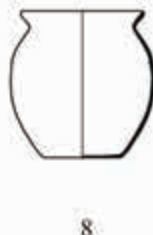
5

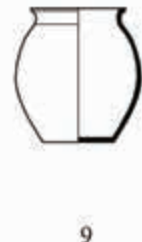
6

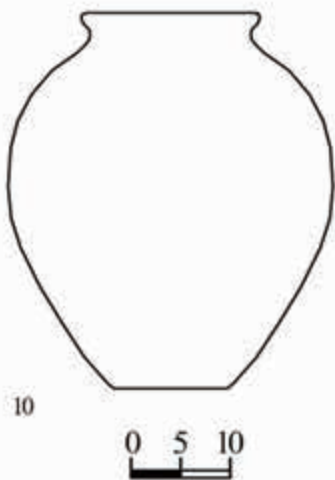
7

8

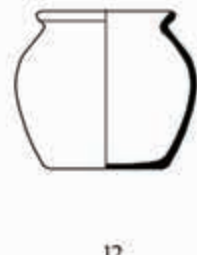
9

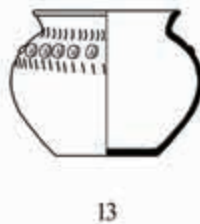
10

11

12

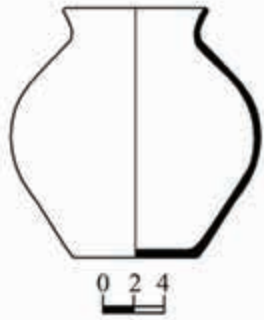

13

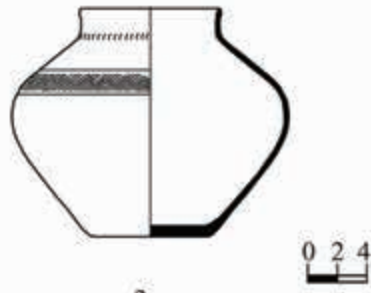

14

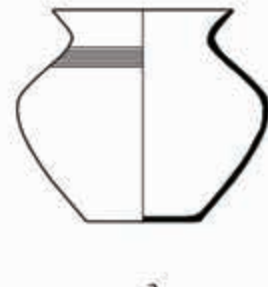
XVI

1

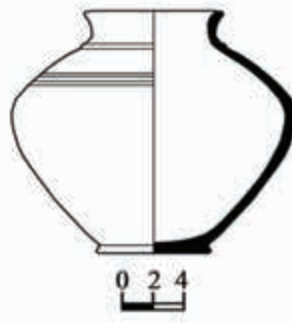
2

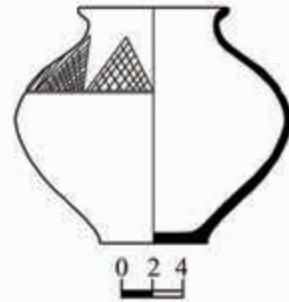
3

4

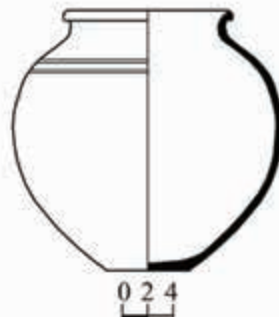
5

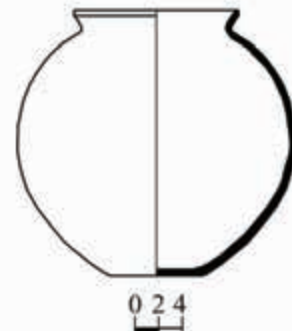
6

7

8

9

10

11

12

XVII

1

2

3

4

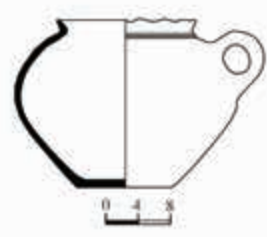
5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

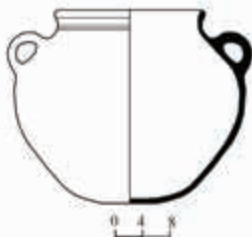
15

16

17

18

19

20

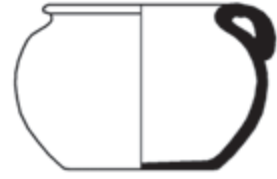
XVIII

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

XIX

1

2

3

4

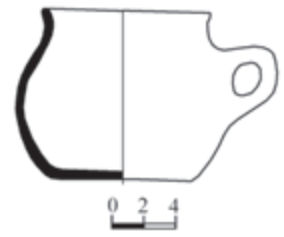
5

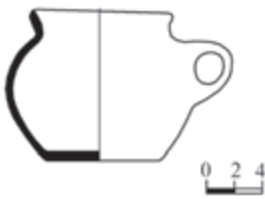
6

7

8

9

10

11

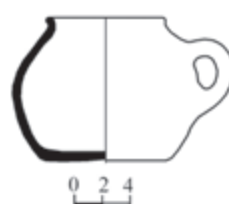
12

13

14

15

16

17

18

19

20

XX

1

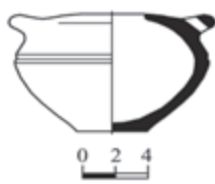
2

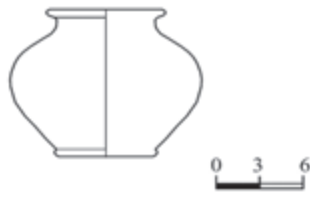
3

4

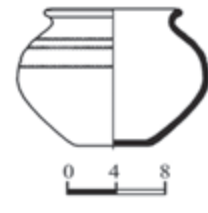
5

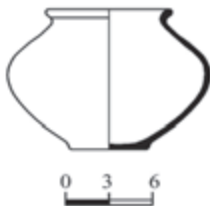
6

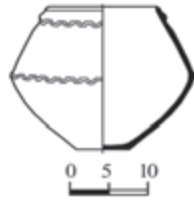
7

8

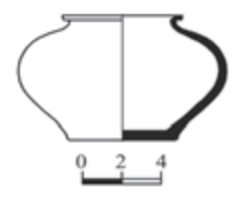
9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

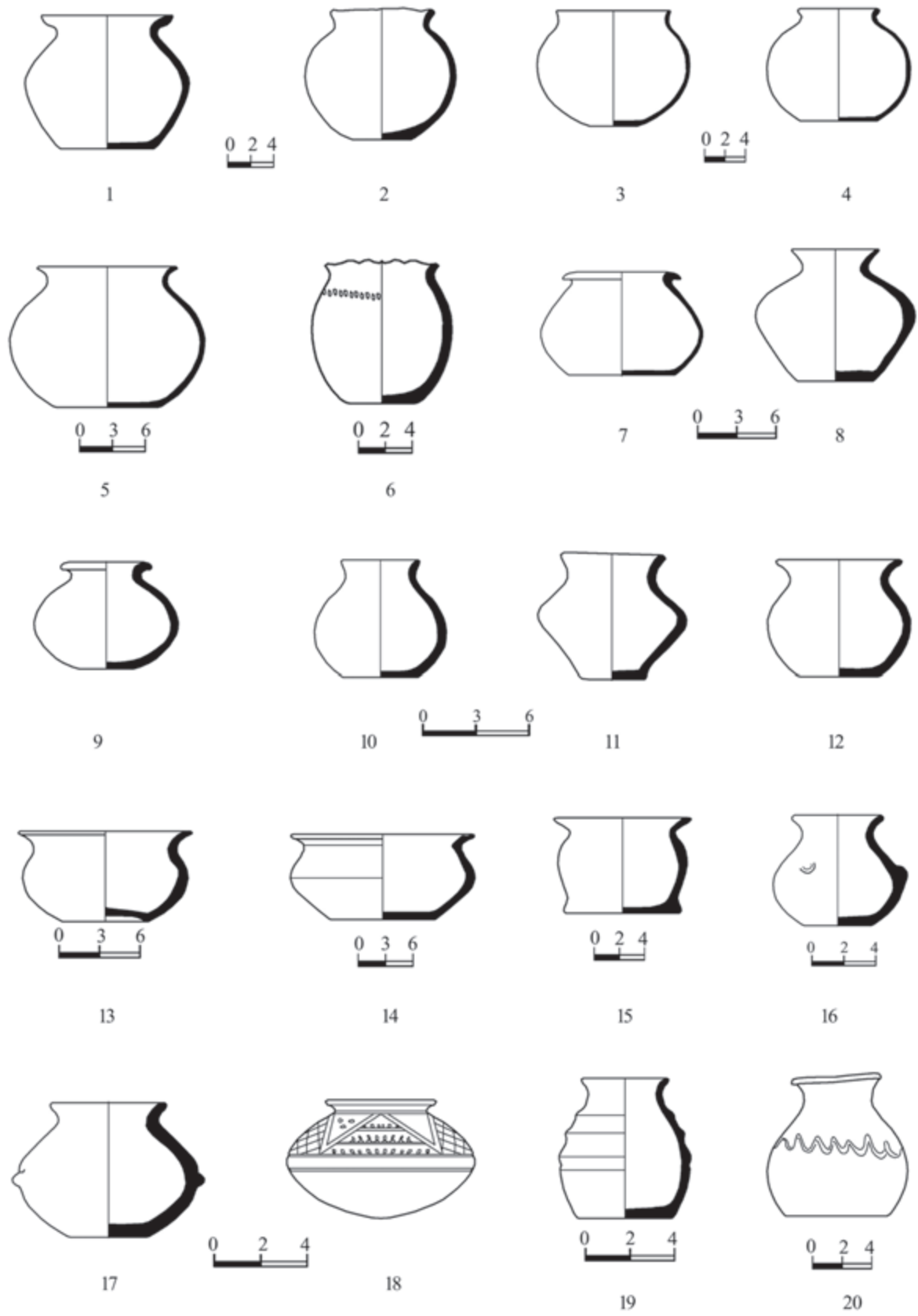

19

20

XXI

XXII

1

2

3

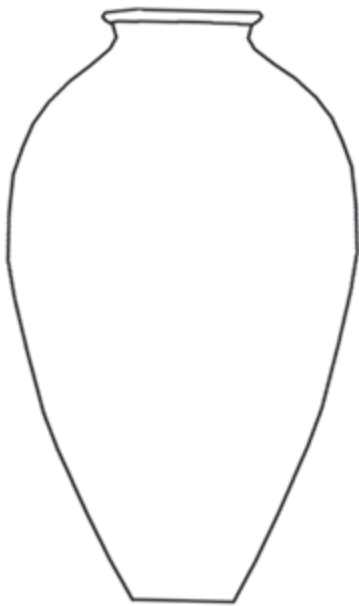
4

5

6

7

8

9

XXIII

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

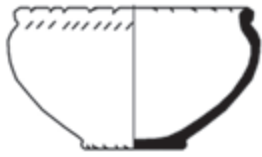

19

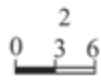

20

XXIV

1

3

4

6

7

8

9

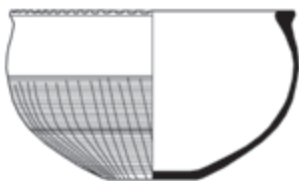
10

11

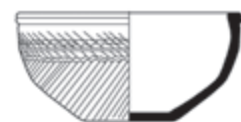
12

13

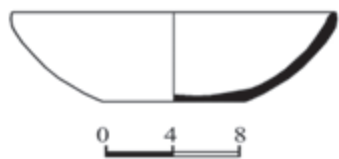

14

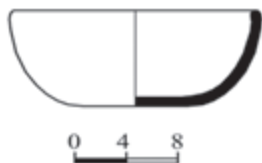

15

XXV

1

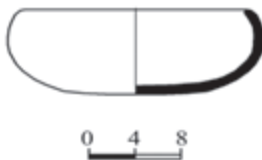
2

3

4

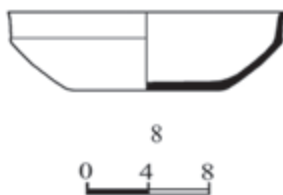
5

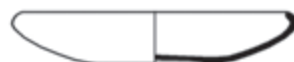
6

7

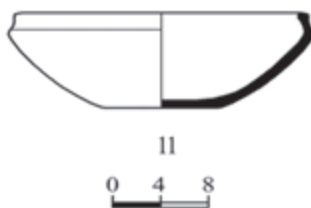
8

9

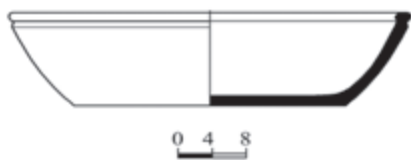
10

11

12

13

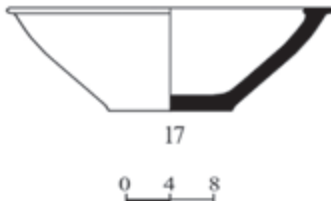
14

15

16

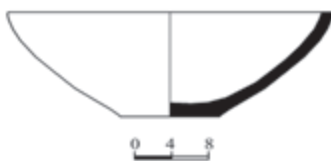
17

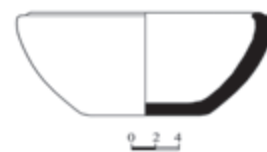
18

19

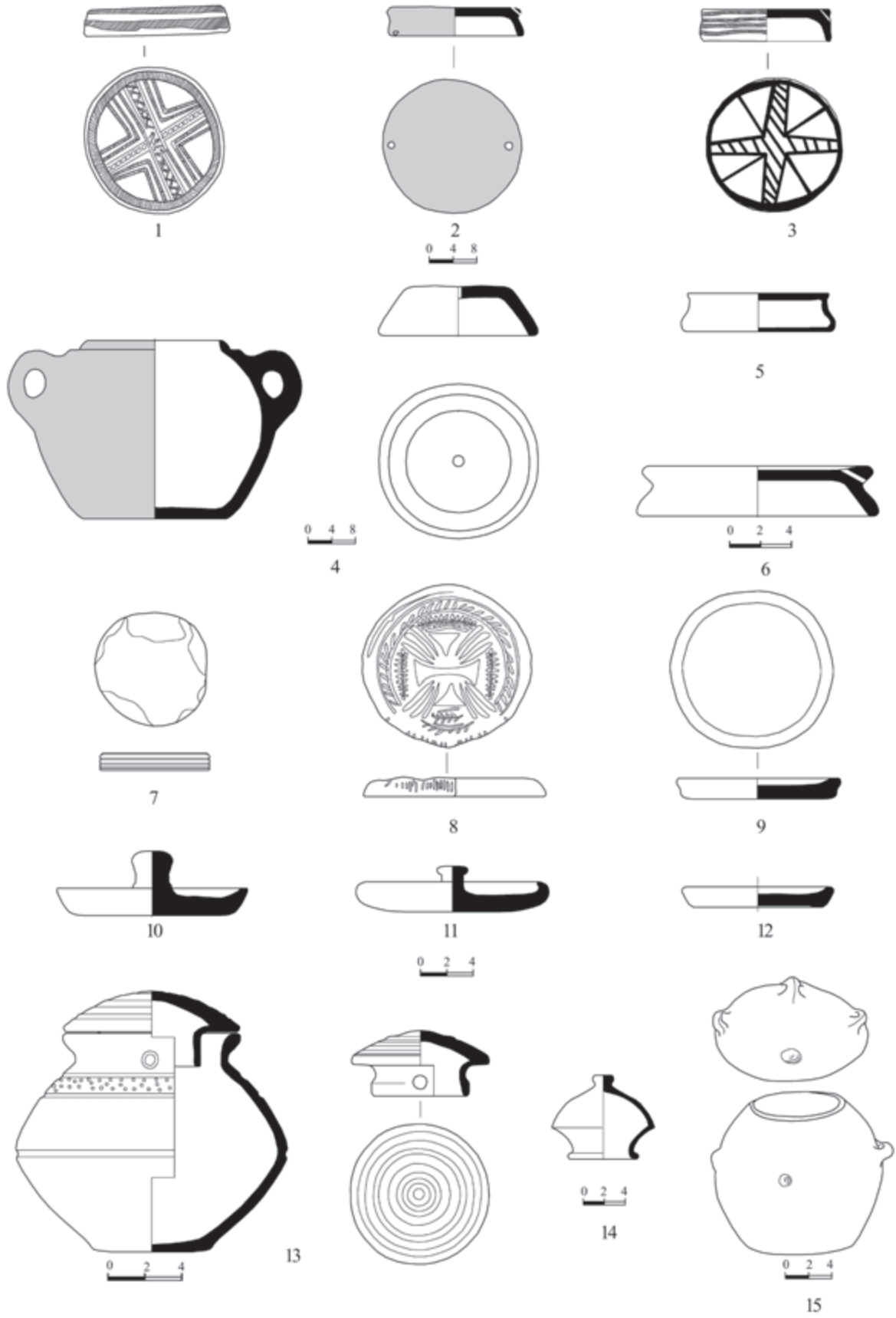

20

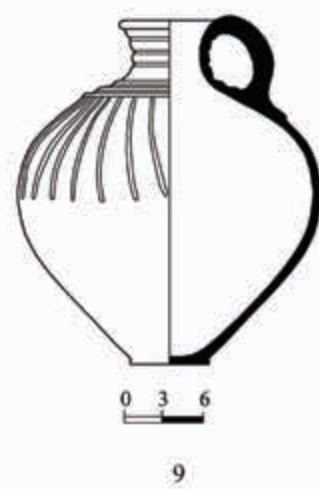
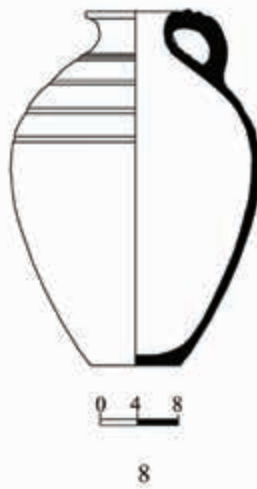
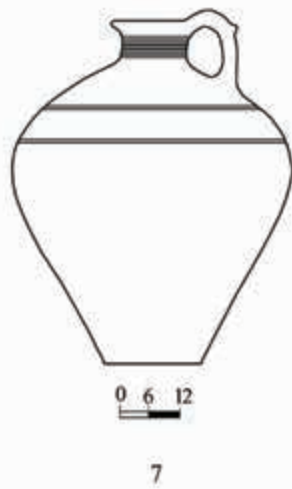
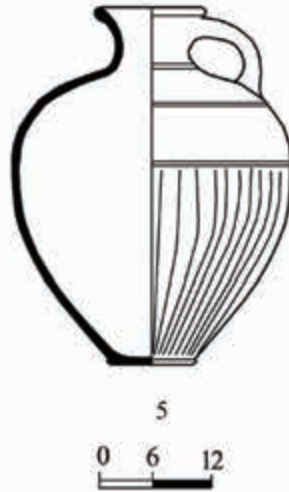
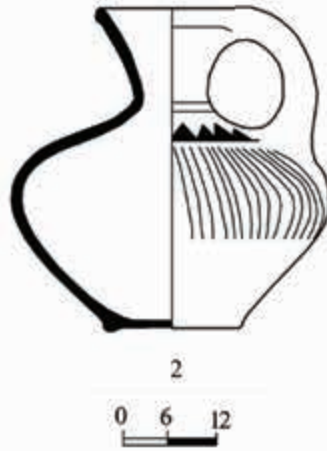

21

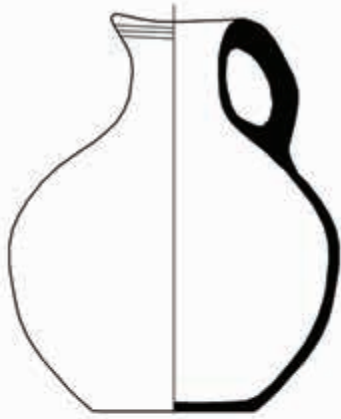
XXVI

XXVII

XXVIII

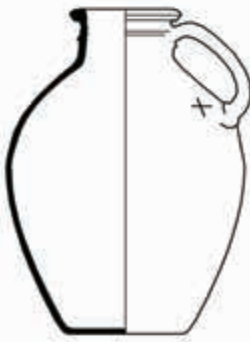
0 5 10

1

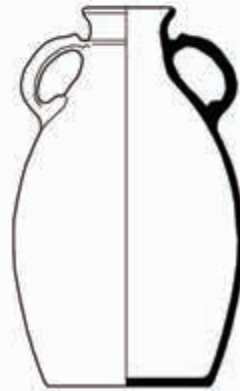
0 3 6

2

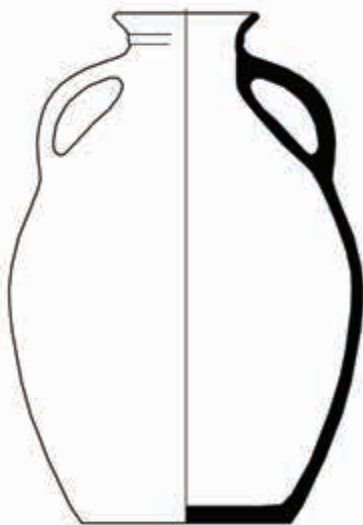

3

0 4 8

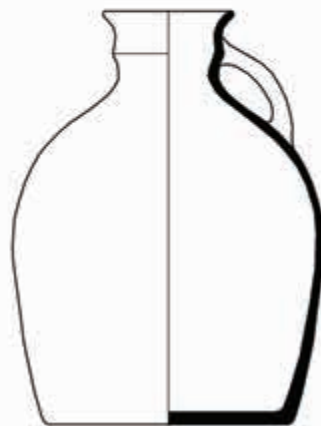

4

0 4 8

5

0 3 6

6

XXIX

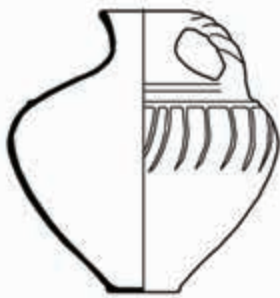
1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

XXX

1

2

3

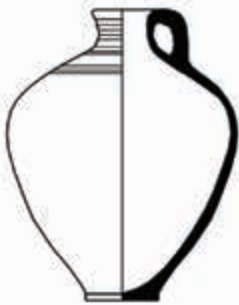
4

5

6

7

8

9

10

11

12

იპერია-კოლხეთი ღიაღოქოსების ხანაში

(ბაბილონიდან ტრიპარადაისამდე)

ძვ.წ. 323 წლის ზაფხულში ბაბილონში მოულოდნელად გარდაიცვალა ალექსანდრე მაკედონელი. ფალანგასა და გეტაირებს (მხედრებს) შორის მომხდარი შეხლა-შემოხლის შემდეგ უზარმაზარი იმპერიის რეგენტად (მეფე არიდეუსთან) და “სამეფო ჯარების” მთავარსარდალად დაინიშნა ალექსანდრეს პირადი მცველი და მეგობრი პერდიკა. ევროპის სტრატეგოსობა შეინარჩუნა ანტიპატრმა, რომელიც აჯანყებულ ბერძნებს ლამიის აკროპოლისში ჰყავდათ გამოკეტილი (ლამიის ომი). ალექსანდრეს მეგობარს და მაკედონელთა უსაყვარლეს სარდალ კრატერს უნდა დაეხსნა იგი ალყიდან და აღედგინა კონტროლი რეგიონზე [Дроизен 1995: 20-25]. ამის შემდეგ დადგა სატრაპიების გადანაწილების დროც. ყურადღებას გავამახვილებთ პერდიკას სამ დანიშვნაზე, რომელმაც გავლენა იქონია ამიერკავკასიაში არსებულ ვითარებაზე. მიდიის სატრაპად დაინიშნა ალექსანდრე მაკედონელის პირადი მცველი პითონი, რომელმაც თავი გამოიჩინა ფალანგის აჯანყების ჩახშობაში. კრატერთან, ჰეფესტიონთან და ლეონატთან ერთად იგი ჯერ კიდევ ალექსანდრეს სიცოცხლეში მონაწილეობდა ბრძოლების დაგეგვვაში. პერდიკა რეგენტად სწორედ მან დაასახელა. სამეფო არმიიდან პითონს გადაეცა 3000 ქვეითი და 800 მხედარი აჯანყებული ბერძენი კოლონისტების შესაჩერებლად, რომლებმაც სამშობლოში დაბრუნება გადაწყვიტეს. მონინალმდევე 20000 ქვეითს და 3000 მხედარს ითვლიდა. ამიტომ, გაიცა განკარგულება და პითონს ეკბატანაში მეზობელი სატრაპებიდან მოსული 10000 ქვეითი და 3000 მხედარი დახვდა. მაკედონელებმა გაჟლიტეს მონინალმდევე და მათი ქონება დაისაკუთრეს [Дроизен 1995: 11]. მიდიური ამბების აღწერისას წყაროებში არ ჩანს ატროპატი, რომელიც ალექსანდრე მაკედონელმა მიდიის სატრაპად ძვ.წ. 328 წ-ს დანიშნა [Дроизен 1995: 445]. ამიერკავკასიელ მოკავშირეებთან ერთად (კასპიები, კადუსიები, საკები და ალბანელები) ატრიპატი მონაწილეობდა გავგამელას ბრძოლაში. ეს ტომები მისი ვასალები ძვ.წ. IV ს-ის 50-იან წლებში გახდნენ. ძვ. წ. 358 წლის დეკემბერში გარდაიცვალა არტაქსერქსე II და ტახტი დაიკავა არტაქსერქსე III ოხმა (ძვ.წ.358-338). ამ რეფორმატორი მეფის სახელს უკავშირდება აქემენიდური ირანის ძლიერების ხანმოკლე რეანიმაცია. მოღვაწეობა ამ ენერგიულმა მმართველმა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში

ლაშქრობით დაიწყო [Дандамаев 1985:249]. წყაროების თანახმად, ეს იყო პასუხი კადუსიების თავდასხმაზე, რომლებმაც ისარგებლეს არტაქსერქსე II-ის სიკვდილით და მორიგი თავდასხმა განახორციელეს ირანზე (Just., X, 3). კადუსიები ლოკალიზდება მდ. არაქსის ქვემო დინების სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე მთიან რეგიონში, მანას სამეფოს (ურმიის ტბის) ჩრდილო-აღმოსავლეთით [Дьяконов 1956: 339]. კტესიუსი დიოდორესთან პირდაპირ მიუთითებს, რომ კადუსიები მიდიელებს არ დაუმორჩილებიათ (Diod., II, XXXIII). აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის დაპყრობა კიროს დიდის სახელს უკავშირდება. ქსენოფონტეს თანახმად, კიროსმა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის, მიდიის, მანას და არმენია-ურარტუს მმართველად თავისი შვილი ტანაოქსარი (ბარდია) დანიშნა (Xen. Cyrop., VIII, 7, 11). ძვ.წ. 620 წ-ს დარიოს I-მა ეს უზარმაზარი ტერიტორია ორ სატრაპიად დაჰყო — X მიდია, XII არმენია. მოგვიანებით ცალკე გამოჰყო დასავლეთ არმენია და “კასპიანა” [Дьяконов 1956: 343]. როგორც ჩანს, სწორედ ეს უკანასკნელი ადმინისტრაციული ოლქი მოიცავდა ალბანელების, კასპიების, კადუსიების და საკების მიწა-წყალს. ძვ.წ. V ს-ის მეორე ნახევრიდან აღმოსავლეთ ამიერკავკასიული ტომები იწყებენ პერმანენტულ თავდასხმებს ირანზე, რაც ნიშნავს, რომ აქემენიდებმა დაკარგეს კონტროლი კასპიანაზე. ძვ.წ. 404 წ. კადუსიების წინააღმდეგ ლაშქრობას სათავეში ჩაუდგა თვით არტაქსერქსე II (Xen. Hell., 11, 1, 13), თუმცა, უშედეგოდ. თუ რაოდენ ანგარიშგასანევი ძალა იყო ეს ტომები, ჩანს კტესიუსის ნაშრომიდან “პერსიკა”. პროფესიით ექიმი, ჰიპოკრატეს მოწაფე კტესიუსი, ძვ.წ. 414 წელს ტყვედ ჩაუვარდა ირანელებს და 17 წლის განმავლობაში ცხოვრობდა არტაქსერქსე II-ის კარზე. იგი არასანდო ავტორად არის მიჩნეული თავისი თხზულების იმ მონაკვეთის გამოკლებით, სადაც ირანში მისი ყოფნის ამბებია გადმოცემული. კტესიუსის ცნობებებს ადასტურებს ფაქტები: I — აღმოსავლეთ ამიერკავკასია იმ ოლქების რიცხვშია, რომლებზეც კონტროლი აქემენიდებმა ყველაზე ადრე დაკარგეს; II — კადუსიების ალაგმვა ვერ შეძლეს მიდიისა და არმენიის სატრაპებმა; III — საჭირო გახდა ბრძოლაში ირანის შაჰის უშუალო ჩართვა. მიუხედავად ამისა, აქემენიდურმა ირანმა

ვერ გადაჭრა კადუსიების პრობლემა მთელი ძვ.წ. IV ს-ის პირველი ნახევრის განმავლობაში. მეორე მხრივ, ისტორიკოსები აღნიშნავენ, რომ შეუძლებელია კადუსიებს ბრძოლის ველზე გამოეყვანათ 200000 მეომარი და საფრთხე შეექმნათ უზარმაზარი იმპერიისათვის [Дьяконов 1956: 448].

ფიქრობენ, რომ კადუსიების სახელი კტესიუსთან ცალკეულ შემთხვევებში ფარავს მთლიანად აღმოსავლეთ ამიერკავკასიურ ტომებს. ისევე, როგორც მანამაღე ტერმინი კასპიები მოიცავდა ჰეროდოტესთან ჩამოთვლილი აქ მცხოვრები ხალხების სახელებს: პავსიკიები, პანტიმატები, დერეიტები, იგივე კადუსიები. ამ უკანასკნელი ჯგუფის, როგორც უშუალოდ აქემენიდური ირანის საზღვარზე მცხოვრები ტომის ნინა პლანზე ნამონევა ხდება შედარებით გვიან, კტესიუსის ირანის სამეფო კარზე ყოფნის დროს [Дьяконов 1956: 447]. „კასპიანის“ დაკარგვამ განაპირობა კავკასიონის, როგორც დამცავი ბარიერის ჩამოშლა და ჩრდ. კავკასიის სტეპებში მცხოვრები ნომადების გააქტიურება. ამიერკავკასიური ტომები მომთაბარებთან ერთად უკვე რეალურ საფრთხეს შეუქმნიდნენ ირანს. გამარჯვების მოპოვება კადუსიებზე იმ შემთხვევაში მოიგანდა შედეგს, თუ არტაქსერქსე III დაიბრუნებდა კონტროლს დარუბანდზე. კადუსიებთან გამართულ ბრძოლაში ირანელებმა გაიმარჯვეს. თავი გამოიჩინა არსამ კოდომანმა, აქემენიანთა შორეულმა ნათესავმა (თავისი 80 ძმა არტაქსერქსე III ოხმა ტახტზე ასვლისთანავე გაუღიგა), რომელმაც მოგვიანებით დარიოს III სახელით აქემენიდური ირანის ტახტი დაიკავა. ბრძოლის დაწყებამდე, სრულიად ახალგაზრდამ ორთაბრძოლაში დაამარცხა კადუსიების „ფალავანი,“ რაც კარგი საწინდარი გახდა გამარჯვებისათვის (Just. X, 3). არტაქსერქსე III ოხმა მიდიის სატრაპად დანიშნა ატროპატი, პიროვნება, რომლის სახელს დღესაც ატარებს მეზობელი აზერბაიჯანის რესპუბლიკა [Дьяконов 1956: 448]. ლაშქრობის შედეგად მიღწეულ იქნა ყველა დასახული მიზანი: ერთხელ და სამუდამოდ შეწყდა თავდასხმები ირანზე; კადუსიები, კასპიები, ალბანელები და საკები ერთგული დარჩნენ აქემენიდური ირანისა მის დაცვამდე და მონაწილეობდნენ გავგამელას ბრძოლაში. თუმცა, არა როგორც აქემენიდების ქვეშევრდომნი, არამედ ატროპატის მოკავშირეები [Дьяконов 1956: 339. прим.3. ვასალიტეტის ეს ფორმა გვაგონებს ფორმულას: „ჩემი ვასალის ვასალი ჩემი ვასალი არ არის.“].

სტაბილურობის ასეთი დონის მიღწევა მხოლოდ რეპრესიებით შეუძლებელი იქნებოდა. ატროპატი მოახერხა დასაყრდენის პოვნა ადგილობრივი ტომების საზოგადოე-

ბაში. ერთადერთი, რისი შეთავაზებაც შეეძლო ატროპატს, იყო დაცვა ნომადებისგან, რაც გულისხმობს დარუბანდზე კონტროლის დამყარებას. ამის დამადასტურებელი პირდაპირი მონაცემები არ არსებობს, მაგრამ ი. დიაკონოვი ყურადღებას ამახვილებს ორ გარემოებაზე: I - ატროპატი ინდოეთიდან დაბრუნებულ ალექსანდრე მაკედონელს მიჰგვარა (მოანყო საჩვენებელი ვარჯიშები) 100 მეომარი ტყვე-ქალი. ეს კი ნიშნავს, რომ ატროპატს საშუალება ჰქონდა მოეწყო სამხედრო რეიდები ჩდილოეთ კავკასიაში, სადაც ამ დროს სარმატები დომინირებდნენ. სარმატი მეომარი ქალების სამარხები არქეოლოგიური გათხრებით არის დადასტურებული [Дьяконов 1956: 449].

არქეოლოგიური გათხრების დროს დარუბანდში აღმოჩნდა აქემენიდური ხანის სასიმაგრო კედლები [Кудрявцев 1974: 155]. ამ მონაცემების ფონზე ყურადსაღებია ქართლის ცხოვრების ცნობა: „არდამ ერისთავმან აღაშენა ქალაქი ზღვის-კარს, და უწოდა სახელი დარუბანდი, რომელი ითარგმანების „დახშა კარი“ [ქც. I. 1957; 13]. დასაშვებია, არტაქსერქსე III ოხს არსამ კოდომანისათვის, კადუსიებთან გამართული ომის გმირისათვის მიენდო ნარმატებული ლაშქრობის დაგვირგვინება და დარუბანდის დაკავება. ჯერ კიდევ ვ. კოვალევსკიამ, რომელიც სწავლობდა „ქართლის ცხოვრების“ ცნობებს სკვითების ნინა აზიაში ლაშქრობების შესახებ, შენიშნა, რომ არდამ ერისთავის „ეპიზოდი“ ამოვარდნილია კონტექსტიდან და მისი მიბმა ძვ.წ. VII-VI სს-ის მოვლენებთან ვერ ხერხდება [Ковалевская 1975: 66]. აღნიშნულ საკითხს შეეხო მ. სანაძეც. მკვლევარი არდამ ერისთავზე არსებულ გადმოცემას მიაკუთვნებს ე.წ. სპარსულ ციკლს, რომელშიც გამოყოფს ცნობების ორ ჯგუფს: I-ადრეულს (კიროსისა და დარიოსის ეპოქა) და II - გვიანდელს, არდამ ერისთავის ეპიზოდს, რომელის ქრონოლოგიურ ჩარჩოებს ძვ.წ. V ს-ის დასასრულით და ძვ.წ. IV ს-ის პირველ ნახევარით შემოფარგლავს [სანაძე 2001: 57]. ასეთ შემთხვევაში უნდა დაუშვათ, რომ „ქართლის ცხოვრებაში“ შემონახულია ცნობები დარიოს III-ის მოღვაწეობის შესახებ. ძვ.წ. IV ს-ის 50-იან წლებში ჩამოყალიბებულმა ვასალიტეტმა უზრუნველყო სტაბილურობა რეგიონში და შესაძლებელი გახდა დარუბანდის გასასვლელის კონტროლი. ალექსანდრე დიდის გადანყვეტილება მიდიაში სპარსელი სატრაპის დატოვების შესახებ ითვალისწინებდა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში შექმნილ ვითარებას. ატროპატის ერთგულების წყალობით მისი იმპერიის საზღვარი დარუბანდს აღწევდა. მაგრამ, ამ პერიოდიდან ატროპატი მხოლოდ მცირე მიდიას (ყოფილი მა-

ნას სამეფო) და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიას აკონტროლებს. მიდიის დანარჩენ ნაწილში, სადაც გადიოდა იმპერიის ძირითადი მაგისტრალები, მაკედონელთა სამხედრო მანქანა დომინირებდა. ბაბილონში სატრაპიების პირველი გადანაწილებისას პითონს მიდიის სწორედ ეს ნაწილი (ეკატანა) ხვდა წილად. მიდია-ატროპატენა კი ფაქტობრივად დამოუკიდებელი სახელმწიფო გახდა [Дроизен 1995: 25-26].

ამრიგად, ძვ.წ.323წ-ის შემოდგომაზე საქართველოს აღმოსავლეთით ჩამოყალიბდა დამოუკიდებელი სახელმწიფო მიდია-ატროპატენა. მის სათავეში იდგა სპარსელი სატრაპი, ავტორიტეტული და გამოცდილი პოლიტიკოსი ატროპატი. სპარსი არისტოკრატისა და მაგების მდგომარეობა რეგიონში არ შერყეულა. უშუალოდ საქართველოს საზღვართან, მდ. მტკვრის ჩრდილოეთით ალბანური ტომები და მის სამხრეთით მცხოვრები ირანულენოვანი მომთაბარე საკები, კადუსიებთან და კასპიებთან ერთად ატროპატის სამხედრო ძლიერების დასაყრდენს წარმოადგენდნენ. ვასალიტეტი, რომელიც შეესაბამება მოკავშირის სტატუსს და ეფუძნება საერთო ინტერესებს, ამ შეთანხმების ნყალობით მიდია-ატროპატენა შედგა, როგორც სახელმწიფო. როდის გამოაცხადა ატროპატმა თავი მეფედ ცნობილი არ არის. პერდიკა ატროპატის სიძე იყო. ამიტომ, შესაძლოა ეს მოხდა რეგენტის სიკვდილის შემდეგ. მეფეებად თავის გამოცხადება პირველად ირანელმა სატრაპებმა დაიწყეს. დიადოქოსები ამის უფლებას თავს არ აძლევდნენ ძვ.წ. 306 წლამდე.

ძვ.წ. 323 წ-ს მძიმე ვითარება შეიქმნა ამიერკავკასიის სამხრეთ-დასავლეთ მისადგომებთან. კაპადოკიის სპარსელმა სატრაპმა არიარატმა ისარგებლა იმით, რომ ალექსანდრე დიდის არმიის მარშრუტი ასცდა მის ოლქს და თავი მეფედ გამოაცხადა. არიარატის განკარგულებაში იყო 30000 ქვეითი და 15000 განთქმული კაპადოკიური კავალერია. 45000 კაცი დიადოქოსების ეპოქაში დიდ არმიად ითვლებოდა. იგივე კრატერი ანტიპატრის დასახმარებლად 10000 ვეტერანით გაემართა. ბაბილონში სატრაპიების პირველი გადანაწილებისას სწორედ კაპადოკია, პაფლაგონია და შავი ზღვის სანაპირო ტრაპეზუნდამდე ერგო ალექსანდრეს პირად მდივანს და მისი სკოლის შესაძლოა ყველაზე ნიჭიერ სარდალ ბერძენ ევმენს. პაფლაგონიელები ნებაყოფლობით დამორჩილდნენ მაკედონელებს. ამიტომ ითვლებოდა, რომ არიარატის დამარცხებით ევმენის ძალაუფლება ავტომატურად გავრცელდებოდა რეგიონზე. [Дроизен 1995: 20-25].

მაგრამ, აქემენიდიური ირანის XIX “ქარ-

თული სარტაპია” დასაპყრობი იყო. მოსხები კაპადოკიის ჩრდილო-აღმოსავლეთ საზღვართან (თოკათ-ყარაყისარ-გიუმეუმხანეს რაიონში) [Хазарадзе 1991: 7], მათ ჩრდილოეთით ტიბარენები შავი ზღვის სანაპიროზე ქ. ორდუს მიდამოებში, უფრო აღმოსავლეთით მოსინიკები, რომლებსაც ზღვის სანაპირო ზოლის გარდა ეკავათ ქსერქსენე, იგივე დერქსენე, სომხური დერჯანი (Strabo., XI, 14, 5), მაკრონები ტრაპეზუნის რაიონში და მის აღმოსავლეთით დამოუკიდებლობას ინარჩუნებდნენ (Xen. Anab. IV, 8, 23-24). ქსენოფონტეს ანაბაზისიდან ჩანს, რომ ძვ.წ. V ს-ის ბოლოს, როცა აქ ბერძენმა დაქირავებულებმა გაიარეს XIX სატრაპია აღარ არსებობდა [მელიქიშვილი 1970; 418]. სწორედ ამ თავისუფალ ზონაში იღებს სათავეს მოსხების-მესხების ცნობილი მიგრაციული პროცესი, რომელიც ძველი ქართული ისტორიული ტრადიციის თანახმად ერთიანი ქართული სახელმწიფოს ჩამოყალიბებით დასრულდა.

ძვ.წ. 323 წ-ის შემოდგომაზე მცირე აზიაში შექმნილი ვითარება მაკედონელთა დაუყონებლივ ჩარევას მოითხოვდა. პერდიკას ბრძანებით ჰელესპონტის, ანუ მცირე ფრიგიის სატრაპად დანიშნულ ალექსანდრეს პირად მცველს და სარდალ ლეონატს 20000 ქვეითთა და 2500 მხედრით, დიდი ფრიგიის სატრაპ ანტიგონის მხარდაჭერით უნდა დაეპყრო კაპადოკია ევმენისათვის. თუ ანტიგონი თავიდანვე არ აპირებდა რეგენტის ბრძანების შესრულებას, ლეონატს აზრი ანტიპატრისა და ალექსანდრე მაკედონელის დის კლეოპატრას მიერ გამოგზავნილმა ელჩებმა შეაცვლევინეს. ლამიის ციხეში გამოკეტილი ევროპის სტრატეგოსი შველას ითხოვდა, კლეოპატრა კი ხელს სთავაზობდა მაცდუნებელი პერსპექტივით. ლეონატს შეეძლო კრატერის არმიის მოახლოებამდე ბერძენების დამარცხება, ანტიპატრის ძალაუფლების დამხობა და მაკედონიის ტახტის დაუფლება. იგი იმდენად იყო დარწმუნებული წარმატებაში, რომ ევმენს თანამშრომლობა შესთავაზა. ლამით ევმენმა 500 მხლებლითა და 5000 ტალანტი ოქროთი ბანაკი დატოვა და პერდიკასთან გამოცხადდა [Дроизен 1995: 68].

ძვ.წ. 322 წ-ის დასაწყისში რეგენტმა “სამეფო არმია” კაპადოკიისკენ დაძრა და თავისი პირველი გამარჯვება მოიპოვა. 4000 კაპადოკიელი და სპარსელი ბრძოლის ველზე დაეცა, 6000 ტყვედ ჩავარდა. არიარატი ოჯახის წევრებთან და ნათესავებთან ერთად ჯვარზე გააკრეს. ევმენმა ჩაიბარა სატრაპია და განახორციელა დანიშვნები. კაპადოკიელებს დანაშაული ეპატიათ, დაუბრუნდათ ქონება და უფლებები. ლეონატი ბერძენებთან ბრძოლაში დამარცხდა და დაიღუპა. ანტიპატრი

ლამიიდან გამოვიდა და მისი არმიის ნარჩენებს შეუერთდა. ის მშვიდად შეიძლება დალოდებოდა კრატერს. ბერძნების შეტევითი პოტენციალი ამონურული იყო. კილიკიაში დაბანაკებული პერდიკა ანტიპატრის ქალიშვილზე დაქორწინდა და იმედოვნებდა, რომ ევროპის სტრატეგოსი მხარს არ დაუჭერდა მასთან შეფარებულ დიდი ფრიგიის სატრაპ ანტიგონს, რომელიც ურჩობისათვის სამეფო სასამართლოზე დაიბარა. მოვლენები პერდიკასთვის სასურველად ვითარდებოდა. უსიამოვნებები სწორედ ამ დროს დაიწყო. ძვ.წ. 322 წ-ის გაზაფხულზე აჯანყებამ იფეთქა არმენიაში. პერდიკას ბრძანებით ევმენი კაპადოკიაში დაბრუნდა, სადაც მას არმენიიდან გაძევებული ნეოპტოლემოსი ეახლა. ამ უკანასკნელის მხრიდან ეს მართლაც მძიმე ნაბიჯი იყო. ნეოპტოლემოსს სძულდა ევმენი და ამავდროულად შურდა მისი. აქ კი იძულებული გახდა კარდიელი ბერძენის დარიგებები მოესმინა [Дроизен 1995: 69].

არმენიის სატრაპია დარიოს I-ის ადმინისტრაციული რეფორმის პირმშობა, რომელიც ძვ.წ. VI ს-ის 20-იანი წლების ბოლოს განხორციელდა. ჰეროდოტეს მიხედვით, ოლქში ოთხი “დიდი” ხალხი გაერთიანდა: ალაროდიები (ურარტელები), მათიენები (ხურიტები), არმენები (სომხები) და სასპერები (ქართველები). ცნობა იმ პერიოდს განეკუთვნება, როცა მახლობელ აღმოსავლეთში დასრულებულია მამუტაბური პოლიტიკური და ეთნიკური ძვრების, ძალთა არსებითი გადაჯგუფების ეპოქა და დადგა სტაბილურობის პერიოდი. არმენიის სატრაპად დარიოს I-მა შვიდი დიდი სპარსიდან გამორჩეული ვიდაარნა დანიშნა. ფაქტობრივად, მას სამართავად ურარტუს სამეფო და მის დასავლეთით მდებარე არმენია გადაეცა. ამგვარი ვითარება შენარჩუნდა ძვ.წ. V საუკუნემდე, როცა ეს ადმინისტრაციული ოლქი დანაწევრდა აღმოსავლეთ და დასავლეთ არმენიად. ძვ.წ. 401 წ. როცა კუნაქსთან განცდილი მარცხის შემდეგ ქსენოფონტემ ამ რეგიონზე გაიარა აღმოსავლეთ არმენიას, ანუ ალაროდიებისა და მათიენების მიწა-წყალს ვიდაარნას შთამომავლები მართავდნენ, ხოლო სომხები და სასპერები დასავლეთ არმენიის შემადგენლობაში არიან გაერთიანებული (Xen. Anab. II, 4, 8; III, 5, 17; IV, 3) [Дьяконов 1956: 344-445]. ორად გაიყო არა სომხეთი, არამედ არმენიის სატრაპია. ჩვენ განკარგულებაშია აქემენიდური ირანის არმენიის სატრაპიის “სამეფო გზის” მონაკვეთის “ჭრილი”. ჰეროდოტეს მიხედვით, სარდებიდან მომავალი “სამეფო” გზა აღმოსავლეთ არმენიაში (სომხეთში) კილიკიიდან შემოდიოდა. ამისთვის ნავებით იყო გადასალახი მდ. ევფრათი (ყარა-სუ), რომლის მარცხენა სანაპიროზე 57 ფარსა-

განის მანძილზე 15 გადასასვლელი მდებარეობდა. შემდეგ იწყებოდა მათიენების ქვეყანა (მატიენა) და აღმოსავლეთ არმენიის სარტაპია. აქ კისიამდე 136 ფარსაგანის მანძილზე 34 გადასასვლელი იყო მოწყობილი. მათიენას ნავებით გადასალახი ოთხი მდინარე სერავდა. მათგან ყველაზე დასავლეთით მდებარეობდა მდ. ტიგროსი, რომელიც სათავეს არმენიაში იღებდა, მაგრამ “სამეფო გზა” მას მათიენაში კვეთდა (V, 49). ჰეროდოტეს ცნობებზე დაყრდნობით აღნიშნავდა ი. მანანდიანი, რომ ძვ.წ. V ს-ში არმენებს ეჭირათ “სომხეთის” ზეგანის მხოლოდ სამხრეთ-დასავლეთი რაიონები [აბდალაძე 2001: 242. ლიტერატურა იქვე]. მდ. ევფრათის დასავლეთით მდებარე არმენია აღმოსავლეთიდან ესაზღვრებოდა კაპადოკიას, ჩრდილოეთიდან კილიკიას, ხოლო სამხრეთიდან აქემენიდური ირანის №19 “ქართულ” სატრაპიას. ძვ.წ. V ს-ში სომხური ეთნიკური ელემენტი მდ. ევფრათის ნაპირზე თილ-გარიმუ-მელიტენას რაიონშია კონცენტრირებული. ი. დიაკონოვის აზრით, ეს რეგიონი პროტოარმენებმა ძვ.წ. VII ს-ის დასაწყისში დაეკავეს, როცა ასურეთის მეფე სინაქერიბემ თილ-გარიმუდან ოცდაათათასიანი სემიტური გარნიზონი გაიყვანა [Дьяконов 1956: 50-51]. თილ-გარიმუ, ბიბლიური თოგარმა, “ქართლის ცხოვრების” თარგამოსი ყველა კავკასიელისა და სომეხის ეპონიმი. ლეგენდარული ქართლოსი და ჰაოსი, იგივე სომხური ჰაიკი - მისი შვილები, ე.ი. თილ-გარიმუს სახლის ვასალები არიან [ქც I. 1955; 3-4].

ჰეროდოტესთან წარმოჩენილი სურათის უმთავრესი სიახლე სწორედ მდ. ევფრათის (ყარა-სუ) ორივე ნაპირზე გადაჭიმული არმენიაა. იგი არ ჩანს მახლობელი აღმოსავლეთის ძვ.წ. VII-VI სს-ის პოლიტიკურ რუკებზე. მოვსეს ხორენაცისა და კტესიუსის ცნობებზე დაყრდნობით ვარაუდობენ, რომ აქემენიდებს დახვდათ ამგვარი ვითარება რეგიონში და წარმატებას სომხებმა ურარტუს ნგრევისა და მიდიის სამეფოს ფირმირების პროცესში მიაღწიეს. ურარტუს დასავლეთ ოლქებზე, მათ შორის არმენების მიწებზე შეტევა ყიალსარმა ძვ.წ. 605 წ-ს ქარხემითან გამართული ბრძოლის შემდეგ, ძვ.წ. 604 წ. წამოიწყო. ამ ომში სომხები ყიალსარის მოკავშირეები იყვნენ და თავს მიდიელთა ქვეშემრდომებად თვლიდნენ. ჰეროდოტეს თანახმად, ყიალსარის მმართველობის პერიოდში ერთი ხალხი ბატონობდა მეორეზე, ხოლო ყველაზე ერთად მიდიელები. ისინი უშუალოდ განაგებდნენ თავის მეზობელ ქვეყნებს, ხოლო ამ უკანასკნელთა მმართველები თავის მოსაზღვრეებს. (Herod. I, 134) [Дьяконов 1956: 336].

სომხეთი მიდიიდან იმართებოდა, უფრო დასავლეთით არსებულ ვითარებას კი მი-

დიელთა სახელით სომხეთის “მეფეები” აწესრიგებდნენ (მაგ. კაპადოკიას). მიაღწიეს რა პოლიტიკური უპირატესობას არმენები მსოფლიო მნიშვნელობის მაგისტრალების გასწვრივ განსახლდნენ და სწრაფი განვითარება დაიწყეს. წინამორბედ პერიოდში ამ რეგიონში წამყვანი ხური-ურარტული, ლუვიური, ხეთური, სემიტური, კავკასიური ეთნიკური ელემენტია. არსებობს ვრცელი ლიტერატურა იმის მეცნიერული დასაბუთებით (ზოგჯერ ურთიერთ გამომრიცხავი), თუ როგორ განხორციელდა კაცობრიობის ისტორიაში უპრეცედენტო ასიმილაციის პროცესი [Дьяконов 1981: 50-51].

ძვ.წ. VI ს-ის ბილოს ბეჰისტუნის წარწარაში ფიქსირდება არმენიის სატრაპია (ბაბილონურ ქრონიკებში იგი ამ ეტაპზეც „ურაშტუ“ ფორმით იხსენიება), ხოლო ძვ.წ. V ს-ში ჰეროდოტესთან ქვეყანა არმენია, სადაც *lingva franca*, მოგვიანებით კი კონინც სომხური გახდა [Дьяконов 1968: 232]. ამიტომ, ი. დიაკონოვი არ გამორიცხავს, რომ ძვ.წ. 553-548 წწ-ში (კიროს-ასტიავის ბრძოლის ხანაში) სომხებმა მართლაც სცადეს დამოუკიდებელი სახელმწიფოს შექმნა. ასეთი დაშვების შემთხვევაშიც კი მის არსებობას ძვ.წ. 547 წ. ბოლო მოუღო კიროს დიდმა, რომელმაც არმენიის ციხეებში სპარსული გარნიზონები ჩააყენა (Xen. Cyrop. II, 4, 12; III, 3, 5). ამავე დროს, კაპადოკია მან ლიდის სატრაპს დაუმორჩილა, რაც ასევე სომხების გავლენის შესუსტებას ისახავდა მიზნად. მიდიური და სომხური არისტოკრატის ორიენტაციამ კიროსზე უარყოფითი შედეგები მოუტანა, როგორც სომხებს, ასევე მიდიელებს. მათ დაკარგეს დამოუკიდებლობა და აქემენიდური ირანის რიგით სატრაპიებად ჩამოყალიბდნენ [Дьяконов 1956: 354]. სრულიად განსხვავებული ვითარება იყო აღმოსავლეთ არმენიის სატრაპიაში. ურარტუს აღმოსავლეთი და დედაქალაქი ტუმშა, ანუ მათიენებით და აღაროდიებით დასახლებული ტერიტორია მიდიის მეფე ყილსარმა ძვ.წ. 609-606 წწ-ში დაიპყრო. მიდიელებმა აქ მკაცრი კონტროლი დაანესეს. ხური-ურარტული ეთნიკური ელემენტი უნდა შეგუებოდა სახელმწიფოებრივობის დაკარგვას. ძვ.წ. V ს-ის დასაწყისში რეგიონი ცალკე ადმინისტრაციულ ერთეულად ჩამოყალიბდა. სამასი წლის განმავლობაში (მიდიური პერიოდიდან) *lingva franca* აქ ირანული იყო. არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ ურარტულ პერიოდში სომხურ ეთნიკურ ელემენტს დამონებული ხალხის სტატუსი ჰქონდა. არმენები ძალით აყარეს მკვიდრი ადგილებიდან (სადღაც გვიანდელი დასავლეთ არმენიის სატრაპიის ტერიტორიიდან) და დაასახლეს ურარტუს სამეფოს სხვადასხვა კუთხეებში. მათ აიძულებდნენ

გრანდიოზულ ინფრასტრუქტურულ პროექტებში მონაწილეობას (სარწყავი არხების მშენებლობა, გზების გაყვანა და ა.შ.). არმენები შეადგენდნენ ურარტუს მოსახლეობის მხოლოდ სამ პროცენტს. მათი ანკლავები იზოლირებული იყო ერთმანეთისგან ადგილობრივი ტომების მასივებით, რაც აფერხებდა სომხური ტომების კონსოლიდაციის პროცესს. მიდიურ პერიოდში არმენების მდგომარეობა შემსუბუქდა, მაგრამ არა იმდენად, რომ ისინი წამყვან ძალად ჩამოყალიბებულიყვნენ და მოეხდინათ ხური-ურარტების და მათი მმართველი ელიტების სრული არმენიზაცია. მოვსეს ხორენაცის მიხედვით, არტაშეს I-ის გამეფებამდე მდ. არაქსის შუა ნელზე არასომხური მოსახლეობა ცხოვრობდა. სომეხი ისტორიკოსი ამ ხალხს “მარებს,” ხოლო მმართველ დინასტიას აჟდაჰაკის შთამომავლებს უწოდებს (მოვსეს ხორენაცი II, 46). ეს მონაცემები სავსებით შეესაბამება ჰეროდოტეს ცნობებს, რომელიც არმენიის სატრაპიის ერთერთ დიდ ხალხად აღაროდიებს, ურარტელებს ასახელებს. ი. დიაკონოვის აზრით, აქ იგულისხმება ხური-ურარტული ეთნიკური ელემენტი და რაღაც ადგილობრივი სუბსტრატი, რომელიც ძვ.წ. VIII ს-ში დახვდათ მდ.არაქსის ხეობაში ურარტელებს [Дьяконов 1956: 336].

ძვ.წ. 522-520 წწ-ში სომხებმა მხარი დაუჭირეს დარიოს I-ის წინააღმდეგ მიმართულ ფრავარტიმის აჯანყებას მიდიაში. საომარ მოქმედებებში არმენებმა ხუთი ბრძოლა გაუმათეს ირანელებს და მძიმე დანაკლისიც განიცადეს. ყველაზე მეტი ტყვე ირანელებმა სწორედ არმენიიდან წამოასხეს. ამავე პერიოდში დაკარგეს მათ მიდიურ პერიოდში მოპოვებული პრივილეგიები [Дандамаев 1985: 92].

დარიოს I-მა არმენიის აჯანყების კერების ჩაქრობა ვიდარნას (ბერძნული ორონტი, სომხური ერვანდი, ქართული იარედი-იარედოსი) დაავალა. ძნელი დასაჯერებელია, რომ ძვ.წ. V-IV სს-ში, აქემენიდური იმპერიის არსებობის პერიოდში განხორციელებულიყო სპარსული არისტოკრატის, მათ შორის მისი ნალების (ვიდარნა შვიდი სპარსიდან ერთერთია) არმენიზაციის პროცესი. აქემენიდური ირანის დასუსტების შემდეგ ვიდარნას შთამომავლები მონაწილეობდნენ ცენტრალური ხელისუფლების წინააღმდეგ მიმართულ თითქმის ყველა შეთქმულებაში. მათი დომენი ერვანდუნიკი ურარტუს სამეფოს დედაქალაქ ტუმშის რაიონში მდებარეობდა და თავს ურარტუს მეფეების მემკვიდრეებად მიიჩნევდნენ. მათ მიზანს შეაგენდა არა სომხური, არამედ ზოგადად დამოუკიდებელი სახელმწიფოს შექმნა. ამიტომ, ძვ.წ. 352 წ-ს არტაქსერქსე III ოხმა

ორონტიდებს სატრაპია ჩამოართვა, ხოლო არმენიის მმართველად კადუსიებთან გამართული ომის გმირი არსამ კოდომანი დანიშნა [Дандамаев 1985: 249]. ამ დროისათვის, მან კვლავ აღადგინა დარიოს I-ის დროინდელი ურმიის ტბიდან კაპადოკიამდე გადაჭიმული ადმინისტრაციული ოლქი და არსამ კოდომანს ცენტრალური და დასავლეთ ამიერკავკასიის მიმართულებით მოქმედების საშუალება მისცა. სატრაპიების დანაწევრება ან პირიქით, მათი გაერთიანება უფრო მსხვილ ადმინისტრაციულ ერთეულებში ჩვეულებრივი მოვლენაა აქემენიდური ირანის ისტორიაში. მაგ. კიროს უმცროსი ერთდროულად სამი - იონიის, ლიდიისა და კაპადოკიის სატრაპი გახდა, მისი მომდევნო - ტისაფერნი კი ოთხის (დამატებით კარია მიიღო) [Дьяконов 1956: 342]. იგივე არმენიას, ძვ.წ. V ს-ის მეორე ნახევარში, დარიოს II-ის მეფობის დროს ერთი სატრაპი მართავდა. შემთხვევით აღმოჩენილი ბაბილონური საბეჭდავის ტექსტში მოხსენიებულია ურამტუსა და მელიდუს (მელიტენა) მიმართული ჰიდინგუ-ბელი (მეორე რანგის სატრაპია ამ დროს პონტოს სამეფოს დამაარსებელი მითრიდატე კტისტიც (ქალაქ კიუსის თავია). პირველი რანგის სატრაპი კაპადოკიაში, თვით არიარატია). ალექსანდრე მაკედონელმა და პერდიკამ არმენიაში ასევე ერთი სატრაპი განამწესეს (ჯერ მითრენი, მოგვიანებით ნეოპტოლემოსი).

არმენიის სატრაპიის გაერთიანების სასარგებლოდ მეტყველებს არმენიის ძვ.წ. 322 წ-ის აჯანყების გეოგრაფიაც (იხ: ქვემოთ). ამრიგად, ძვ.წ. 336 წლამდე არმენიის სატრაპი არსამ კოდომანი, თვით დარიოს III იყო. ცენტრალური და დასავლეთ ამიერკავკასიის მიმართულებით არტაქსერქსე III ოხის მიერ წამოწყებული რეფორმა ცხოვრებაში სწორედ მან გაატარა. სატახტო სახელი დარიოსი შემთხვევით არ აირჩია. დარიოს I-ის მსგავსად მან ფარდა ახადა საჭურის ბაგის შეთქმულებას, რომელმაც მოწამლა არტაქსერქსე III და მისი ოჯახი. მოკლა უზურპატორი და აქემენიდებს კანონიერი ხელისუფლება დაუბრუნა [Дандамаев 1985: 254-255]. არმენიის სატრაპად მან ორონტი (სომხური ერვანდ, ქართული იარედ-იარედოს) დანიშნა. ტახტისათვის ბრძოლაში (ისევე, როგორ თავის დროზე ვიდარნა) იგი მხარში ედგა არსამ კოდომანს, რომელმაც საგვარეულოს ძველი დიდება და პატივი დაუბრუნა. არმენიის სატრაპიას ორონტი ექვსი წლის განმავლობაში მართავდა და გავგამელას ველზე 30000 ქვეითით და 15000 მხედართი გამოცხადდა. ასეთივე არმიით არიარატმა თავი მეფედ გამოაცხადა. “ქართლის ცხოვრება,” რომელიც არ იცნობს არმენიის ძვ.წ. V-IV ს-ის პირველი ნახევრის სატრაპებს,

ძვ.წ. IV ს-ის შუა ხანებისთვის გვანდის მოულოდნელად სანდო და ვრცელ ინფორმაციას არდამ ერისთავზე (არსამ კოდომანი). სიუჟეტი მოიცავს არტაქსერქსე III ოხის აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ლაშქრობის ეპიზოდს (არდამის მიერ დარუბანდის მშენებლობა), ასევე ქართლში სამხედრო და სააღმშენებლო მოღვაწეობის აღწერას. წყარომ “იცის,” რომ არდამი სამეფო გვარს ეკუთვნის: სპარსთა მეფემ „წარმოგზავნა ერისთავი თვისი სპითა დიდითა, რომელსა სახელი ერქვა არდამ, შვილი ნებროთის ნათესავთა” [ქც I. 1955: 13].

ნებროთი “ქართლის ცხოვრებაში” აქემენიდების საგვარეულოს განასახიერებს [სანაძე 2001: 151]. წყაროს ცნობით, არდამის შემდეგ არმენიაში ოთხმა მიმართულმა შეცვალა ერთმანეთი: “ხოლო შემდგომად არდამ ერისთავისა გარდაიცვალნეს დ ერისთავნი” (ორონტი, მითრენი, ნეოპტოლემოსი და ევმენი). არდამის მემკვიდრედ ასახელებს იარედს, — “მასვე ხვდა წილად ქართლი, რომელსა სახელად ერქვა იარედ” (ბერძნული ორონტი) და მას უკავშირებს ქართველთა განთავისუფლებას: “...მოკლეს ორთა ძმათა იარედ, ძმა მათი. მამინ პოვეს ჟამი მარჯვე ქართლოსიანთა” [ქც I. 1955: 13-14]. ცხადია, აქ იგულისხმება გავგამელას ბრძოლის შემდეგ შექმნილი ვითარება, როცა ალექსანდრე მაკედონელმა დამორჩილებულ სატრაპებთან შეხვედრაზე ორონტი თანამდებობიდან გადააყენა. სახელი იარედ იგივეა, რაც იარედ-ოს. სხვაობა დაბოლოებაში ინფორმაციის ბერძნულენოვანი წყაროდან მომდინარეობით არის განპირობებული. მ. სანაძე საგანგებოდ ამახვილებს ყურადღებას ამ გარემოებაზე. “ქართლის ცხოვრების” მიხედვით არიან ქართლის მიმართული აზო სწორედ იარედოს-ის ძეა [ქემერტელიძე 2000: 33]. მკვლევარმა არა ერთი მაგალითის საფუძველზე აჩვენა, რომ ძველ ქართულ წყაროებში ძეობა უპირატესად გულისხმობს ვასალიტეტს და არა ნათესაურ კავშირს [სანაძე 2001: 38]. ამდენად, წყარო პირდაპირ მიუთითებს, რომ ქართლის (იბერიის) პირველი მეფე აზო ძვ.წ. 336-331 წწ-ში არმენიის სატრაპ ორონტის ვასალი გახდა. ისტორიის ასპარეზზე აზო არმენიის ძვ.წ. 322 წლის აჯანყების სხვა ლიდერებთან ერთად გამოდის, რაც ნდობით განგვანყოფს ქართული წყაროების მონაცემების მიმართ. ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობის მარშრუტი ასცდა არმენიას. შუა აზიისა და ინდოეთის კამპანიების დროს გავრცელდა ცნობები მისი დალუპვის შესახებ. იმპერიაში სრული განუკითხაობა სუფევდა [Дроизен 1995: 70].

ალექსანდრე მაკედონელის სიკვდილი გამოიყენეს კაპადოკიისა და მიდია-ატრო-

პატენის სატრაპებმა, მაგრამ არმენიაში მოვლენები სხვა "სცენარით" განვითარდა. ორონტის გადაყენებით არმენიაში მოიშალა მთელი სახელისუფლო ვერტიკალი. მთელ ადმინისტრაციულ ოლქში აქემენიდების ხელისუფლება დაემხო, ხოლო ახალი, მაკედონური არ დამკვიდრდა. შეიქმნა ხელისუფლების ვაკუუმი. ამიტომ, ინიციატივა მეორე რანგის სატრაპების ხელში გადავიდა. ისინი ამ დროს ადგილებზე რეალურ ძალაუფლებას ფლობენ და არავის ვასალები არ არიან. თითოეული მათგანი არჩევანის წინაშე დგას. ალიაროს მაკედონელთა ხელისუფლება, გახდეს ვასალი ან თავი მეფედ გამოაცხადოს. გადაწყვეტილების მისაღები დროც არის. არმენიაში სატრაპი ალექსანდრე მაკედონელმა ძვ.წ. 325 წ-ს დაინიშნა [Шифман 1988: 186]. ძირითადი შემაკავებელი ფაქტორი გახდა მაკედონელებთან მოსალოდნელი დაპირისპირება.

დიადოქოსების ეპოქა შედარებით მცირერიცხოვანი, მაგრამ კარგად ეკიპირებული და დაკოპლექტებული პროფესიონალური არმიების ხანაა. დაახლოებით ცნობილია იმ შენაერთების რიხვი, რომლითაც ოპერირებენ მაკედონელები. მაგ: პითონი მიდიაში: 13000 ქვეითი, 3800 მხედარი; მონიანალმდევე: 20000 ქვეითი, 3000 მხედარი; ლეონატი საბერძნეთში: 20000 ქვეითი, 2500 მხედარი; ბერძნები: 22000 ქვეითი, 5000 მხედარი; კრატერი კაპადოკიაში: 25000 ქვეითი, 2500 მხედარი. უფრო მცირერიცხოვან არმიას სარდლობდა ნეოპტოლემოსთან და კრატერთან ბრძოლაში ევმენი. გამარჯვების გარანტიას ასეთი არმიები არ იძლეოდა. მაგრამ, ბრძოლებში გამობრძმედილ მაკედონურ არმიასთან ღია შეჯახებისთვის არმენიის სატრაპიის ძალები დანაწევრებული აღმოჩნდა. ძველი სომხური ისტორიული ტრადიციის თანახმად გავგამელას ველზე დაილუპა არმენთა სამეფო გვარის უკანასკნელი წარმომადგენელი, ლეგენდარული ჰაიკის შთამომავალი ვაჰე [Абаза 1888: 31]. ამ ბრძოლამ საფუძველი დაუდო პოლიტიკური დაქუცმაცებულობის პერიოდს სომხეთში, რომელმაც თითქმის მთელი ძვ.წ. III ს. გასტანა. ქვეყნისათვის უაღრესად რთულ ვითარებაში სომხური არისტოკრატია წინამძღოლის გარეშე დარჩა და პირველობისათვის ბრძოლაში ჩაება. ნათელი იყო, წარმატებული ანტიმაკედონური აჯანყების ლიდერი ახალი სამეფო დინასტიის დამფუძნებელი ხდებოდა, რაც შემაფერხებელი გარემოება გამოდგა ანტიმაკედონური კოალიციის ფორმირების პროცესში. ყველაზე მყარი პოზიციები არმენიაში აქემენიდებს ტრადიციულად "სამეფო გზაზე" ჰქონდათ. იგი საგანგებოდ იყო გამაგრებული და მის ციხე-სიმაგრეებში სპარსული გარნიზონები იდგა. ძვ.წ. 331 წ-დან

"სამეფო გზა" გადაიქცა ალექსანდრე დიდის მიერ შექმნილი იმპერიის ძირითად მაგისტრალად და ცხადია, მაკედონელთა კონტროლს დაექვემდებარა. სხვაგვარად წარმოუდგენელია ფოსტის ასეთი გამართული მუშაობა, ან სამხედრო შენაერთების მობილური გადაადგილება აღმოსავლური კამპანიის დროს. ამ თვალსაზრისით, არმენიაში მიდის მსგავსი სიტუაცია იკვეთება, "სამეფო" გზაზე მაკედონური სამხედრო მანქანა დომინირებდა [Тер-Мартirosов 1995: 63].

სპარსული გარნიზონების მხარდაჭერის გარეშე ორონტის გავლენის არეალი ვანის ტბის რაიონით შემოიფარგლა, სადაც ურარტუს დედაქალაქ ტუმშის რაიონში მდებარეობდა მისი დომენი ერვანდუნიკი [Тер-Мартirosов 1995: 63]. ამიტომ, არმენიის ძვ.წ. 322 წ-ის აჯანყების ეპიცენტრი ალაროდიების ქვეყანა გახდა. მის სათავეში იდგა არმავირის არმაზდის ტაძრის მთავარი ქურუმი მაგი მერგამი [Глинка 1832: 117]. მდ. არაქსის შუა წელზე, ურარტულ ქალაქ არგიშტიხინის ადგილზე აღმოცენებული ახურამაზდას სალოცავი ძვ.წ. V-IV სს-ში რეგიონის რელიგიურ, ეკონომიკურ და პოლიტიკურ ცენტრად ჩამოყალიბდა [Глинка 1832: 117]. სწორედ მაგი მერგამი სარდლობდა ალაროდიების სამხედრო შენაერთს, რომელიც ნეოპტოლემოსის ბანაკთან გამოცხადდა. როგორც ჩანს, სპარსული არისტოკრატია მისი დროშის ქვეშ იბრძოდა.

ძვ.წ. 322 წ-ის არმენიის აჯანყების დღეებში მაგი მერგამი დამოუკიდებლად, თუმცა სომხურ დაჯგუფებასთან შეთანხმებით მოქმედებს [Глинка 1832: 117]. როგორც აღინიშნა, ძვ.წ. 325 წ-ს ალექსანდრე დიდმა არმენიის სატრაპად სპარსელი მითრენი (ვარ. მიჰრან, მიჰრდატ) დანიშნა [Шифман 1988: 188]. იგი მისაღები კანდიდატურა არმოჩნდა, როგორც სპარსული, ასევე სომხური არისტოკრატისთვის. სწორედ ეს მიჰრდატი (და არა პონტოს სამეფოს დამაარსებელი მითრინდატე კტისტი) ჰყავს მხედველობაში მოვსეს ხორენაცის, როცა საუბრობს იბერთა მმართველი დინასტიის წარმომავლობაზე [მელიქიშვილი 1999: 379; შდრ. მამულია 1979: 71-72].

334 წ-ს გრანიკის ბრძოლის შემდეგ მითრენმა მაკედონელებს სარდები და იქვე დაცული სამეფო საგანძური ნებაყოფლობით ჩააბარა. ალექსანდრემ დაიახლოვა იგი და თავის აღმოსავლურ ლაშქრობაში იახლა. არჩევანი მითრანზე შემთხვევით არ შეჩერდა. იგი ვიდარნას საგვარეულოს ეკუთვნოდა, რომელიც ორი საუკუნე მართავდა არმენიას [Tommanff 1963: 280, 289].

მითრენის დანიშვნა მოხდა ძვ.წ. 325 წ-ს მაკედონელთა და სპარსელთა ცნობილი და-

მოყვრების, ათიათასი ქორწინების შემდეგ. იმპერიის მაკედონელთა და სპარსელთა კუთვნილებად გამოცხადებით ალექსანდრემ გაიჩინა დასაყრდენი არმენიაში და პოზიციები გაიმყარა რეგიონში, სადაც მის არმიას არც კი გაუვლია. ძვ.წ. 322 წ-ის აჯანყების მეორე კერა სომხეთში მდებარეობდა. მისი თავკაცი არდოარდი ძველი სომხური ისტორიული ტრადიციის თანახმად უკანასკნელი ჰაიკიანი მეფის შთამომავლის ვაჟეს სიძე იყო და მის მხარდამხარ იბრძოდა გავგამელაზე. მითრენმა მას სარდლობა უბოძა (როგორც ჩანს, სომხური შენაერთების), რაც არდოარდის უპირატესობის აღიარებას ნიშნავდა. იგი *Primus inter pares* გახდა და ეს პირველობისათვის ბრძოლის მხოლოდ დასაწყისი გამოდგა. რა თქმა უნდა, გამეფებისათვის ეს საკმარისი არ იყო. არდოარდი ერის მხსნელი ანუ სოტერი უნდა გამხდარიყო. ამიტომ, ნეოპტოლემოსის დანიშვნვიდან რვა თვეში უყოყმანოდ ჩაუდგა სათავეში ანტიმაკედონურ გამოსვლას არმენიაში [Глинка 1832: 116].

მითრენის ხანმოკლე მმართველობის პერიოდი სომხურ ისტორიოგრაფიაში დადებითად, მაკედონელთა ბატონობა კი ნომინალურად არის შეფასებული [Глинка 1832: 117]. ქვეყანა იხდიდა გადასახადებს, საჭიროების შემთხვევაში გამოჰყავდა სამხედრო შენაერთები. წყაროებიდან არ ჩანს, რა ბედი ენია მითრენს შემდეგში. ფაქტია, რომ ბაბილონში სატრაპიების გადანაწილებისას ეს თანამდებობა ვაკანტური აღმოჩნდა. ისევე, როგორც ვალაკის შემთხვევაში რეაგირება მომხდარზე პერდიკას მოუწია. არმენიის სატრაპად დანიშნულ ნეოპტოლემოსს დროიზენი არხიგოპასპისტს უწოდებს. უალრესად პატივმოყვარე პიროვნება, რომელსაც თავი მოჰქონდა ეაკიდების დინასტიის მემკვიდრედ. გიპასპისტები მაკედონური არმიის ელიტარული ქვეითი შენაერთი იყო. მათი რიცხვიდან ალექსანდრემ ჩამოაყალიბა სახელგანთქმული არგირასპიდების (ვერცხლის ფაროსნები) აგემა (სამიათას კაცამდე). მეთაურად აქ პარმენიონის ვაჟი ნიკანორი დაინიშნა. შუა აზიაში, მისი დალუპვის შემდეგ ინდოეთში, გიდასპის ბრძოლაში არგირასპიდებს სელევკი სარდლობს. ბაბილონში ქვეითი გვარდიის სარდალი უკვე ნეოპტოლემოსია. პითონისგან და კრატერისგან განსხვავებით ნეოპტოლემოსს ბაბილონში სამხედრო შენაერთი არ გადაეცა, რაც მიუთითებს, რომ ძვ.წ. 323 წ-ის ზაფხულში არმენიაში ვითარება კონტროლს ექვემდებარებოდა [Дроизен 1995: 24].

ძვ.წ. 322 წლის კრიზისი არმენიაში პროვოცირებული იყო ნეოპტოლემოსის სალდაფონური მმართველობით. ამიტომ, განვითარდა მეტად არახელსაყრელ პოლიტიკურ ვითარებაში. კაპადოკიაში პერდი-

კამ ყველას ნათლად დაანახა, რომ ურჩობას არავის აპატიებდა. ახლა ის კილიკიაში, არმენიის სამხრეთით იდგა, ევმენი დასავლეთიდან, კაპადოკიიდან ახლოვდებოდა. ყველაზე მძიმე მდგომარეობაში არდოარდი აღმოჩნდა, რადგან ორივე არმია არმენიას, საკუთრივ სომხეთს უქმნიდა საშიშროებას. ვითარებას ამწვავებდა ის გარემოება, რომ კაპადოკიის მეფე არიარატის მემკვიდრე არმენიას აფარებდა თავს. ამ დროისათვის ევმენს უკვე დაწყებული აქვს კაპადოკიაში საკუთარი არმიის ფორმირება. მაგრამ, მისი დაკოპლექტება და წრთვნა დასრულებული არ არის. კარდიელი ბერძენი გამჭრიახი მმართველი და კარგი ადმინისტრატორი გამოდგა. მან შეუნარჩუნა პრივილეგიები ადგილობრივ არისტოკრატებს და რიგი შეღავათები დაუნესა ოჯახებს, ვინც შვილები მის კავალერიაში ჩარიცხა. მოკლე ხანში ევმენის განკარგულებაში აღმოჩნდა 5000 კარგად ეკიპირებული მხედარი (სახსრების ნაკლებობას ის ნამდვილად არ განიცდიდა). კავალერიის ერთუზიაზში გადაედოთ ქვეითებს, რომლებსაც ევმენი მაკედონური ბრძოლის წესებს ასწავლიდა [Дроизен 1995: 69].

არმენიაში ლაშქრობა მაკედონურ-კაპადოკიური არმიის პირველი სამხედრო ოპერაცია გახლდათ. თუმცა, ევმენი არც აპირებდა ომს. ათვითცნობიერებდა რა მონინალმდეგის უიმედო მდგომარეობას კონფლიქტი მშვიდობიანი გზით მოაგვარა. მოლაპარაკების პროცესში არდოარდმა განაცხადა, რომ აჯანყება მიმართული იყო ნეოპტოლემოსის დესპოტიის და არა მაკედონელების წინააღმდეგ. ეს ნიშნავდა, რომ სომხური სამეფოს შექმნის მეორე მცდელობა მარცხით დასრულდა. მაკედონელი პეტზეტაირებით ზურგ გამაგრებულ ნეოპტოლემოსს არმენიაში მეფური დახვედრა მოუწყეს. სატრაპია მან სიკვდილამდე, ძვ.წ. 321 წ-ის გაზაფხულამდე შეინარჩუნა [Глинка 1832: 119-120]. აჯანყების მსვლელობის პროცესში წყაროებში არ ჩანს არმენიაში მცხოვრები ორი "დიდი" ხალხი - მატიენები და სასპერები. მატიენებთან მიმართებით შეიძლება ითქვას: ძვ.წ. 322 წ-ის გაზაფხულზე მაკედონელთა პოზიციები ჯერ კიდევ საკმაოდ მყარია იმისათვის, რომ მათ მთლიანად დაეკარგათ კონტროლი იმპერიის ძირითად მაგისტრალზე. შემთხვევითი არაა, რომ არმენიის სატრაპიის სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილი მატიენა, სელევკიდების სამეფოს შემადგენლობაში შევიდა არმენიის სატრაპიის სახელწოდებით [Ломоури 1981: 37]. რაც შეეხება სასპერებს, ისინი წყაროებში უშუალოდ არმენიის აჯანყების წინ, ჯერ კიდევ ალექსანდრე დიდის სიცოცხლეში იხსენებიან. სტრაბონის თანახმად, ალექსანდრეს მიერ სვისპირითი

ოქროს საბადოების დასაუფლებლად გაგზავნილ იქნა მენონი ჯარისკაცებითურთ, მაგრამ მკვიდრმა მოსახლეობამ ის უკუაგდო (XI, 14, 9). ბრძოლაში დაიღუპა მენონიც. სასპერების ქვეყანა ლოკალიზდება არმენიის სატრაპიის ჩრ. დასავლეთ ნაწილში, ისტორიული სპერის, ტაოს, მდ. ჭოროხის, არაქსის, ევფრატის (ყარა-სუ) სათავეების რაიონში.

იგი ურარტული წყაროებიდან კარგად ცნობილი დიაუხის მემკვიდრეა რეგიონში. სასპერების სახელწოდებაში ენათმეცნიერები გამოყოფენ ქართველურისათვის დამახასიათებელ “სა” თავსართს (სა-სპერ, სა-მცხე, სა-ქართველო). გ. მელიქიშვილისა და ი. დიაკონოვის გამოკვლევებით ძვ.წ. VI-IV სს-ში ეს რეგიონი ქართველური და მეგრულ-ჭანური ტომების განსახლების არეალში შედიოდა [Меликишвили 1959: 52-57. Дьяконов 1956: 355].

არმენიის სატრაპიის სხვა “დიდი” ხალხებისგან განსხვავებით სასპერებმა მიდიურ პერიოდში დამოუკიდებლობა შეინარჩუნეს. ჰეროდოტეს მიხედვით, “მეოტიდის ტბიდან მდინარე ფაზისისა და კოლხების ქვეყანამდე არის 30 დღის გზა ქვეითისათვის. კოლხეთიდან მიდიამდე კი გზა დიდი არ არის; ამ ქვეყნებს შორის მხოლოდ ერთი ხალხი ცხოვრობს — სასპერები; მათ გასცდები თუ არა, უკვე მიდიაში ხარ (Herod I. 104). აქემენიდური ირანის შემადგენლობაში სასპერები დარიოს I-ის დროს აღმოჩნდნენ, როგორც ფიქრობენ, ფრავარტიშის აჯანყების ჩაქრობის შემდეგ. ზუსტი თარიღი ცნობილი არ არის. (ი. დიაკონოვი არ იზიარებს გერმანის მიერ შემოთავაზებულ თარიღს — ძვ.წ. 515 ს-ს [Дьяконов 1956: 345]).

ძვ.წ. 401 წ-ს სასპერები მხარში უდგანან დასავლეთ არმენიის გიპარხს, მეფის უზანგის დამჭერ ტირიბაზს, რომელიც ბერძნების ათიათასიან არმიას უპირისპირდება. აქედან ჩანს, რომ სასპერები ანგარიშგასაწევი ძალაა. ბერძენმა დაქირავებულებმა თავი აარიდეს შეტაკებას, მძევლად აიყვანეს ტირიბაზის ელჩები და ბრძოლის ველს გაეცალენ (Xsen. Ana., IV, 4,4-6) ჯ. როულისონი, მკვლევარი, რომელმაც შეიმუშავა სასპერების ისტორიის ქრონოლოგია, ძვ.წ. V-IV სს-ს გამოჰყოფს, როგორც სასპერების აქემენიდური ირანის შემადგენლობაში ყოფნის პერიოდს [Rowlison. 1862: 186-187]. გ. მელიქიშვილის აზრით, ამ დროს ჩნდება მცნება “არიან ქართლი,” ანუ არიული ქართლი, რაც პერსარმენიის, არმენოხალიბის შესატყვისი ტერმინია [მელიქიშვილი 1970: 440].

ალექსანდრე დიდის ბრწყინვალე გამარჯვებების ფონზე მეორეხარისხოვანი მარცხი სვისპირიტში მკრთალად გამოიყურება. მაგრამ, სასპერებისთვის, მათი ლიდერისთვის

ეს ლეგენდარული გამარჯვება იქნებოდა (მაკედონელების დამარცხება ალექსანდრეს სიცოცხლეში). შეიძლება აქედან მომდინარეობს ძველ ქართულ და სომხურ წყაროებში შემონახული ტრადიცია სპერის მმართველი დინასტიის “სარდლობის განსაკუთრებული ნიჭის” შესახებ [მელიქიშვილი 1999: 376]. ეს არის მაკედონელთა პირველი მარცხი მთელ კამპანიაში და ყურადღებას იმსახურებს: I. სვისპირიტამდე მაკედონური არმია დაუბრკოლებლად გადაადგილდება სომხეთის ან ალაროდიების ტერიტორიაზე (ეს იმასთან დაკავშირებით, რომ არმენიაზე არც ერთ მაკედონელ სარდალს არ გაუვლია); II. სამხედრო ოპერაციის მიზანი მოკრძალებულია. მენონს დაევალა არა სასპერების მორჩილებაში მოყვანა, არამედ ოქროს საბადოების დაუფლება; III. სასპერებმა შეინარჩუნეს ეს მნიშვნელოვანი რესურსი; IV. სასპერების ხელში აღმოჩნდა სამხედრო ძალა მაკედონური არმიის დასამარცხებლად; IV. ისევე, როგორც ვალაკრის და მითრენის შემთხვევაში, რეაგირება მომხდარზე ბაბილონში პერდიკამ მოახდინა, რაც მიუთითებს, რომ სვისპირიტში ლაშქრობას ადგილი ჰქონდა ალექსანდრე დიდის სიცოცხლის ბოლოს, მითრენის არმენიაში მმართველობის დროს.

ძვ.წ. 325 წ-ს არმენიაში სატრაპის დანიშვნა, ძვ.წ. 324 წ-ს (არა უგვიანეს 323 წ-ის გაზაფხულისა) სადამსჯელო ექსპედიციის გაგზავნა სვისპირიტში მიუთითებს, რომ სასპერებმა არ სცნეს მითრენი, შესამამისად არ ცნეს მაკედონელთა ხელისუფლება. სტრაბონის ცნობაზე დაყრდნობით მიუთითებდა ჰეროდოტეს თხზულების ინგლისურ ენაზე მთარგმნელი და გამომცემელი ჯ. როულისონი, რომ სასპერებმა დამოუკიდებლობა ძვ.წ. 331 წ-ს მოიპოვეს (მისი ქრონოლოგიით, მათი ისტორიის III პერიოდის საწყისი), რაც სავსებით შეესაბამება ქართული წყაროების ცნობებს. [Rowlison. 1862: 186-187]. გამოდის, რომ არმენიის სატრაპიაში მცხოვრები ხალხებიდან სასპერებმა გამოიყენეს ძვ.წ. 331-325 წწ-ში შექმნილი ვითარება და დამოუკიდებლობა მოიპოვეს. მაგრამ, საიდან აღმოჩნდა სასპერების განკარგულებაში ძალა მოკავშირეების გარეშე წამოეწყოთ აჯანყება და ლიად დაპირისპირებოდნენ მაკედონელებს. არმენიის ძვ.წ. 322 წ-ის ანტიმაკედონური გამოსვლის ორგანიზება მას შემდეგ მოხერხდა, რაც გაერთიანდნენ არდოარდი, ორონტი და მაგი მერგამი. სწორედ ამ შეთანხმებამ შეცვალა ძალთა თანაფარდობა რეგიონში და როცა არდოარდი და მაგი მერგამი ორ კოლონად ნეოპტოლემოსის ბანაკთან გამოჩნდნენ, მან ბრძოლა ვერ გაბედა [Глинка 1832: 114].

სასპერების წარმატება განხილულ უნდა იქნას არა მარტო არმენიის ძვ.წ. 322 წ-ის

აჯანყების კონტექსტში, არამედ იმ მოვლენებთან კავშირში, რომელიც ბრძოლის შემდეგ განვითარდა. იმპერიის განაპირას, ხელისუფლების ვაკუუმის პირობებში სასპერები მოექცნენ არანაკლებ მნიშვნელოვანი და დინამიური პროცესების ეპიცენტრში. “მოქცევაი ქართლისაი-ს” ქრონიკა ქართული სახელმწიფოს შექმნას სპერის მმართველ დინასტიას და მესხთა მიგრაციას უკავშირებს. არიან ქართლის მმართველი აზო ათი მესხი ტომის ბელადის (“ათი სახლი მამა-მძუძეთანი” ვარ. “ათი სახლი მთავართაგან პალატისაგან”) თანხლებით ქართლში შემოდის და იბერიის პირველი მეფე ხდება. არიან ქართლიდან აზოს ჩამოაქვს თავისი სალოცავი კერპები (გაცი და გა) [“მოქცევაი ქართლისაი” 1963: 82] და ჩამოჰყავს რვა სახლი “მდაბიოი უფლისაი” (ვარ. “მდაბიოი უფლისაი და მოქლაქე”). ამ მასის “დედანულით დაშენებამ” შიდა ქართლში გამოიწვია მატერიალური კულტურის ტრანსფორმაცია, დემოგრაფიული და ურბანული აფეთქება [Лордкипანიძე 1989: 312], საფუძველი დაედო სამადლოს ტიპის არქეოლოგიური ძეგლების გაფურჩქვნის საუკუნოვან პერიოდს [გაგოშიძე 1970: 41-46; Гагошиძე 1979: 130].

შეიძლება ითქვას, რომ ქართველი ერის ისტორიაში ყველაზე მამულები და შედეგებიდან გამომდინარე მნიშვნელოვანი მიგრაცია დოკუმენტურად დასტურდება ძველი ქართული წერილობითი წყაროებით და არქეოლოგიური გათხრების შედეგად გამოვლენილი მასალით. ამჯერად, ინტერესის საგანს წარმოადგენს მიგრაციის არა ფინალური სტადია, ერთიანი ქართული სახელმწიფოს შექმნა, არამედ მისი საწყისი ფაზა, როცა არიან ქართლის მმართველი აზო მამამძუძეობის ინსტიტუტის წყალობით დუკავშირდა მესხ ბელადებს, ქართული სახელმწიფოს პირველ აზნაურებს. ხელოვნური დანათესავების, მამამძუძეობის ინსტიტუტი სტადიალური ხასიათის მოვლენაა მსოფლიოს ხალხების ისტორიაში. ქართველური ტომებით დასახლებულ ტერიტორიაზე იგი მოქმედებს ძვ.წ. XI-IX სს-დან, რკინის ფართო ათვისების პირველი საფეხურიდან. კლასობრივი საზოგადოების გენეზისის პროცესში მამამძუძეობის ინსტიტუტი გაბატონების გზაზე მდგომი ფენების კონსოლიდაციას ისახავდა მიზნად, რადგან ხელოვნური ნათესაობა სისხლით ნათესაობას უტოლდებოდა [მამულია 1979: 71-72; გაგოშიძე 1970: 41-46]. მესხმა ბელადებმა სცნეს აზოს უპირატესობა (რანგით იგი არდოარდის, მაგი მერგამის და ორონტის თანასწორია, ანუ გააჩნია ლეგიტიმაცია), საპასუხოდ, აზომ მოსხები-მესხები დაასახლა თავისი ქვეყნის იმ ნაწილში, რომელსაც დღესაც სამცხე, ანუ მესხეთი ჰქვია. მესხ-

ეთის ლოკალიზაციას სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში, იბერიის, კოლხეთისა და არმენიის საზღვარზე იძლევა სტრაბონი, ძვ.წ. I ს-ში არსებული ვითარების დახასიათებისას (Strabo XI, 2, 14). ძვ.წ. V ს-ში ჰეროდოტე მესხებს-მოსხებს XIX სატრაპიაში, კაპადოკიის ჩრდ. დასავლეთ საზღვართან ათავსებს, ნ. ხაზარაძის თანახმად თანამედროვე თოკათ-ყირაყისარ-გიუმუშხანეს რაიონში [Хазараძე 1991: 7]. აქემენიდური ირანის №19 ადმინისტრაციული ოლქი დასავლეთიდან უშუალოდ ეკვროდა არმენიის სატრაპიის ქართულ პროვინციებს: სპერს, რომელიც იმ დროს მოიცავდა ტაოს. აგრეთვე, ხალიბებით დასახლებულ კარენიტს, იგივე კარნუ-ქალაქს, არზრუმს, მდ. დასავლეთ ევფრატის სათავეში, აგრეთვე მოსინიკურ ქსერქსენეს, იგივე დერქსენეს (სომხური დერჯანი) აღმოსავლეთით (Strabo, XI, 14, 5). ქართველური ტომებით დასახლებული ეს რეგიონი მესხთა მიგრაციის ერთადერთი პერსპექტიული მიმართულება იყო და ამ “დიდი მოძრაობის” მარშრუტიც ნათლად იკვეთება.

არქეოლოგიური წყაროების მიხედვით მესხთა მიგრაციული ტალღა შიდა ქართლში ძვ.წ. IV ს-ის ბოლოს შემოვიდა [გაგოშიძე 1970: 41-46], რასაც წინ უძღოდა მათი განსახლება სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში, საკუთრივ მესხეთში. ხალხის ასეთი მამულები გადაადგილების პირობები მახლობელ აღმოსავლეთში გავგამელის ბრძოლის შემდეგ შეიქმნა, როცა თავისუფალი აღმოჩნდა ქართველური ტომების მთელი მასივი სამხრეთ-დასავლეთ შავი ზღვისპირეთიდან ჰერეთამდე, მათ შორის აქემენიდური ირანის ადმინისტრაციულ სისტემაში ჩართული “სვისპირიტი,” ქართული წყაროების არიან-ქართლი. ძვ.წ. 331-325 წწ-ში “სამეფო გზის” არმენიის მონაკვეთისგან არმენებისა და ალაროდიების ბუფერული ზონით გამიჯნულ რეგიონში მიმდინარე პროცესებზე მაკედონელები რეაგირებასაც კი ვერ მოახერხებდნენ. ძვ.წ. 331 წ. ეს დერეფანი გაიხსნა, ძვ.წ. 225 წ. სასპერები არ დაემორჩილნენ მითრენს, ძვ.წ. 324 წ. კი (არა უგვიანეს ძვ.წ. 323 წ. გაზაფხულისა) დაამარცხეს მაკედონელები. ვფიქრობთ, ძალთა თანაფარდობის ასეთი მკვეთრი ცვლილება მესხთა მიგრაციის შედეგი იყო. ძვ.წ. 331-325 წწ-ში ბიძგი ამ “დიდ მოძრაობას” შეიძლება მისცა კაპადოკიაში მიმდინარე პროცესებმა. ომისთვის მზადების პროცესში არიარატი ყოველმხრივ ახალისებდა ანტიმაკედონურ განწყობას მეზობელ ხალხებში. წარმატებას მან კილიკიაშიც მიაღწია. ალექსანდრე მაკედონელის მიერ საგანგებო უფლებებით აღჭურვილი სატრაპი ვალაკრი სწორედ ადგილობრივ ტომებთან ბრძოლაში დაიღუპა. სატრაპიების გადან-

ანტიკონსერვაციის ბაზილიონში პერდიკამ მის ადგილზე ფილოტა დანიშნა. ესეც კაპადოკიის მოსაზღვრე რეგიონია და ქრონოლოგიურადაც მაკედონელთა მეორე მარცხის ისტორიის ჩვენთვის საინტერესო მონაკვეთს შეესაბამება [Дроизен 1995: 20-21].

ანტიმაკედონური აჯანყების წამოწყება ამ ეტაპზე წმინდა წყლის ავანტიურა იყო. იმპერიაში ობიექტურად არ არსებობდა ძალა, რომელიც დაუპირისპირდებოდა პერდიკას “სამეფო” არმიას (ამიტომ, არიარატი დიდი არმიით დამარცხდა, ხოლო ბერძნებმა 28000 კაცით გაიმარჯვეს). დიადოქოსების ხანა ავანტიურისტიკის ეპოქაა. გავისხენოთ სელევკი, რომელიც კუთვნილი ბაბილონის დასაბრუნებლად 800 ქვეითითა და 200 მხედრით გაემართა. თანამებრძოლები მის ნაბიჯს სიგიჟეს უწოდებდნენ. სელევკმა შტურმით აიღო სატრაპის სასახლე ბაბილონში და ყველაზე დიდი ელინისტური სახელმწიფო დააფუძნა. თუმცა, უმრავლესობას ბედი ასე არ უმართლებდა. პერდიკა, კრატერი, პითონი, ლეონატი, ნეოპტოლემოსი, ანტიგონი, ევმენი, არიარატი თავდავინწყებით ებმებიან ავანტიურაში, ერთბაშად უზარმაზარ ძალაუფლებასა და სიმდიდრეს ეუფლებიან, შემდეგ კი ყველაფერს კარგავენ სიცოცხლესთან ერთად. ქართული წყაროების მიხედვით ქართლის (იბერიის) პირველი მეფე აზო სწორედ ასეთი პერსონაჟია. ალექსანდრეს გეტაირი (პატრიკი), ახალგაზრდა, ამბიციური, “სარდლობის ნიჭით დაჯილდოებული.” ისახასვს მიზნებს, რომელიც თანამებრძოლებს სიგიჟე ჰგონიათ”. აზოს თავგადასავალი სიუჟეტურად და ქრონოლოგიურად დიადოქოსების ხანას განეკუთვნება (არ ჰგავს ფარნავაზიანის მეფეების ისტორიებს, არ განიცდის აღმოსავლურ გავლენებს, არ შეიცავს ორთაბრძოლებს ბუმბერაზებთან და სხვა). მხოლოდ ასეთი ავანტიურისტული მიდრეკილებების პიროვნებას შესწევდა ძალა ისეთი მასშტაბური პროექტის განხორციელებისა, როგორცა არის მესხი ხალხის გადასახლება. აზო პირველია, ვინც ქვეყნის მეფურად მართვა დაიწყო. მის ხელთ არსებული ოქროს საბადოები, მესხთა სამხედრო ძალა და მოკავშირეები (კოლხეთის სამეფო და ქართლის სამამასახლისო) გვაძლევს საფუძველს ვიფიქროთ, რომ ეს არ იყო თავზეხელაღებული ნაბიჯი. გაცილებით უფრო დიდ რისკზე წავიდა ძვ.წ. 322 წ-ს არდოარდი, როცა სათავეში ჩაუდგა ანტიმაკედონურ გამოსვლას სომხეთში. ძნელი სათქმელია, როგორ განვითარდებოდა მოვლენები, რომ არა ალექსანდრე მაკედონელის მოულოდნელი სიკვდილი. ფაქტია, რომ გამარჯვების შემდეგ სასპერებმა სასიცოცხლოდ მნიშვნელოვანი მშვიდობიანი პაუზა მიიღეს (მესხების

“დაშენებისთვის,” რეგიონის ათვისებისთვის, ძალთა გადაჯგუფებისათვის).

ძვ.წ. 322 წ-ის გაზაფხულზე მაკედონელებმა დაკარგეს სომხეთი და ალაროდების ქვეყანა. მართალია, პოზიციები ძვ.წ. 321 წ-ის გაზაფხულზე აღიდგინეს, მაგრამ ნეოპტოლემოსის მისწრაფებები ამ დროს მთლიანად მცირე აზიისკენაა მიმართული. ვითარება იმპერიაში ძირფესვიანად შეიცვალა. დევნილი ანტიგონი ანტიპატრმა მეგობრულად მიიღო. კრატერის მიერ მოწვეულ სამხედრო თათბირზე რეგენტის მოქმედებები დაგმეს და გაფორმდა დიადოქოსების პირველი კოალიცია: იმპერიის პროსტატი კრატერი, ევროპის სტრატეგოსი ანტიპატრი და ალექსანდრეს პირადი მცველი და მეგობარი (ზოგიერთი ვერსიით ნახევარძმა) ეგვიპტის სატრაპი პტოლემე ლაგიდი. ანტიგონი ჯერ ჩრდილში რჩება. რეალურ ძალაუფლებას ის არ ფლობს და თავის დროს ელის.

პტოლემე ლაგიდმა თავიდანვე დამოუკიდებელი სახელმწიფოს ჩამოყალიბებაზე აიღო გეზი. ამიტომ, მომზადებული შეხვდა ომს. მან საჯაროდ გაასამართლა და სიკვდილით დასაჯა თავისი წინამორბედი კლეომენი, ხოლო მისი მოხვეჭილი 8000 ტალანტი ოქრო არმიის ფორმირებისთვის გამოიყენა. პერდიკა სამართლიანად თვლიდა მას თავის ძირითად მინინაალმდეგედ. ამიტომ, სამეფო არმია ეგვიპტისკენ დაძრა [Дроизен 1995: 64].

არმენიის საქმეების ბრწყინვალედ მოგვარების შემდეგ პერდიკამ ევმენი მცირე აზიის სტრატეგოსად დანიშნა. კაპადოკია-პაფლაგონიასთან ერთად ძვ.წ. 322 წ-ის შემოდგომაზე მას სამართავად გადაეცა ლეონატის ჰელესპონტის ფრიგია, ასანდრის კარია, ანტიგონის ლიკია და დიდი ფრიგია. რეგენტმა ევმენს დაუმორჩილა თავისი ძმა ალკეტა, ლიდიის სატრაპი მენანდრი, არმენიის სატრაპი ნეოპტოლემოსი და კილიკიის სატრაპი ფილოტა, რომლის სატრაპია ფილოკსენს გადაეცა. მიუხედავად იმისა, რომ მაკედონელებს სძულდათ ევმენი პერდიკამ იცოდა—ერთად-ერთი ვისაც შეეძლო კრატერის შეჩერება ევმენი იყო. მას დაევა არ დაეშვა მოწინააღმდეგის შემოჭრა მაკედონიიდან. თუმცა, მტერი დაუბრკოლებლად გადმოსხდა მცირე აზიაში და მაკედონურმა გარნიზონებმა მასიური გადასვლა დაიწყეს კრატერის მხარეზე. მხარდაჭერის შემთხვევაში კრატერი ევმენს დამატებითი სატრაპიების გადაცემას შეპირდა. მაგრამ, კარდიელი ბერძენი ანტიპატრს არ ენდო და კაპადოკიისკენ დაიხია. ვითარება აქაც არასახარბილო დახვდა. ალკეტამ უარი თქვა ბრძანების შესრულებაზე. პირდაპირ

განაცხადა, რომ მისი მაკედონელები არ იბრძოდნენ ევმენის სარდლობით კრატერის წინააღმდეგ. ნეოპტოლემოსმა ელჩები გაგზავნა მტრის ბანაკში. ირწმუნებოდა, რომ იძულებული გახდა მიმხრობოდა პერდიკას და საქმით დაამტკიცებდა თავის ლოიალურობას. მან მკვლელები მიუგზავნა ევმენს, რომელმაც დამალა მომხდარი, ნეოპტოლემოს ბრძანება გაეგზავნა დაუყოვნებლივ გამოცხადებულიყო მასთან ბანაკში, თვითონ კი მაკედონელი ოფიცრებით დაკომპლექტებული კაპადოკიური არმიით არმენისკენ დაიძრა [Дроизен 1995: 11].

ძვ.წ. 321 წ. გაზაფხულზე ნეოპტოლემოსის განკარგულებაში არსებული სამხედრო ძალა აღემატება ევმენის არმიას, როგორც რიცხვით, ასევე ხარისხით. მის ხელში აღმოჩნდა მაკედონური ფალანგა, რომელიც იმ დროისათვის დაუმარცხებლად ითვლებოდა. ნეოპტოლემოსმა თავის სასარგებლოდ გამოიყენა ის ფაქტი, რომ არიარატის მემკვიდრე არდოარდს ჰყავდა შეფარებული. არ დაასმინა იგი ევმენთან. პირიქით, დაავალა საგანგებოდ დაემალა და დაეცვა ტახტის მემკვიდრე, რითაც სარდლობას ჩამოაცილა. სატრაპიის კავალერია მან თავიდანვე ორონტს ჩააბარა. როგორც ფიქრობენ, ეს დანიშვნა ევმენის რჩევით განხორციელდა და მიზნად ისახავდა არმენიის აჯანყების ლიდერების მაგი მერგამისა და არდოარდის გავლენის შესუსტებას (ეს ნათლად წარმოაჩინეს რაოდენ დაბალი იყო ორონტის სტატუსი ამ პერიოდში). ნეოპტოლემოსი იმედოვნებდა, რომ გამარჯვების შემთხვევაში ევმენის კაპადოკია, პაფლაგონია და შავ ზღვაზე გასასვლელი მას დარჩებოდა. ბრძოლაში გადამწყვეტი აღმოჩნდა კაპადოკიური კავალერიის შეტევა. ფალანგებზე ევმენმა გაფანტა მტრის მხედრობა, ფალანგას გარშემოერტყა და დანებებული მაკედონელები კვლავ რეგენტის ერთგულებაზე დააფიცა. ძვ.წ. 321 წ-ის შემოდგომაზე ევმენი დამატებით არმენიის სატრაპი გახდა, ხოლო ორონტი, არდოარდი და მაგი მერგამი მისი ვასალები [Плинка 1832: 122]. ეხლა ის მზად იყო კრატერთან ბრძოლისთვის.

ანტიპატრთან ბანაკში გამოცხადებულ ნეოპტოლემოსს ყველა დაეთანხმა, რომ ასეთი მოწინააღმდეგის ზურგში დატოვება სახიფათო იქნებოდა. ამიტომ, კრატერს გადაეცა თითქმის მთელი მაკედონური არმია 25000 ქვეითი, 2500 მხედარი. ევმენს არ სურდა მის ოფიცრებს გაეგოთ, რომ კრატერს უპირისპირდებოდნენ. ამიტომ, ყველანი დაარწმუნა, რომ მოლაღატე კაპადოკიელების მხარდაჭერით ნეოპტოლემოსი თავდასხმის გამეორებას აპირებდა. უშუალოდ ბრძოლის წინ კი გააფრთხილა კავალერია: მტრის დანახვისთანავე ყოველგვარი მოლაპარაკებების გარეშე იერიში მიეტანათ მოწინააღმდეგეზე. თავის ფალანგზე ევმენმა ორთაბრძოლაში მოკლა ნეოპტოლემოსი. საწინააღმდეგო ფალანგზე დაიღუპა კრატერი. კარდიელმა ბერძენმა ხმით დაიტირა მეგობარი და მაკედონელებს საპატიო ზავი შესთავაზა. ღამე ევმენს ჭრილობები გაუმიზებდა და ციება დაეწყო. ამით ისარგებლეს მაკედონელებმა და ანტიპატრთან გაიპარნენ. საპასუხოდ ევმენი მცირე აზიისკენ დაიძრა და დაკარგული პოზიციები აღიდგინა. დემორალიზებული არმიით სირიაში მდგარი ანტიპატრი თავად გაება მახეში. გზა მაკედონისკენ მოჭრილი აღმოჩნდა. ათ დღეში ევმენმა ორჯერ დაამარცხა რიცხვით აღმატებული მაკედონური არმია და ძლიერების ზენიტს მიაღწია. თუ რეგენტი წარმატებით დაასრულებდა ეგვიპტურ კამპანიას ალექსანდრე მაკედონელის იმპერიაში ევმენი მეორე კაცი გახდებოდა. რეგენტის გამარჯვებაში კი ეჭვი არ ეპარებოდა. პერდიკას განკარგულებაში ხომ მსოფლიოში საუკეთესო, “სამეფო” არმია იყო [Дроизен 1995: 64].

ფორტუნა ხშირად დასცინის დიადოქოსებს. პტოლემე ლაგიდი “სამეფო” არმიაში არანაკლები გავლენით სარგებლობდა. როგორც ფიქრობენ, მან უბრალოდ “იყიდა” პერდიკას სარდლები. თავი გვარდიამ შეირცხვინა. ნილოსის ფორსირებისას განცდილი წარუმატებლობის შემდეგ გამართულ თათბირზე ფალანგისტებმა პითონის თაოსნობით დაუმორჩილებლობა გამოაცხადეს და რეგენტის კარავი დატოვეს, რომელშიც ხილიარხი სელევკი და არგირასპიდების მეთაური ანტიგენი შევიდნენ. პირველი დარტყმა მახვილით პერდიკას სწორედ მან მიაყენა. გაიგო თუ არა მომხდარი პტოლემე ლაგიდი ამალით სამეფო არმიის ბანაკში მივიდა, კომფლიქტს გაუგებრობა უწოდა და ყველაფერი პერდიკას დააბრალა. ჯარმა იგი ერთხმად რეგენტად დაასახელა. მაგრამ, პტოლემეს ლაგიდს ფარაონობა სურდა. ამიტომ, დროებით რეგენტად ჯარს პითონი და არიდეუსი შესთავაზა. პიროვნება, რომელმაც პერდიკას ბრძანების მიუხედავად ალექსანდრეს დიდის ნემტი ალექსანდრიაში გადაასვენა. სწორედ ამ დროს მოვიდა სამეფო არმიის ბანაკში კრატერისა და ნეოპტოლემოსის დაღუპვის ამბავი. ეს ცნობა ორი დღით ადრე რომ მოსულიყო პერდიკას ეგვიპტური კამპანია შეიძლება წარმატებით დასრულებულიყო. ეხლა კი არავინ გაახარა. საგანგებოდ მონვეულ შეკრებაზე ევმენსა და პერდიკას ძმას ალკეტას სიკვდილის განაჩენი გამოუტანეს. გაგზავნეს ელჩები ანტიპატრთან სირიაში, ანტიგონთან კვიპროსზე ბრძანებით, დაუყოვნებლივ გამოცხადებულიყვნენ მდ. ორონტზე, ტრიპარაიდისში [Дроизен 1995: 64].

მაკედონელთა თავყრილობაზე პითონმა და არიდეუსმა მოიხსნეს ნაკისრი ვალდებულებები. რეგენტად და სამეფო არმიის მთავარსარდლად ანტიპატრი დასახელდა. არგირასპიდებმა მას ალექსანდრე მაკედონელის მიერ შეპირებული გასამრჯელო და საჩუქრები მოსთხოვეს. სალდაფონური პირდაპირობით ანტიპატრმა განაცხადა, რომ ასეთი თანხა არ გააჩნდა. მდგომარეობა დაიძაბა. ქვეითებმა მდ. ორონტზე ხიდი გადაკეტეს. შემოფოთებულმა ანტიგონმა სრული აღჭურვილობით მდინარე გადმოკვეთა და მაკედონელებს სიტყვით მიმართა. ამით ისარგებლა ხილიარხმა სელევკმა. გეტაირების შუაგულში მოაქცია ანტიპატრი და ნანილობრივ ძალის გამოყენებით მდინარეზე გადაიყვანა. ასე მოიპოვა სელევკმა იმ დროის ორი ყველაზე გავლენიანი დიადოქოსის — პტოლემე ლაგიდისა და ანტიპატრის მხარდაჭერა. შემთხვევითი არ არის, რომ სელევკს ტრიპარაიდისში ყველაზე მდიდარი ბაბილონის სატრაპია არგუნეს. ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობაში სელევკმა თავი შედარებით გვიან, ინდოეთში გამართულ გიდასპის ბრძოლაში გამოიჩინა. არნახული მამაცობისა და თავგანწირვის წყალობით მან გარდატეხა შეიტანა მეფე პორის საომარ სპილოებთან შეტაკებაში, საიდანაც მომდინარეობს მეტსახელი “ნიკატორი.” ფიზიკური ძალის გარდა იგი გამჭრიახობით გამოირჩეოდა. მან სათანადოდ შეაფასა პერდიკას, როგორც იმპერიის შენარჩუნების პარტიის მარცხი. ხილიარხის სახელო დათმო (სატრაპობა არჩია) ანტიპატრის ვაჟის კასანდრის სასარგებლოდ, რომელიც არ მონანილებოდა ალექსანდრეს ლაშქრობაში და ასეთ მაღალ თანამდებობას არმიაში არ იმსახურებდა [Дроизен 1995: 103].

ტრიპარაიდისში ანტიპატრმა თავიდან მოიცილა ყველა ბუნტის წამომწყები არგირასპიდები. მათ საპატიო დავალება მიეცათ: სუზიანადან ზღვის სანაპირომდე ალექსანდრე მაკედონელის ოქროს საგანძურის ტრანსპორტირება. პტოლემე ლაგიდმა შეინარჩუნა ეგვიპტე, ანტიგონმა დიდი ფრიგია და ლიკია. ჩვენთვის კი თავყრილობა ტრიპარაიდისში იმით არის საინტერესო, რომ გადასანანილებელი სატრაპიებს შორის აღარ აღმოჩნდა არმენია [Дроизен 1995: 107]. არდოარდმა თავი მეფედ გამოაცხადა. ამჯერად დრო კარგად შეირჩა. ევმენის პოზიციების შესუსტება თვით მაკედონელთა ინტერესებში შედიოდა. მოვლენების შემდგომმა განვითარებამ აჩვენა, რომ კავშირი არდოარდის, მაგი მერგამისა და ორონტს შორის ამ ეტაპზეც ძალაში რჩება [Глинка 1832: 122].

ეს საერთო ინტერესებზე დაფუძნებული ნებაყოფლობითი ალიანსი იყო. დია-

დოქოსების ეპოქის გარიჟრაჟზე მხოლოდ მსხვილ სახელმწიფო წარმონაქმნებს შესწევდათ ძალა მაკედონელთა შეტევების მოგერიებისა. სამხედრო თვალსაზრისით წამყვანი ამ კავშირში სომხეთი იყო, არდოარდი კი კოალიციის ლიდერი. თუმცა, ძვ.წ. 321 წ. არმენიის სამეფოს შიდა სტრუქტურა მყიფედ გამოიყურება. მაგი მერგამი და ორონტი დამოუკიდებელი პოლიტიკური ფიგურები ჩანან. არდოარდის პოზიციები სომხეთში და კოალიციის დონეზე *Primus inter pares* შეესაბამება. შემთხვევითი არ არის, რომ ევმენმა მოახერხა ამ კავშირის გახლეჩა. თუმცა, მეტი თვითონაც აღარ დასცალდა (დაიღუპა დიადოქოს ანტიგონთან ომში). გადასანანილებელი სატრაპიების რიცხვში ტრიპარაიდისში არაპირდაპირ იხსენიება მიდია-ატროპატენა. პითონს ხასგასმით მიდია კასპიის გასასვლელამდე გადაეცა. ძალა ასეთი სირთულის ამოცანის გადაჭრელად მას არ ჰქონდა. ამიტომ, პითონს დამატებით ზემო სატრაპიების სტრატეგოსობა მიენიჭა. სათანადო მობილზეების პირობებში მიზანი სავსებით მიღწევადი ჩანდა (ევმენის მაგალითი ყველას თვალწინ ჰქონდა). მაკედონელთა ასეთი მკვეთრი რეაქცია მიდია-ატროპატენაში მიმდინარე პროცესებს უნდა გამოეწვია. არდოარდის თამამი გადაწყვეტილების ფონზე შესაძლოა თავი მეფედ ატროპატემაც გამოაცხადა. საკუთარი სიძის, რეგენტისა და მთავარსარდლის ვერაგული მკვლელობა საბაზად გამოდგებოდა. ატროპატი უკეთ ფლობდა ვითარებას რეგიონში და იცოდა, პითონის ბრძანებების შესრულებას აღარავინ აპირებდა. „ზემო“ სატრაპიები მაკედონელთა შინაომში ჩართვისთვის ემზადებოდნენ. მიდია-ატროპატენის ან არმენიის საკითხის მოგვარება ამ ეტაპზე მხოლოდ უმაღლესი რანგის დიადოქოსს, მაგალითად ანტიპატრს შეეძლო. მაგრამ, თავის ძირითად მოწინააღმდეგედ იგი პერდიკას პარტიის ნარჩენებს განიხილავდა. ამ ძალებმა მაკედონიის ფლოტის სარდალ ატალთან ერთად მცირე აზიაში ალკესტასთან დაიწყეს თავმოყრა, სადაც ევმენი ისედაც მყარ პოზიციებს ფლობდა.

მაკედონიაში დაბრუნების წინ ანტიპატრმა მცირე აზიის სტრატეგოსად ანტიგონი (ციკლოპი) დანიშნა და საკმაოდ მწირი რესურსი დაუტოვა - 8500 ქვეითი, 70 საომარი სპილო და კასანდრის კავალერია, ევმენის 20000 ქვეითის, 30 საომარი სპილოსა და კაპადოკიური კავალერიის წინააღმდეგ. პერდიკას მომხრეები კორდინირებულ მოქმედებაზე მაინც თუ შეთანხმდებოდნენ ანტიგონი ასე თამამად ვერ იმოქმედებდა. მაგრამ, ალკეტამ თანამშრომლობაზე უარი თქვა. არც ევმენის მაკედონელები აპირებდნენ კარდიელი ბერძენისთვის მორიგი გამარ-

ჯვების მოპოვებას. ევმენს უკან დახევამაც ვერ უშველა. დისლოკაციის ადგილის შეცვლისას მაკედონურმა შენაერთებმა ჩამორჩენა დაიწყეს ანტიგონის მხარეს გადასვლის მიზნით. ევმენმა მკაცრად აღკვეთა ყველა ასეთი მცდელობა, ფაქტიურად კი საომარ მოქმედებებს საკუთარ არმიასთან აწარმოებდა. საბოლოოდ ანტიგონმა აიძულა იგი მიეღო ბრძოლა. მოხდა ის, რისიც ევმენს ეშინოდა. მაკედონური შენაერთი ბრძოლის დროს ანტიგონის მხარეს გადასვლას შეეცადა. ევმენმა ისლა მოახერხა, რომ მოლაღატე სარდალი თანამებრძოლების თვალწინ ხეზე ჩამოახჩო და ვინრო ხეობებს შეაფარა თავი. ანტიგონის დადევნებულ კავალერიას ოსტატურად თავგზა აუბნია, ბრძოლის ველზე თავხედურად დაბრუნდა და დაღუპულ თანამებრძოლებს წესი აუგო. ანტიგონიც აღფრთოვანებული დარჩა. ევმენმა რჩეული თანამებრძოლებით ლიკიის საზღვართან მდებარე ციხე-სიმაგრე ნორაში პროვიანტი შეზიდა და იქ გამაგრდა.

ანტიგონმა კაპადოკია დაიკავა, ნორას ალყა შემოარტყა და ძირითადი ძალებით აღკვეტასკენ დაიძრა. აღკვეტა დამარცხდა და დანებებას თვითმკვლელობა არჩია. 60000 ქვეითით, 70 საომარი სპილოთი და 10000 კავალერიით ანტიგონი ყველაზე ძლიერი დიადოქოსი გახდა [Дроизен 1995: 135]. თითქოს შინაომი დასრულდა და მაკედონელებს დაკარგული პოზიციების აღდგენის შანსი მიეცათ. ძვ.წ. 219 წ. ანტიპატრის მოულოდნელმა სიკვდილმა ყველაფერი შეცვალა. ძალაუფლება მან საკუთარ შვილ კასანდრს კი არ გადასცა, არამედ თავის თანამებრძოლ პოლისპერხონტს. კასანდრი მცირე აზიაში ანტიგონთან გაიქცა. სამეფო ოჯახი, რომელიც ანტიპატრისა და კასანდრის აღზევებას სავსებით სამართლიანად საფრთხედ აღიქვამდა ჩათვალა, რომ გადამწყვეტი მომენტი დადგა და გადარჩენისთვის ბრძოლა წამოიწყო. ალექსანდრე მაკედონელის დედამ ოლიმპიადამ პირადად მიწერა ნორაში ევმენს და სამეფო ოჯახის მფარველობა სთხოვა. პოლისპერხონტის განკარგულებით იგი აზიის სტრატეგოსად დაინიშნა და მოქმედების სრული თავისუფლება მიენიჭა. მასვე

დაუმორჩილეს არგირასპიდების შენაერთი. ბრძანების თანახმად მათ უნდა შეენყვიტათ მაკედონიაში ოქროს ზღვით ტრანსპორტირება და დარჩენილი თანხა ევმენისთვის გადაეცათ. მოკავშირეების მოზიდვის მიზნით ოლიმპიადამ სამეფო ოჯახის სახელით ევმენს დინასტიების მეფედ აღიარების უფლება მისცა. ასეთი წინადადებით ევმენმა არდოარდს მიმართა. მას უმოკლესი გზა ჭირდებოდა ზემო სატრაპიებისკენ. სენ-მარტენზე დაყრდნობით ვითარებას ს. გლინკა ასე განმარტავდა. მიდიის სატრაპი პითონი, ბაბილონის სატრაპი სელევკი და არდოარდი ანტიგონს მიემხრენ, ხოლო „ქართველი“ და პერსიდის სატრაპი პევკესტა ევმენს. ანტიგონი უზარმაზარი არმიით მცირე აზიაში არმენისთვის რეალურ საფრთხეს ქმნიდა. ევმენის ღიად მხარდაჭერა ანტიგონისთვის ომის გამოცხადების ტოლფასი ნაბიჯი იქნებოდა. ამიტომ, არდოარდმა უსახსრობა მოიმიზეზა და მოლაპარაკებები ჩაშალა [Глинка 1832: 125]. „ქართველისთვის“ გადამწყვეტი სამეფო ოჯახის აღიარება გახდა. არმენიის სამეფოს არსებობის პირობებში მცირე აზიაში დაბანაკებული ანტიგონი რეალურ საფრთხეს არ წარმოადგენდა.

ამრიგად, ძვ.წ. 321 წ. მაკედონელებმა მეორედ, ამჯერად საბოლოოდ დაკარგეს არმენია და ალაროდიების ქვეყანა. ისტორიული საქართველოს მთელი პერიმეტრი განთავისუფლდა მაკედონელთა ბატონობისგან. ძალაუფლება ცენტრალურ, დასავლეთ და სამხრეთ-დასავლეთ ამიერკავკასიაში სამი ქართული სახელმწიფო წარმონაქმნის ხელში გადავიდა. ისინი დამოუკიდებელი პოლიტიკური ერთეულებია და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების თვალსაზრისით დაახლოებით ერთ საფეხურზე დგანან. ესეც საერთო საფრთხის წინაშე წარმოქმნილი ნებაყოფლობითი ალიანსია. ყველაზე მყიფედ სწორედ ეს დაჯგუფება გამოიყურება. დღის წესრიგში დადგა ერთიანი ქართული სახელმწიფოების შექმნის აუცილებლობა და ამ „ფრონტზეც“ უპიატესობას სამხრეთ-დასავლეთმა დაჯგუფებამ, არიან ქართლის მეფის ძე აზომ მესხების მხარდაჭერით მიაღწია.

ლიტერატურა

- აბდალაძე 2001:** აბდალაძე ა. ქვემო ქართლი ძვ.წ. II ს-დან ახ.წ. IV ს-მდე, დმანისი III, თბ.
- გაგოშიძე 1970:** გაგოშიძე ი. სამადლოს მოხატული კერამიკა. „საბჭოთა საქართველო“. №23. თბ.
- ლიჩელი 2001:** ლიჩელი ვ. კოლხეთისა და იბერიის კულტურის საკითხები. თბ.
- მამულია 1979:** მამულია გ. კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს ჩამოყალიბება ძველ ქართლში. თბილისი.
- მელიქიშვილი 1970:** მელიქიშვილი გ. კოლხეთი ძვ.წ. VI-IV სს-ში. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. I. თბ.
- მელიქიშვილი 1970:** მელიქიშვილი გ. ქართლის (იბერიის სამეფო). საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. I. თბილისი.
- მელიქიშვილი 1999:** მელიქიშვილი გ. ძველი ქართული, სომხური და ბერძნული საისტორიო ტრადიცია და ქართლის (იბერიის) სამეფოს წარმოქმნის საკითხი. ძიებანი საქართველოს კავკასიის და ახლო აღმოსავლეთისძველი ისტორიის დარგში. თბ.
- „მოქცევაი ქართლისაი“ 1963:** ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, ი. აბულაძის რედაქციით, თბილისი.
- სანაძე 2001:** სანაძე მ. „ქართლის ცხოვრება“ და საქართველოს ისტორიის უძველესი პერიოდი. თბ.
- ქც 1955:** ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. I. თბ.
- ქემერტელიძე 2000:** ქემერტელიძე თ. ქართლის (იბერიის) სამეფოს წარმოქმნის თარიღის შესახებ. საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის ნარკვევები. VI. თბ.
- Rowlison 1862:** History of Herodotus in Four Bobur. By Jorje Rowlison. London.
- Tommanff 1963:** Tommanff C. Studies in Christians Caucasian History.
- Абаза 1888:** Абаза В. История Армении. Санкт Петербург.
- Гагошидзе 1979:** Гагошидзе Ю. Самадло.Тбилиси.
- Глинка 1832:** Глинка С. Обозрение истории Армянского народа. Москва.
- Дандамаев 1985:** Дандамаев М. Политическая история Ахеменидской державы. Москва.
- Дроизен 1995:** Дроизен И. История Элинизма. Т.2. Ростов.
- Дьяконов 1956:** Дьяконов И. История Мидии. Москва.
- Дьяконов 1968:** Дьяконов И. Предыстория армянского народа.История Армянского нагорья с 1500 по 500 г. до н. э. Хетты,Лувицы,протоармяне. Ереван.
- Дьяконов 1981:** Дьяконов И. Малая Азия и Армения около 600 гю до н. э. и северные походы Вавилонских царей, ВДИ., №2. Москва.
- Ковалевская 1975:** Ковалевская В. Скифы, Мидия, Иран во взаимоотношениях с Закавказьем по данным Леонти Мровели. „მაცნე“ ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია №3. თბ.
- Кудрявцев 1974:** Кудрявцев А. К истории др. Дербента. Древности Дагестана. Махачкала.
- Ломоури 1981:** Ломоури Н. Грузино-Римские взаимоотношения. Тб.
- Лордкипанидзе 1989:** Лордкипанидзе О. Наследие древней Грузии. Тб.
- Меликишвили 1959:** Меликишвили Г. К истории древней Грузии. Тб.
- Нариманашвили 1991:** Нариманашвили Г. Керамика Картли V- I вв. до н. э. Тбилиси.
- Тер-Мартirosов 1995:** Тер-Мартirosов Ф. Образование царства Армения в контексте исторических данных и исторической памяти. Ереван.
- Шифман 1988:** Шифман И. Александр Македонский. Ленинград.
- Хазарадзе 1991:** Хазарадзе Н. К вопросу о расселении Мосхов VI-Vвв.до н.э. ამიერკავკასიის ისტორიის პრობლემები. თბ.

გლიპტიკის ნიშნები საქართველოს ეროვნული მუზეუმის კოლექციიდან

წინამდებარე ნაშრომში შესწავლილია საქართველოს ეროვნული მუზეუმის გლიპტიკის ფონდში დაცული 24 რომაული გემა, რომელთა ქრონოლოგია მოიცავს დროის მონაკვეთს ახ.წ. I ს-დან - ახ.წ. IV ს-ის ჩათვლით. განხილული გლიპტიკური ძეგლების ერთი ნაწილი არქეოლოგიური გათხრების შედეგადაა მოპოვებული (მცხეთის აკლდამა, მცხეთა-სამთავრო 1958-59 წწ., ურბნისი 1972 წ., თხოთის მთის სამაროვანი, ჟინვალის სამაროვანი), მეორე - შემთხვევითი მონაპოვარია. გემათა უმრავლესობა პირველად შემოდის სამეცნიერო მიმოქცევაში, მცირე ნაწილი კი მხოლოდ ზოგად არქეოლოგიურ პუბლიკაციებშია განხილული თანმხლებ მასალასთან ერთად [მათიაშვილი, 2016:24; მირიანაშვილი, 1983:84; რამიშვილი, 1983:93].

გლიპტიკური ძეგლები დათარიღებულია გამოსახულებათა სტილის, შემდეგ, ბეჭდის ფორმის და სამარხში აღმოჩენილ სხვადასხვა ნივთის გათვალისწინებით. რომის იმპერიის სხვადასხვა ცენტრებში დამზადებული გემების შედარებით ანალიზის საფუძველზე განსაზღვრულია ინტალიოების გამოსახულებათა შინაარსი, რაც ნათელ სურათს გვიხატავს თუ რომელ ღვთაებებს სცემდნენ პატივს, რა სიმბოლოებს იყენებდნენ ყოველდღიურ ცხოვრებაში, და რამდენად მიჰყვებოდნენ რომაულ საზოგადოებაში არსებულ მოდას ახ.წ. I-IV სს-ში საქართველოს ტერიტორიაზე მცხოვრები მოსახლეობა.

გემების უმრავლესობა განსაკუთრებით მაღალი მხატვრული ღირსებით არ გამოირჩევა. უმთავრესად გვხვდება მასობრივი წარმოების ნიმუშები, რომლებიც დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი რომის იმპერიასა და მასთან ურთიერთობაში მყოფ ქვეყნებში. ამ გემებზე უმეტესად გამოსახულია ადამიანის პირადი ქონებისა და კეთილდღეობის მფარველი ღვთაებები და მათი სიმბოლოები.

გამოსახულებანი მკაცრად კანონიზირებულია. ღვთაებები გვხვდება სტატუალურ პოზაში. ესენია: ათენა, აპოლონი, ნიკე, ჰერმესი, ასკლეპიოსი, ეროტი, ნემესიდა. გვხვდება აგრეთვე, ნაყოფიერებისა და სიუხვის სიმბოლოები: პურის თავთავები, კრატერი თავთავებით, ხელის მტევანი, ნილაბი. თანხმობის, კავშირისა და ქორწინების სიმ-

ბოლო -ხელის ჩამორთმევა. გემებზე წარმოდგენილია ცხოველთა და ფრინველთა სამყარო: ძაღლი, ცხენი, თევზი და დელფინი.

სტილისტური ანალიზის გათვალისწინებით გვხვდება როგორც კარგი - პლასტიკური და მოცულობითი ნამუშევრები, ისე დაუდევარი - უხეში ხაზებით შესრულებული, სქემატური გამოსახულებანი. ფორმისა და მოყვანილობის მიხედვით არის როგორც ბრტყელი, ისე ოდნავ ამობურცული და ბეჭედში ჩასმული მკვეთრად ამობურცული ინტალიოები, მოყვანილობის მიხედვით დომინირებს ოვალური გემები, თუმცა გვხვდება რამდენიმე მრგვალი ჭრილა ქვაც.

განხილული ყველა გემა ინტალიოს წარმოდგენს და ბეჭდის თვლებადაა გამოყენებული. მასალად ნახევრადძვირფასი ქვები (სხვადასხვა ფერის სარდიონი, გრანატი, ნიკოლო) და მინაა გამოყენებული. ბეჭდები დამზადებულია როგორც ძვირფასი ლითონისგან - ოქროსა და ვერცხლისაგან, ისე ბრინჯაოსა და რკინისაგან. ჩვენს ნაშრომში წარმოდგენილი ბეჭდების უმრავლესობა ფორმით არ განსხვავდება მთელს რომაულ სამყაროში გავრცელებული ბეჭდებისგან, ამიტომაც მათი დათარიღება მოხდა შედარებითი ანალიზის საფუძველზე.

გლიპტიკური ძეგლების გავრცელება საქართველოში მნიშვნელოვნადაა დამოკიდებული გარე სამყაროსთან ქვეყნის პოლიტიკურ, ეკონომიკურ და კულტურულ ურთიერთობებზე. ამდენად, გლიპტიკური ძეგლები მნიშვნელოვან არქეოლოგიურ წყაროს წარმოდგენს საქართველოს მოსახლეობის მატერიალური და კულტურული დონისა და გარე სამყაროსთან ურთიერთობის საკითხის შესწავლისათვის.

დასასრულს, მინდა დიდი მადლობა გადავუხადო ქეთევან ჯავახიშვილსა და ქეთევან რამიშვილს საკითხზე მუშაობისას დახმარებისა და კონსულტაციისათვის.

კატალოგი:

1. ინვ. №28-51:15. ინტალიო გრანატისა, პიროპი. მცხეთის აკლდამა, 1951წ. [მათიაშვილი, 2016:24, სურ.16]. გემა ოვალურია, ოდნავ ამობურცული პირი აქვს. პირზე გამოსახულია მდგომარე აპოლონი, პროფილით მარცხნივ. გემის მხოლოდ ნატეხია შერჩენილი, ამიტომ

გამოსახულების მხოლოდ ფრაგმენტი იკითხება. აპოლონი შიშველია. მარჯვენა, დაშვებულ ხელში, დაფნის ტოტი უჭირავს რომლის მხოლოდ მცირე ნაწილი - ფოთლებია შერჩენილი. ინტალიოზე გამოსახული უნდა იყოს რომაულ გლიპტიკაში გავრცელებული სიუჟეტი - შიშველი აპოლონი, რომელსაც ცალ ხელში დაფნის ტოტი უჭირავს, მეორე იდაყვში მოხრილი აქვს და სვეტს ეყრდნობა, ან ხელზე მანტია აქვს გადაკიდებული. გამოსახულება მკაფიოა, მოცულობითი და პლასტიკური. საკმაოდ კარგი ნამუშევარია. მსგავსი გამოსახულებანი ცნობილია: იხ. [ჯავახიშვილი, 1972: ტაბ. III, სურ. 42; Hening, 1987: № 47, 48, 55]; სტილისტურად მსგავსი გამოსახულება გვხვდება: სად? [Zwierlein-Diehl, 1973: № 409].

გამოსახულების სტილის მიხედვით ინტალიო ახ.წ. I ს-ით თარიღდება.

დაცულობა: ინტალიო გატეხილია.

2. ინვ. №1118. ინტალიო მოყავისფრო-ნითელი სარდიონისა, რკინის ბეჭედში. მცხეთა, სამთავრო. 1958 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია. კრამიტსამარხი №6 (სამარხი 8).

გემა ოვალურია, ბრტყელი პირი აქვს. პირზე გამოსახულია ძალღი. იგი მირბის. კვეთა მკაფიოა, გამოსახულება ფაქიზი. ფონი გაპრიალებულია, გამოსახულება მქრქალი. მსგავსი გამოსახულებანი იხ.: [ჯავახიშვილი, 1972: გამ. № 6, 26, 124; Walters, 1926: № 2419-2422].

ბეჭდის რკალი მხრებისკენ ფართოვდება და უშუალოდ თვალბუდეში გადადის. ქვა ამონეულია ბუდიდან.

გამოსახულების სტილის მიხედვით ინტალიო ახ.წ. I-II სს-ით უნდა დავათარილოთ.

დაცულობა: ქვა კარგადაა შენახული. ბეჭედი დაჟანგულია. რკალის დიდი ნაწილი აკლია. ზომები: სიგრძე-10 მმ, სიგნე-7 მმ.

3. ინვ. №1117. ინტალიო მოყავისფრო-ნითელი სარდიონისა, რკინის ბეჭედში. მცხეთა, სამთავრო. 1958 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია. კრამიტსამარხი №6 (სამარხი 8).

გემა ოვალურია, ბრტყელი პირი აქვს. პირზე გამოსახულია ნემესიდა, პროფილით მარჯვნივ. შემოსილია ქიტონით. მარცხენა ხელში კვერთხი უჭირავს, მარჯვენაში-საზომი (?). თავზე მოდიუმი ადგას. კვეთა მკაფიოა, გამოსახულება რამდენადმე სქემატური. ფონი მქრქალია, გამოსახულება გაპრიალებული. გემები, რომელზეც ნემესიდაა გამოსახული საზომით ხელში გამოვლენილია ურბნისის სამაროვანზე [ჯავახიშვილი, 1972: № 105, 126].

ბეჭდის რკალი მხრებისკენ ფართოვდება და უშუალოდ თვალბუდეში გადადის. ინტალიო გამოსახულების სტილის მიხედვით ახ.წ. I-II სს-ით უნდა დათარიღდეს.

დაცულობა: ქვა კარგადაა შენახული, ბეჭდის მხოლოდ თვალბუდე და მხრებია შერჩენილი. ზომები: ინტალიოს სიგრძე-11 მმ, სიგანე-7მმ.

4. ინვ.1119. ინტალიო ნარინჯისფერი სარდიონისა, რკინის ბეჭედში. მცხეთა, სამთავრო. 1958 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია. კრამიტსამარხი №7 (სამარხი 9).

გემა ოვალურია, ბრტყელი პირი აქვს. პირზე გამოსახულია ასკლეპიოსი. მარჯვენა ხელში კვერთხი უჭირავს, რომელზეც გველია შემოხვეული. წელს ქვემოთ მანტიითაა შემოსილი, რომლის ბოლო მარცხენა ხელზე აქვს გადაკიდებული. ასკლეპიოსი წელს ზემოთ შიშველია. მკვეთრადაა გამოსახული ტორსის კუნთები. გამოსახულება მკაფიოა, წმინდა ნამუშევარია. მსგავსი გამოსახულებანი იხ.: [ჯავახიშვილი, 1972: გამ. №68; Furtwangler, 1896: № 2357, 8390; Richter, 1971: № 127; Walters, 1926: №1682, 1683, 1688; Richter, 1956: № 340; Милчева, 1980: №104].

ბეჭდის რკალი მხრებისკენ ფართოვდება და უშუალოდ თვალბუდეში გადადის. გამოსახულების სტილის მიხედვით, და ამავე სამარხში აღმოჩენილი კოტის I-ის მონეტის მიხედვით, ინტალიო ახ.წ. I –II საუკუნეთა მიჯნით თარიღდება.

დაცულობა: ქვა კარგადაა შენახული. ბეჭედს რკალის ნაწილი აკლია. ზომები: სიგრძე -12 მმ, სიგანე-9 მმ.

5. ინვ. №1150. ინტალიო ნიკოლოსი, ოქროს ბეჭედში. მცხეთა, სამთავრო. 1958 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია. კრამიტსამარხი №4 (სამარხი 5).

გემა ოვალურია, ოდნავ ამობურცული პირი აქვს. პირზე გამოსახულია ახალგაზრდა კაცის ბიუსტი, მხრებს ქვემოთ გადაჭრილი, პროფილით მარჯვნივ. გამოირჩევა ინდივიდუალური ნიშნებით. მას სწორი, ოდნავ წვეტიანი ცხვირი, პატარა ტუჩები, შებერილი ლოყები, პატარა ნიკაპი და ფართოდ გახელილი თვალი აქვს. თმა მოკლედ აქვს შეჭრილი. მხარი ქიტონით შემოსილი და ბაფთით შეკრული. გამოსახულება ნაწილობრივ გაპრიალებულია. საკმაოდ კარგი ნამუშევარია.

ბეჭედს წვრილი რკალი აქვს, რომელიც მხრებისკენ თანდათან ფართოვდება და უშუალოდ თვალბუდეში გადადის. ქვა ბუდიდან ამონეულია.

გამოსახულების სტილისა და ბეჭდის ფორმის მიხედვით გემიანი ბეჭედი ახ.წ. I-II საუკუნეებით უნდა დათარიღდეს.

დაცულობა: კარგი. ინტალიოს სიგრძე-10 მმ, სიგანე-6 მმ. ბეჭდის დმ-14 მმ, სიმაღლე-20 მმ.

6. ინვ. № 1115. ინტალიო გამჭვირვალე გრანატისა, ბრინჯაოს ბეჭედში. მცხეთა, სამთავრო. 1958 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია. კრამიტსამარხი №1 (სამარხი 2).

გემა მრგვალია, ძლიერ ამოზურცული პირი აქვს. პირზე გამოსახულია მამაკაცის ნიღაბი. გამოსახულება სქემატურია, კვეთა არაღრმავა. მსგავსი გამოსახულებანი იხ: [Pannuti, 1983: № 227, 228].

ბეჭედს წვრილი რკალი აქვს, რომელიც მხრებისკენ ფართოვდება და უშუალოდ თვალბუდეში გადადის. რკალი შიგნიდან ბრტყელია, გარედან ამოზურცული. თვალი ბუდიდან მკვეთრადაა ზემოთ ამოწეული. მსგავსი ფორმის ბეჭედები: იხ. [Henkel, 1913: ტაბ. IX, № 159, 162, 163].

გემიანი ბეჭედი ახ.წ. I-II სს-ით უნდა დათარიღდეს.

დაცულობა: კარგი, ინტალიოს სიგრძე-7 მმ, რკალის დმ-16 მმ, სიმაღლე-21 მმ.

7. ინვ. № 1265. ინტალიო მონითალო-ყავისფერი სარდიონისა, რკინის ბეჭედში. მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია, 1959 წელი. კრამიტსამარხი 1 (სამარხი 2).

გემა ოვალურია, ოდნავ ამოზურცული პირი აქვს. პირზე გამოსახულია ბიგა - ეტლში შებმული ორი ცხენი, რომელზეც ნიკა დგას. მარჯვენა, წინ განვდილ ხელში, გვირგვინი უჭირავს, მარცხენაში - ცხენის სადავეები. გულმოდგინე, წმინდა ნამუშევარია. ცხენის გამოსახულება ანაბეჭდზე მაღალ რელიეფს იძლევა. ქალღმერთის გამოსახულება შედარებით სქემატურია. მსგავსი გამოსახულებანი იხ.: [ჯავახიშვილი, 1972: გამ. № 37; Richter, 1971: № 682; Walters, 1926: № 1723; Furtwangler, 1896: № 8413; Hamburger, 1968: № 69; Krug, 1980: № 637-639].

გამოსახულების სტილის მიხედვით ინტალიო ახ.წ. I-II სს-ით უნდა დათარიღდეს.

დაცულობა: ქვა კიდეებში ჩამოტეხილია. ქვედაპირი დაჟანგულია. ბეჭედი გატეხილია სამად და დაჟანგული. ზომები: სიგრძე-18 მმ, სიგანე-15 მმ.

8. ინვ. № 1000. ინტალიო მუქი ნარინჯისფერი სარდიონისა, რკინის ბეჭედში. აღმოჩენილია ქარელის რაიონში, სოფ. რუისში, შექმნილია გ. ნასყიდაშვილისგან, გლიპტიკის კაბინეტს გადმოეცა 1963 წ.

ინტალიო ოვალურია, ბრტყელი პირი აქვს. პირზე გამოსახულია მამაკაცის ბიუსტი - კისრის ქვემოთ გადაჭრილი, პროფილით მარჯვნივ. მამაკაცს მოკლე თმა და მაღალი კისერი აქვს. ტლანქი ნამუშევარია. სახის ნაკვთები სქემატურია. ფონი გაპრიალებულია, გამოსახულება-მქრქალი.

გამოსახულების სტილის მიხედვით ინტალიოს ახ.წ. I-II სს-ით თარიღდება.

დაცულობა: ქვა კარგადაა შენახული. ბეჭდის მხოლოდ თვალბუდეა დარჩენილი. სიგრძე-10 მმ, სიგანე-7 მმ.

9. ინვ. № 1113. ინტალიო მუქი წითელი გრანატისა. მცხეთა-სამთავრო, 1958 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია, ქვაყუთი №1 (სამარხი 1).

გემა ოვალურია, ამოზურცული პირი და ჩადრეკილი ქვედაპირი აქვს. პირზე გამოსახულია ქალის ბიუსტი პროფილით მარჯვნივ. მანდილოსანს მაღალი შუბლი აქვს, სწორი, ოდნავ წაგრძელებული ცხვირი, თხელი ბაგეები, ოდნავ წინ წამოწეული ნიკაპი, ფართო, მაღალი კისერი. სადა თავსაბურავი ახურავს. გამოსახულება პორტრეტს უნდა წარმოადგენდეს.

ამავე სამარხიდანაა ინტალიო ეროტის გამოსახულებით. გამოსახულების სტილის და ამავე სამარხში აღმოჩენილი გემიანი ბეჭედის მიხედვით ინტალიო ახ.წ. II საუკუნით უნდა დათარიღდეს.

დაცულობა: კარგი. ზომები: სიგრძე 11 მმ, სიგანე-10 მმ.

10. ინვ. № 1112. ინტალიო მოყავისფრო-ნარინჯისფერი სარდიონისა, ბრინჯაოს ბეჭედში. მცხეთა, სამთავრო. 1958 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია. ქვაყუთი №1 (სამარხი №1).

ინტალიო ოვალურია, ბრტყელი პირი აქვს. პირზე გამოსახულია მდგომარე ეროტი, პროფილით მარჯვნივ. ეროტს ხელში ჩირაღდანი უჭირავს. ნიადაგის ზოლი მოკლე ხაზითაა აღნიშნული. გამოსახულება მკაფიოა, დიდი ოსტატობით არ გამოირჩევა. ფონი მქრქალია, გამოსახულება გაპრიალებული. მსგავსი გამოსახულებანი იხ.: [ლორთქიფანიძე, 1961: ტაბ. IV გამ. № 29; ჯავახიშვილი, 1972: ტაბ. IV, გამ. № 60; Furtwangler, 1896: № 980, 1636; Richter, 1920: № 148, 137; Walters, 1926: tab. XXXIV, № 3475, tab. XX, № 1469].

ბეჭედს წვრილი რკალი აქვს, რომელიც მხრებისკენ ფართოვდება და თვალბუდეში გადადის. რკალს სიგრძივ გაუყვება ნახნავი. ქვა ბუდიდან ამოზიდულია. მსგავსი ფომის ბეჭედები ახ.წ. II ს-ის მინურულითა და III ს-ის

დასაწყისით თარიღდება [ჯავახიშვილი, 1972: გამ. № 93, 95, 97, 100].

დაცულობა: ქვა კარგადაა შენახული. რკალს დიდი ნაწილი აკლია. ინტალიოს სიგრძე-9 მმ, სიგანე-7 მმ.

გამოსახულების სტილისა და ბეჭდის ფორმის მიხედვით ინტალიო ახ.წ. II-III სს-თა მიჯნით უნდა დათარიღდეს.

11. ინვ. № 1116. ინტალიო მონითალო ნარინჯისფერი სარდიონისა, რკინის ბეჭედში. მცხეთა-სამთვრო. 1958 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია. ქვაყუთი №1 (სამარხი № 1)

ინტალიო ოვალურია, ბრტყელი პირი აქვს. პირზე გამოსახულია დელფინი და თევზი თავშექცევით. კვეთა მკაფიოა, გამოსახულება დიდი ოსტატობით არ გამოირჩევა. დელფინისა და თევზის წყვილადი გამოსახულების პოვნა ვერ მოხერხდა. გემები, რომელზეც ცალკე დელფინი ან ცალკე თევზია გამოსახული რომაულ ხანაში ფართოდაა გავრცელებული. საქართველოს ტერიტორიაზე მოპოვებულ გემათაგან წყვილადი თევზის, თევზისა და დელფინის ცალ-ცალკე გამოსახულებანი გვხვდება იხ.: [ჯავახიშვილი, 1972: გამ. № 89, 78, 86; ლორთქიფანიძე, 1958: გამ. № 12; Максимова, 1950: ტაბ. II, გამ. № 54, 46, 26]; აგრეთვე: [Furtwangler, 1896: № 7939, 7941, 2346; Walters, 1926: № 2512].

ბეჭდის რკალი მხრებისკენ ფართოვდება და უშუალოდ თვალბუდეში გადადის.

გამოსახულების სტილის მიხედვით ინტალიო ახ.წ. II-III სს-ით თარიღდება.

დაცულობა: ქვა ზურგის მხრიდან ოდნავ ატკეცილია, ბეჭედი გატეხილია. დაჟანგული. რკალს ნაწილი აკლია. თვალი ბუდიდან ამოვარდნილია. ზომები: ინტალიოს სიგრძე-9 მმ, სიგანე-7 მმ.

12. ინვ. № 1120. ინტალიო მუქი ნარინჯისფერი სარდიონისა, ბრინჯაოს ბეჭედში. მცხეთა, სამთავრო. 1958 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია. კრამიტსამარხი №7 (სამარხი 9).

ინტალიო ოვალურია, ბრტყელი პირი აქვს. პირზე გამოსახულია კრატერი, რომელშიც ღეროებია (თავთავები?) ჩანსობილი. გამოსახულება მკაფიოა და სქემატური. რომაულ გემებზე ჭურჭლის გამოსახვა არ არის იშვიათი. მსგავსი გამოსახულებანი იხ.: [ჯავახიშვილი, 1972: გამ. № 99; Richter, 1956: № 569; Furtwangler, 1896: № 7119, 2271].

ბეჭდის რკალი მხრებისკენ ფართოვდება და უშუალოდ თვალბუდეში გადადის. ქვა აწეულია ბუდიდან. რკალზე, სიგრძე გაუყვება ნახნაგი. მსგავსი ფორმის ბეჭედები

ახ.წ. II ს-ის მიწურულითა და ახ.წ. III ს-ის დასაწყისით თარიღდება [ჯავახიშვილი, 1972: გამ. № 92, 95, 97, 100].

გამოსახულების სტილისა და ბეჭდის ფორმის მიხედვით ინტალიო ახ.წ. II-III საუკუნეთა მიჯნით უნდა დათარიღდეს.

დაცულობა: ქვა კარგადაა შენახული. ბეჭდის რკალს ნაწილი აკლია. ზომები: ინტალიოს სიგრძე-8 მმ, სიგანე-7 მმ.

13. ინვ. № 1202. ინტალიო ნარინჯისფერი სარდიონისა, რკინის ბეჭედში. ურბნისის არქეოლოგიური ექსპედიცია, 1972 წ., XXV უბანი, სამარხი № 277.

ინტალიო ოვალურია, ბრტყელი პირი აქვს. პირზე გამოსახულია ხელის მტევანი. კვეთა ზედაპირულია. პლასტიკურობა აკლია. ფონი გაპრიალებულია, გამოსახულება მქრქალი. მსგავსი გამოსახულებანი იხ.: [Furtwangler, 1896: № 8088]. ბეჭედს ვინრო რკალი აქვს, რომელიც მხრებისკენ ფართოვდება და თვალბუდეში გადადის. ქვა ბუდიდან ამოზიდულია.

ინტალიო გამოსახულების სტილის მიხედვით ახ.წ. II-III ს-ით თარიღდება.

დაცულობა: ქვა კარგადაა შენახული. ბეჭედს რკალის ნაწილი აკლია. ზომები: სიგრძე-7 მმ, სიგანე- 5 მმ.

14. ინვ. № 1203. ინტალიო ყავისფერი სარდიონისა, რკინის ბეჭედში. ურბნისის არქეოლოგიური ექსპედიცია, 1972 წ., XXV უბანი, სამარხი 277.

ინტალიო ოვალურია, ბრტყელი პირი აქვს. პირზე გამოსახულია პურის ორი თავთავი. დაუდევარი ნამუშევარია. გამოსახულება სქემატურია. მსგავსი გამოსახულებანი რომაულ გემებზე ფართოდაა გავრცელებული. საქართველოს ტერიტორიაზე მოპოვებულ გემათაგან იხ.: [ჯავახიშვილი, 1972: გამ. № 119; ლორთქიფანიძე, 1958: ტაბ. II, გამ. № 2; Максимова, 1950: ტაბ. II, გამ. № 59; მშვილდაძე, 2012: ტაბ. IX, 6].

ბეჭედს ვინრო რკალი აქვს, რომელიც მხრებისკენ ფართოვდება და უშუალოდ თვალბუდეში გადადის. ქვა ბუდიდან აწეულია.

ინტალიოს გამოსახულების სტილის მიხედვით ახ.წ. II-III სს-ით თარიღდება.

15. ინვ. № 1134. ინტალიო მუქი ნარინჯისფერი სარდიონისა, ბრინჯაოს ბეჭედში. თბილისი, ღრმაღელე, 1960-61 წწ.

ინტალიო ოვალურია. ბრტყელი პირი აქვს. პირზე გამოსახულია ხელის ჩამორთმევა. დაუდევარი ნამუშევარია. გამოსახულება სქემატური. ფონი მქრქალი, გამოსახულება

გაპრიალებული. მსგავსი გამოსახულებანი იხ.: [ჯავახიშვილი, 1972: გამ. № 92, 94, 115; Furtwangler, 1896: № 6654, 8051; Hamburger, 1968: №129].

ბეჭედს წვრილი, შიგნიდან ბრტყელი, გარედან ოდნავ ამოზურცული რკალი აქვს. რკალი მხრებისკენ თანდათან ფართოვდება და უშუალოდ თვალბუდეში გადადის. მხრები ოდნავ აქცენტირებულია. ქვა ბუდიდან ამონეულია. მსგავსი ფორმის ბეჭედები ახ.წ. II ს-ის მინურულითა და ახ.წ. III ს-ის დასაწყისით თარიღდება [ჯავახიშვილი, 1972: გამ. № 92, 95, 97, 98, 100].

დაცულობა: კარგი. ინტალიოს სიგრძე- 7 მმ, სიგანე- 6 მმ. ბეჭდის დმ. -16 მმ, სიმაღლე-16 მმ.

16. ინვ. №1001. ინტალიო მუქი ნარინჯისფერი სარდიონისა. აღმოჩენილია ქარელის რაიონში, რუისში. შექმნილია გ. ნასყიდაშვილისგან. გლიპტიკის კაბინეტს გადმოეცა 1963 წ.

ინტალიო ოვალურია, ბრტყელი პირი აქვს. პირზე გამოსახულია ღვთაება, თავი პროფილში მარცხნივ, ტანით პირდაპირ. შემოსილია გრძელი ქიტონით. მარცხენა ხელში კვერთხი უჭირავს, მარჯვენა-იდაყვში მოხრილი წინ აქვს განვდილი. ნიადაგის ზოლი მოკლე ხაზითაა აღნიშნული. გამოსახულება სქემატურია, დაუდევარი ნამუშევარია. ფონი მქრქალია, გამოსახულება გაპრიალებული. მსგავსი გამოსახულებანი იხ: [ლორთქიფანიძე, 1967: გამ. №69; ჯავახიშვილი, 1972: გამ. № 80, 98]. გამოსახულების სტილის მიხედვით ინტალიო ახ.წ. II-III საუკუნეებით უნდა დათარიღდეს. დაცულობა: კარგი. ზომები: სიგრძე -10 მმ, სიგანე- 8 მმ.

17. ინვ. №1221. ინტალიო მოყავისფრო-ნარინჯისფერი სარდიონისა, რკინის ბეჭედში. შემთხვევითი მონაპოვარი ნყნეთის სკოლის ეზოში, 1965 წ. ინტალიო ოვალურია, ბრტყელი პირი აქვს. პირზე გამოსახულია ხელისჩამორთმევა, თანხმობისა და კავშირის სიმბოლო. გამოსახულება სქემატურია. კვეთა მკაფიოა. ფონი გაპრიალებულია, გამოსახულება მქრქალი. მსგავსი გამოსახულებანი იხ.: [ჯავახიშვილი, 1972: გამ. №92, 74, 94, 115; ლორთქიფანიძე, 1961: ტაბ. IX, გამ. №28; ლორთქიფანიძე, 1967: ტაბ. V, გამ. №49; Максимова, 1950: გამ. 30; Hamburger, 1968: № 129; Финогенова, 2012: №157; Милчева, 1980: № 241ა].

ბეჭედს ვინრო რკალი უნდა ჰქონდეს, რომელიც მხრებისკენ ფართოვდება და უშუალოდ ფარაკში გადადის. თვალბუდე შიგ

ბეჭედშია ამოჭრილი. ქვის ზედაპირი თვალბუდის ნაპირის სიმაღლეზე მდებარეობს.

ინტალიო ახ.წ. II ს-ის ბოლოთი და III ს-ის დასაწყისით უნდა დათარიღდეს.

დაცულობა: ქვა კარგადაა შენახული. ბეჭედი დაჟანგულია. დარჩენილია მხრები და თვალბუდე. ზომები: ინტალიოს სიგრძე- 8 მმ, სიგანე-6 მმ.

18. ინვ. №1198. ინტალიო მონითალო-ყავისფერი სარდიონისა, ვერცხლის ბეჭედში. ურბნისის არქეოლოგიური ექსპედიცია, 1972 წ., XXV უბანი, სამარხი 273.

ინტალიო ოვალურია. ბრტყელი პირი აქვს. პირზე გამოსახულია ხელისჩამორთმევა. გამოსახულება სქემატურია. უხეში ნამუშევარია. მსგავსი გამოსახულებანი იხ.: [ჯავახიშვილი, 1972: № 92, 94, 115; ლორთქიფანიძე, 1961: ტაბ. IX, გამ. № 28].

ბეჭდის რკალი შიგნიდან ბრტყელია, გარედან, მთელ სიგრძეზე ნახნაგი ჩამოუყვება. რკალი მხრებისკენ თანდათან ფართოვდება. მასზე მირჩილულია დაბალი თვალბუდე. ბეჭედს პატარა, ჰორიზონტული მხრები აქვს. მსგავსი ბეჭედები ახ.წ. III საუკუნით თარიღდება [Henkel, 1913: . XXII, № 431, 431a, 431b, 432 a, 432 b, 1260, 1261].

გამოსახულების სტილისა და ბეჭდის ფორმის მიხედვით ინტალიოს ახ.წ. III საუკუნით ვათარიღებთ.

დაცულობა: ვერცხლი რეკრისტალიზებულია. ინტალიოს სიგრძე 8 მმ, სიგანე- 6 მმ, ბეჭდის დმ - 16 მმ, სიმაღლე - 23 მმ.

19. ინვ. №1199. ინტალიო მონითელი-ყავისფერი სარდიონისა, ვერცხლის ბეჭედში. ურბნისის არქეოლოგიური ექსპედიცია, 1972 წ., XXV უბანი, სამარხი 273.

ინტალიო ოვალურია, ბრტყელი პირი აქვს. პირზე გამოსახულია ცხენი. თავი დახრილი აქვს. ერთი წინა ფეხი უკან მოხრილი. გამოსახულება სქემატურია. დაუდევარი ნამუშევარია. ფონი გაპრიალებულია, გამოსახულება მქრქალი. მსგავსი გამოსახულებანი იხ.: [Zwirlein-Diehl, 1973: № 376, 377; Guiraud, 1988: № 633A].

ბეჭედს მრგვალგანივკვეთიანი, თანაბარი სისქის რკალი აქვს, რომელიც განივი ნაჭდევეებითაა შემკული. რკალზე, სიგრძივ, მირჩილულია დაბალი, ოვალური თვალბუდე. ქვა ბუდიდან ამონეულია. მსგავსი ბეჭედები ახ.წ. III საუკუნისთვისაა დამახასიათებელი [ბრაუნდი და სხვ., 2009: № 2,5, 2,4].

ინტალიო გამოსახულების სტილისა და ბეჭდის ფორმის მიხედვით ახ.წ. III ს-ით უნდა დავათარიღოთ.

დაცულობა: ბექედი დეფორმირებულია, ვერცხლი რეკრისტალიზებული. ინტალიოს სიგრძე-12 მმ, სიგანე 8 მმ. ბექედის დმ-21 მმ, სიმაღლე- 24 მმ.

20. ინვ.№1200. ინტალიო მონითალო-ნარ-ინჯისფერი სარდიონისა, ვერცხლის ბექედში. ურბნისის არქეოლოგიური ექსპედიცია, 1972 წ., XXV უბანი, სამარხი 273.

ინტალიო ოვალურია, ბრტყელი პირი აქვს. პირზე გამოსახულია შუაში კრატერი და აქეთ-იქით თითო თავთავი. გამოსახულება სქემატურია. დაუდევარი ნამუშევარია. მსგავსი გამოსახულება იხ.: [Terrakotten der antike 1980:№ 77].

ბექედს წვრილი რკალი აქვს, რომელიც მხრებისკენ ფართოვდება და თვალბუდეში გადადის. რკალი შიგნიდან ბრტყელია, გარედან, მთელს სიგრძეზე ნახნავი დაუყვება. მსგავსი ფორმის ბექედები ახ.ნ. III ს-ით თარიღდება [Henkel, 1913:№ 1250, 1250 a, b. 1251]. გამოსახულების სტილისა და ბექედის ფორმის მიხედვით ინტალიო ახ.ნ. III საუკუნით თარიღდება.

დაცულობა: ვერცხლი რეკრისტალიზებულია. ბექედი შუაში ამოტეხილი. ინტალიოს სიგრძე-12 მმ, სიგანე-8 მმ. ბექედის დმ -17 მმ, სიმაღლე- 25 მმ.

21. ინვ. №1201. ინტალიო მინისებური პასტისა, ვერცხლის ბექედში. ურბნისის არქეოლოგიური ექსპედიცია, 1972 წ., XXV უბანი, სამარხი 273.

ინტალიო ოვალურია, ბრტყელი პირი აქვს. პირზე გამოსახულია ჰერმესი, პროფილით მარცხნივ. მარჯვენა, განვდილ ხელში ქისა უჭირავს, მარცხენაში - კერიკეიონი. ამავე მკლავზე მოსასხამი აქვს გადაკიდებული. მინა ირიზებულია, გამოსახულებას სიმკვეთრე აკლია. მსგავსი გამოსახულებანი იხ.: [ჯავახიშვილი, 1972: № 7; ლორთქიფანიძე, 1967: № 44,45; Максимова, 1950: № 8, 3, 58; Henig, 1987: №79-82].

ბექედს წვრილი, შიგნიდან ბრტყელი, გარედან ამობურცული რკალი აქვს, რომელიც მხრებისკენ ფართოვდება და ოვალურ მოედანს ქმნის. მასზე მირჩილული იყო ოვალური თვალბუდე. მსგავსი ბექედები ახ.ნ. III საუკუნისთვისაა დამახასიათებელი [Henkel, 1913:№ 341, 341a, 341b].

ბექედის ფორმის და გამოსახულების სტილის მიხედვით ინტალიოს ახ.ნ. III ს-ით ვათარიღებთ.

დაცულობა: ვერცხლი რეკრისტალიზებულია. თვალბუდე ამოვარდნილია. მინა ირიზებული.

ზომები: ინტალიოს სიგრძე-11მმ, სიგანე-9 მმ, ბექედის დმ-13 მმ; სიმაღლე-20 მმ.

22. ინვ. №1228. ინტალიო წითელი სარდიონისა, ვერცხლის ბექედში. ახალი ჟინვალის სამაროვანი, 1971 წ., სამარხი 5 [რამიშვილი, 1983:93, ტაბ. XXXVII, 5].

ინტალიო ოვალურია, ოდნავ ამობურცული პირი აქვს. პირზე გამოსახულია ფრთოსანი ნემესიდა, პროფილით მარცხნივ. ღვთაებას გრძელი, უსახელო ქიტონი აცვია. ხელში ქიტონის ბოლო უჭირავს, ფეხთან გამოსახულია ბორბალი. ნიადაგის ზოლი მოკლე ხაზითაა აღნიშნული. გამოსახულება სქემატურია, კვეთა არაღრმა. ფონი მქრქალი, გამოსახულება გაპრიალებული. მსგავსი გამოსახულებანი იხ.: [Walters, 1926:№1695, 1697; Brandt 1968:№1631; Henig, 1987: № 204-206; Милчева, 1980:№ 100].

ბექედს შიგნიდან ოდნავ ამობურცული რკალი აქვს, გარედან, მთელს სიგრძეზე, დაუყვება ნახნავი. რკალი შუაში შედარებით წვრილია, მხრებისკენ ფართოვდება და ჰორიზონტულ მხრებში გადადის. მხრებზე მირჩილულია ოვალური თვალბუდე. ქვა ბუდიდან ოდნავ ამოწეულია. მსგავსი ფორმის ბექედები ახ.ნ. III ს-ით თარიღდება [Максимова, 1950:№6; ლორთქიფანიძე, 1958:სურ. №29; ლორთქიფანიძე, 1954: ფერ.ტაბ. II. გამ. № 18, 19; Henkel, 1913: № 220, 220 a, b].

გამოსახულების სტილის, ბექედის ფორმის და სამარხის ასაკის მიხედვით ინტალიო ახ.ნ. III ს-ით თარიღდება.

დაცულობა: ვერცხლი რეკრისტალიზებულია. თვალბუდის ნაპირები მცირედ დაზიანებულია. ზომები: ინტალიოს სიგრძე-15 მმ, სიგანე-10 მმ, ბექედის დმ -18 მმ, სიმაღლე-21მმ.

23. ინვ. №999. ინტალიო მუქი ნარინჯისფერი სარდიონისა, ოქროს ბექედში. შექენილია ი. ბუბიაკინისგან 1962 წლის 2 მაისს, საგარეჯოს რ-ში.

ინტალიო ოვალურია. ბრტყელი პირი აქვს. პირზე გამოსახულია ათენა პართენოსი. თავზე კორინთული მუზარადი ახურავს. მარჯვენა ხელში შუბი უჭირავს, მარცხენა მხარეს, ფეხთან, ფარი უდევს. თეძოსთან გამოსახულია სატევარი ქარქაშში, ე.წ. პარაზონიუმი. მარცხენა ხელი წინ აქვს განვდილი და ზედ ნიკა უდგას. გრძელი ქიტონითაა შემოსილი. მკლავზე მოსასხამი აქვს გადაკიდებული. წმინდა ნამუშევარია. ფონიც და გამოსახულებაც გაპრიალებულია. მსგავსი გამოსახულებანი იხ.: [ჯავახიშვილი, 1972: გამ. №40; Richter, 1971: № 93-96; Henig, 1987: № 153-157;

Финогенова, 2012: № 50. Pannuti, 1983:№13; Hamburger, 1968: №36; Brandt, 1968:№ 2477].

ბეჭდის თვალბუდე ოქროს თხელი ფირფიტისგანაა დამზადებული. ცილინდრული ფორმისაა. შუაში, გარშემო დაჭდევებული სალტე შემოუყვება. რკალი ოქროს წვრილი, მრგვალგანივკვეთიანი მავთულისგანაა დამზადებული. რკალის თვალბუდესთან შეერთების ადგილას, ორივე მხარეს ორ-ორი ბურთულაა მიჩრილული.

მსგავსი ტიპის ბეჭდები, რომელთა თვალბუდე ცალკე მზადდება და რკალზე მიჩრილვის ადგილას ბურთულები უჩნდება ახ.წ. IV საუკუნის დასაწყისიდან ჩნდება. მსგავსი ბეჭდები იხ.: [რამიშვილი, 1979: ტაბ. № 24, სურ 1, ფერადი ტაბ. №1; ჭილაშვილი, 1964: სურ. 34; ჯავახიშვილი, 1972:ტაბ. XIV, გამ. № 126; Henkel, 1913:tab. XIV, № 274, 1823 a, b. Marshall, 1907:tab. XIV, 513].

ბეჭედი ახ.წ. IV საუკუნით თარიღდება, ვფიქრობთ, გემა უფრო ადრეულია, შესაძლოა ახ.წ. I-II საუკუნისა უნდა იყოს.

დაცულობა: თვალბუდე ნაპირებში შექყლეტილია. ინტალიოს სიგრძე-11მმ, სიგანე-9 მმ. ბეჭდის დმ-21მმ, სიმაღლე-21 მმ. თვალბუდის სიგრძე-14 მმ, სიგანე-12 მმ, სიმაღლე-4 მმ.

24. ინვ. №1223. ინტალიო მონითალო სარდიონისა, ოქროს ბეჭედში. თხოთის მთის სამაროვანი, თიხის სარკოფაგი [მირიანაშვილი, 1983:84, სურ. 161].

ინტალიო ოვალურია. ოდნავ ამობურცული პირი აქვს. პირზე გამოსახულია მდგომარე ჰერმესი, პროფილით მარჯვნივ. მარჯვენა წინ განვდილ ხელში ქისა უჭირავს, მარცხენაში - კერიკონი. ამავე მკლავზე მოსასხამი აქვს გადაკიდებული. გამოსახულება სქემატურია. უხეში ნამუშევარია. მსგავსი გამოსახულებანი იხ.: [ჯავახიშვილი, 1972:№ 6; Максимова, 1950: ტაბ. I, გამ. № 8, 31, ტაბ. II-58; ლორთქიფანიძე, 1967:გამ. № 45; Henig 1987: № 79-82.; Милчева, 1980:№ 67-72].

ბეჭედი ოქროს ორი ფირფიტისგანაა დამზადებული. რკალი შუაში შედარებით ვიწროა, მხრებისკენ ფართოვდება. ბეჭედს აქვს დაქანებული, ძირს დამკვეთი დაკუთხული მხრები და მაღალი თვალბუდე. ამგვარი ბეჭდები მრავლადაა აღმოჩენილი აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე იხ.: [ლორთქიფანიძე, 1961: სურ, № 48, 50, 52, 57, 58, 59, 60, 62. აფაქიძე და სხვ., 1955: სურ 136. გამ. 1-8; ნადირაძე, 1975: სურ. № 11] და ახ.წ. IV ს-ით თარიღდება.

გამოსახულების სტილის, ბეჭდის ფორმის

და სამარხის ასაკის მიხედვით, ინტალიოც ახ.წ. IV საუკუნით უნდა დათარიღდეს.

დაცულობა: თვალბუდის ძირზე ოქროს ფირფიტა ჩაჭყლეტილია, თვალბუდის ნაპირები მომტვრეული. ზომები: ინტალიოს სიგრძე-12 მმ, სიგანე-10 მმ, ბეჭდის დმ-14 მმ, სიმაღლე-21 მმ.

ლიტერატურა:

აფაქიძე ან., გობეჯიშვილი გ., კალანდაძე ალ., ლომთათიძე გ., 1955: არმაზისხევის არქეოლოგიური ძეგლები 1937-46 წწ. განათხარი მასალის მიხედვით. - მცხეთა I, თბილისი.

ბრაუნდი დ., ჯავახიშვილი ქ., ნემსაძე გ. 2009: საგანძური ზღუდერიდან. ელინისტური სამარხები კავკასიის იბერიდან რომაულ ხანაში ახ.წ. 200-250 წწ., თბ.

ლორთქიფანიძე მ. 1958: საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გემები II, არმაზისხევისა და ბაგინეთზე აღმოჩენილი გლიპტიკური ძეგლები, თბ.

ლორთქიფანიძე მ. 1961: საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გემები III, საქართველოს ტერიტორიაზე მოპოვებული გლიპტიკური ძეგლების კატალოგი, თბ.

ლორთქიფანიძე მ. 1967: საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გემები IV, კატალოგი, თბ.

მათიაშვილი ნ. 2016: მცხეთის აკლდამა. თბ.

მირიანაშვილი ნ. 1983: შიდა ქართლის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან (ალაიანის არქეოლოგიური ძეგლები). - ნასტაკისის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები II, თბ.

მშვილდაძე მ. 2012: ბიჭვინთის ნაქალაქარის გლიპტიკური ძეგლები, თბ.

ნადირაძე ჯ. 1975: ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ.

რამიშვილი რ. 1983: ახალი ჟინვალის სამაროვანი და ნამოსახლარი 1971-1973წწ. განათხარი მასალის მიხედვით. - ჟინვალი I, თბილისი, გვ. 81-130.

ჭილაშვილი ლ. 1964: ნაქალაქარი ურზნისი, თბ.

ჯავახიშვილი ქ. 1972: ურზნისის ნაქალაქარის გლიპტიკური ძეგლები. - საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გემები V, თბ.

Максимова М. 1950: Геммы из некрополя Мцхеты-Самтавро, ВМГ. - სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XVI-V, თბ.

Милчева А. 1980: Антични Гемии и Камен от Национал. археологически Музей в София, София.

Финогенова С. 2012: Мир в миниатюре. - Геммы из собрания ГМИИ им. А.С. Пушкина, Москва.

Brandt E, 1968: Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen, Band I, Staatliche Münzsammlung, München.

Furtwangler A. 1896: Beschreibung der Geschnittenen Steine im Antiquarium, Berlin.

Guiraud H. 1988: Intailles et Camees de l'époque Romaine en Gaule, Roma.

Hamburger A. 1968: Gems from Caesarea Maritima. Jerusalem.

Henkel F. 1913: Die romischen Fingerringe der Rheinlande, Berlin.

Henig M., Whiting M. 1987: Engraved Gems from Gadara in Jordan. - The Sa'd collection of Intaglios and Cameos. Oxford.

Krug A. 1980: Antike Gemmen im Römisch-Germanischen Museum Köln, Berlin.

Marshall F. 1907: Catalogue of Finger Rings, Greek, Etruscan and Roma, In the British Museum, London.

Pannuti U. 1983: Cattalogo Della Collezione Glittica. - Museo Archeologico Nazionale Di Napoli, Roma.

Richter G. 1920: Catalogue of Engraved Gems of the Classical Style, New York.

Richter G. 1956: Catalogue of Engraved Gems Greek, Etruscan and Roman, Roma.

Richter G. 1971: Engraved Gems of the Romans, New York.

Terrakoten Der Antike 1980: Antike Gemmen, Basel.

Walters H. 1926: Catalogue of the Engraved Gems and Cameos Greek, Etruscan and Roman, London.

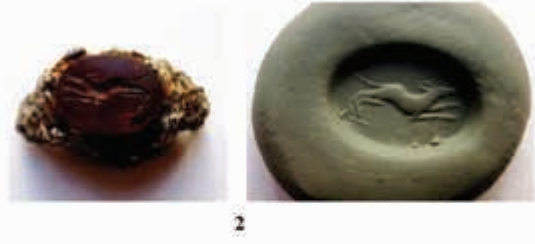
Zwierlein-Diehl E. 1973: Die antiken Gemmen des Kunsthistorisches Museums im Wien, I, München.

ილუსტრაციების აღწერილობა:

- 1.ინვ. №28-51:15 ინტალიო გრანატის. აპოლონი. მცხეთის აკლდამა.
- 2.ინვ. №1118. ინტალიო სარდიონისა. ძალღი. მცხეთა, სამთავრო.
- 3.ინვ. №1117. ინტალიო სარდიონისა, ნემესიდა(?), მცხეთა, სამთავრო.
- 4.ინვ. №1119. ინტალიო სარდიონისა, ასკლეპიოსი. მცხეთა, სამთავრო.
- 5-5ა. ინვ. №1150. ინტალიო ნიკოლოსი, პორტრეტი. მცხეთა, სამთავრო.
- 6-6ა. ინვ. №1115. ინტალიო გრანატისა. ნილაბი. მცხეთა, სამთავრო.
7. ინვ. №1265. ინტალიო სარდიონის, ორი ცხენი შებმული ეტლში. მცხეთა, სამთავრო.
8. ინვ. №1000. ინტალიო სარდიონისა, პორტრეტი, შემთხვევითი მონაპოვარი ქარელიდან.
9. ინვ. №1113. ინტალიო გრანატისა, პორტრეტი. მცხეთა, სამთავრო.
- 10.-10ა. ინვ. №1112. ინტალიო სარდიონისა. ეროტი, მცხეთა, სამთავრო.
- 11.ინვ. №1116. ინტალიო სარდიონისა. დელფინი და თევზი. მცხეთა, სამთავრო.
- 12.-12ა. ინვ. №1120. ინტალის სარდიონისა, კრატერი, მცხეთა, სამთავრო.
- 13.ინვ. №1202. ინტალიო სარდიონისა, ხელის მტევანი. ურბნისი.
- 14.ინვ. №1203. ინტალიო სარდიონისა, პურის ორი თავთავი, ურბნისი.
- 15.-15ა. ინვ. №1134. ინტალიო სარდიონისა, ხელისჩამორთმევა, თბილისი, ღრმა-ღელე.
16. ინვ. №1001. ინტალიო სარდიონისა. ღვთაება. შემთხვევითი მონაპოვარი ს. რუისიდან.
- 17.ინვ. №1221. ინტალიო სარდიონისა. ხელისჩამორთმევა, წყნეთიდან.
- 18-18ა. ინვ. №1198. ინტალიო სარდიონისა. ხელისჩამორთმევა. ურბნისი.
- 19.-19ა. ინვ. №1199. ინტალიო სარდიონისა. ცხენი. ურბნისი.
- 20.-20ა. ინვ. №1200. ინტალიო სარდიონისა. კრატერი თავთავებით ურბნისი.
21. ინვ. №1201. ინტალიო მინისებური პასტისა. ჰერმესი, ურბნისი.
- 22.-22ა. ინვ. №1228. ინტალიო სარდიონისა. ნემესიდა. ფინგალის სამაროვანი.
- 23.-23ა. ინვ. №999. ინტალიო სარდიონის. ათენა პართენოსი. შემთხვევითი მონაპოვარი საგარეჯოდან.
- 24.-24ა. ინვ. №1223. ინტალიო სარდიონისა, ჰერმესი. თხოთის მთის სამაროვანი.

A. GABUNIA

I

II

8

9

0 1Cm

10

0 1Cm 10a

11

11

12

12a

13

14

15

III

15

15a

16

17

18

18a

19

19a

20

20a

21

IV

21

22

22a

23

23a

24

24a

დავით ლომიტაშვილი, ბესიკ ლორთქიფანიძე,
ნიკოლოზ მურღულია, პოლ ევერილი, იან ქოლვინი.

ხუნის ციხე

მარტვილის მუნიციპალიტეტის სოფ. ხუნ-ნი მდ. ცხენისწყლის მარჯვენა სანაპიროზე, მარტვილი-ხონი-ქუთაისის დამაკავშირებელი სამანქანო გზის მე-8 კმ-ზე მდებარეობს. აქ, სოფლის ჩრდილოეთ ნაწილში, ქუქითის გორაკზე, რომელიც უნაგირა მთის შემადგენელი ნაწილია, ნაცისხარი (“ნაჯიხუ”) მდებარეობს (GPS კოორდინატები: 42.400033°; 42.415467°. სიმაღლე ზღვის დონიდან: 275 მ).

უკანასკნელ ხანს გამოითქვა მოსაზრება, რომ სწორედ აქ მდებარეობდა VI საუკუნის ბიზანტიელ ისტორიკოს აგათია სქოლასტიკოსთან მოხსენიებული ონოგურისის ციხე. აგათია სქოლასტიკოსი ერთ-ერთი იმთავანია, ვინც აღგვიწერა 542-562 წლებში ბიზანტიასა და სასანიანთა ირანს შორის დასავლეთ საქართველოში მიმდინარე საომარი ოპერაციები. ეს დაპირისპირება საისტორიო ლიტერატურაში „დიდ ომიანობად ეგრისში“ მოიხსენიება. ამ ომის დროს აგათია რამდენჯერმე იხსენიებს ონოგურისის ციხეს, რომელსაც ძალიან დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ როგორც ბიზანტიელები, ასევე ირანელები. 553 წელს მხედართმთავარი მერმეროე, რომელიც ეგრისში მოქმედ სპარსულ ჯარს მეთაურობდა, ტელეფისის ციხის და ქიტროპოლიაში მდებარე ბიზანტიური ბანაკის აღების შემდეგ ონოგურისისკენ გაემართა. აგათია მოგვითხრობს: „ქიტროპოლიაში რომ მივიდა მერმეროე, სასაცილოდ აიგდო იმათი სილაჩრე, ვინც ურჩობა გამოიჩინა, ძალიან გაკიცხა ისინი; მან გადაწყვიტა არ განეგრძო წინსვლა და არც ნესოსზე მიეტანა იერიში, ვინაიდან არც სურსათის შოვნა იყო შესაძლებელი მტრის შუაგულ ქვეყანაში ასეთი მრავალრიცხოვანი ჯარისთვის და არც სხვა მხრივ ალყის შემორტყმისათვის მომზადება. ამიტომ მან კვლავ ტელეფისისა და იქაური ძნელსავალი ადგილებისკენ გაბრუნება კი არ მიიჩნია მიზანშეწონილად, არამედ ფიცრებისა და საგანგებოდ ამისთვის დამზადებული ტივების საშუალებით შეაერთა ფასისის ნაპირები, ასე ვთქვათ ხიდი გასდო, და თავისუფლად გადაიყვანა მთელი ჯარი, ისე რომ არავის აღმოუჩენია დაბრკოლება. ონოგურისის ციხეში, რომელიც მას წინათ გაეხადა არქეოპოლისის მიდამოებში რომაელთა წინააღმდეგ საჭირო სასიმაგრო საფარად, ჩაყენებული იყვნენ სპარსელები და, აი, ეს სპარსელები მან გაამხნევა, სხვა რაზმიც დაუტოვა, იქაურობა, რამდენადაც შესაძლებელი იყო, გაამაგრა და კვლავ კოტაისისა და მუხირისისკენ

გაბრუნდა. უცბათ ის რაღაც სენმა შეიპყრო და მაგრად მოჰკიდა მას ხელი; ამიტომ მეტი წილი თავის ჯარისა, უმამაცესნი, დასტოვა იქ ქონების დასაცავად, თვითონ კი გადავიდა იბერიის ქვეყანაში. და აი, აქ, ეგრეთწოდებულ ქალაქ მესხთაში ის ძალიან ცუდად შეიქნა, ველარ გაუძლო სენს და ნადვილად, გადაიცვალა. მერმეროე, კაცი სპარსელთა შორის სახელოვანი, მეტად გონიერი და ნიჭიერი, საომარ საქმეებში გამობრძმედილი და ვაჟკაცი სულის პატრონი!“ (აგათია. 1936: 38-42)

ონოგურისის დიდ მნიშვნელობაზე მიუთითებს აგათიას ცნობები, სადაც ის საუბრობს ბიზანტიელების განზრახვაზე ამ ციხის უკან დაბრუნების შესახებ. მათმა სარდლებმა, 554 წელს მარტინემ და რუსტიკემ მოითათბირეს სხვა მხედართმთავრებთან იუსტინესთან და ბუზესთან, რათა ეგრისის მეფე, გუბაზთან ერთად დაეგეგმათ ონოგურისზე ლაშქრობა. მათ გუბაზი დაიბარეს ხობისწყალთან, სადაც მათ შორის ასეთი საუბარი გაიმართა: „მაშინ რუსტიკემ, უთხრა: „აბა, გუბაზ, სპარსელების წინააღმდეგ მივდივართ, რომლებიც ონოგურისში ჩამსხდარან; გამოგვყევი და ჩვენთან ერთად მიიღე მონაწილეობა ამ ლაშქრობაში. სირცხვილი იქნება, თუ ისინი კვლავ თავისუფლად ისხდებიან ჩვენი ქვეყნის შუა გულში, მით უმეტეს რომ ისინი მცირერიცხოვანნი არიან და ბრძოლის უნართაც ვერ შეგვედრებიან“. „ეს ლაშქრობა, შე კაი კაცო, ხომ მარტო თქვენ გეხებათ – მიუგო გუბაზმა, — რადგან მხოლოდ თქვენ მიგიძღვით ბრალი იმაში, რაც მოხდა. რომ თქვენ ასე უგუნურად და დაუდევრად არ მოპყრობოდით საქმეს, არც ეს ციხე იქნებოდა ჩვენ წინააღმდეგ გამაგრებული, არც ასე უსირცხვილოდ და ქუდმოგლეჯილი გაიქცეოდით და არც სხვა რამე მოხდებოდა ამ შეუფერებელი ამბებიდან“ (აგათია 1936: 48-49). სწორედ ამ კამათის დროს მოკლეს გუბაზი რუსტიკემ, მისმა ძმამ იოანემ და მარტინემ. ამ ფაქტის შემდეგ ბიზანტიელმა სარდლებმა გადაწყვიტეს საკუთარი ძალებით აეღოთ ონოგურისი, რის შემდეგაც მათი აზრით, გაუადვილდებოდათ ამ მკვლელობის გამო ბიზანტიის იმპერატორ იუსტინიანე I-თან თავის მართლება. აგათია წერს: „მარტინეს ნაქეზებით რომაელებმა მთელი თავისი ჯარით იერიში მიიტანეს ონოგურისში ჩამჯდარი სპარსელების წინააღმდეგ. ეს სახელი ძველადვე შეერქვა ამ ადგილს შესაძლებელია იმის გამო, რომ ჰუნები, რომელთაც

ონოგურები ეწოდებოდათ, ამ ადგილას შებ-
მიან კოლხებს წარსულ წლებში და დამარ-
ცხებულან და ამ გამარჯვების ნიშნად და
ძველად ადგილობრივ მცხოვრებლებს ეს სახ-
ელი შეურქმევიათ ამ ადგილისათვის. ამჟამად
ბევრი ასე კი აღარ უწოდებს, არამედ, რადგან
აქ დაფუძვნებულია იმ წმინდა სტეფანეს ტაძ-
არი, რომელიც, როგორც ამბობენ, საკუთარი
ნებით შეება მტერს საუკეთესო ქრისტიანთა
გულისთვის და ჩაქოლილ იქმნა მონინაალმ-
დეგეთა მიერ, მისი სახელი ეწოდა ამ ადგილს.
ჩვენ კი, ვფიქრობთ, არაფერი გვიშლის ხელს
ძველი სახელწოდება ვიხმაროთ, მით უმეტეს
რომ მწერლობა ამას მხარს უჭერს. ამრიგად,
რომაელების ჯარი ონოგურისის წინააღმ-
დეგ გასალაშქრებლად ემზადებოდა. ამას
მოითხოვდნენ გუბაზის მკვლევლობის სულის
ჩამდგმელნი, რომელთაც იმედი ჰქონდათ,
რომ ამ ციხეს მალე დაიპყრობდნენ: ამის წყა-
ლობით – ფიქრობდნენ ისინი – მეფეს რომ
კიდევაც გაეგო მათი ვერაგობის ამბავი, ის-
მათ მაინც-და-მაინც არ გაუნყრებოდა და,
რადგან უკანასკნელი ლაშქრობა წარმატებით
დამთავრდებოდა, საყვედურსაც აიცილდ-
ნენ თავიდან“ (აგათია 1936: 51-53). აქ სამ
ფაქტს მივაქცევთ ყურადღებას: ერთი, რომ
სახელი ონოგურისი ონოგურების ტომთანაა
დაკავშირებული; მეორე, სახელი ონოგურისი
სხვა თხზულებაშიცაა დაფიქსირებული და
მესამე, ონოგურისში იდგა წმ. სტეფანეს სახ-
ელობის ეკლესია. პირველ ინფორმაციასთან
დაკავშირებით შეიძლება ითქვას, რომ ჩვენი
აზრით, ონოგურების სახელთან ციხის სახ-
ელწოდების დაკავშირება ხელოვნური ჩანს.
თავად აგათია გვიამბობს, რომ ეს სახელი ამ
ადგილს ძველთაგანვე დაერქვა. უფრო მის-
აღებად მიგვაჩნია ის მოსაზრება, რომელიც
სამეცნიერო ლიტერატურაშია დაფიქსირე-
ბული და მას „უნაგირას მთას“ უკავშირებენ
[Brosset 1851: 90, 101-102; გეორგიკა III 1936 :
59-61, შენიშვნა 1]. რაც შეეხება სხვა თხზუ-
ლებებში ონოგურისის მოხსენიებას, ეს
ჩვენთვის უცნობია. ამ შემთხვევაში აგა-
თია ალბათ გულისხმობს თურქული მოდგ-
მის ტომს ონოგურებს, რომლებიც V-X საუ-
კუნეებში მოსახლეობდნენ აზოვის ზღვის
მიდამოებსა და ჩრდილოეთ კავკასიაში და
რომლებსაც აგათიამდე იხსენიებდნენ სხ-
ვადასხვა ავტორები – პრისკე პანიონელი (V
ს.), ზაქარია რეტორი (V-VI ს.), ხოლო შემდ-
გომში უნუგურებს ვხვდებით თეოფილაქტე
სიმოკატასთან (VII ს.), ონოგურების საეპის-
კოპოსოს - VII-VIII საუკუნეების ბიზანტიური
ეპარქიების ნუსხაში, ქვეყანა ონოგორიას -
რავენელი ანონიმის „კოსმოგრაფიაში“ (VIII-
IX ს.), ონოგურების ტომს – IX საუკუნეში
მოღვაწე ფსევდო-კალისტენეს იმ ხალხების
ჩამონათვალში, ვინც დაიმორჩილა ალექსან-

დრე მაკედონელმა, ხოლო ონოგუნდურებს-
უნოგუნდურებს – თეოფანე ჟამთააღმწერ-
ლის „ქრონოგრაფიაში“ (VIII-IX ს.), ასევე
ანასტასი ბიბლიოთეკართან (IX ს.) და კონ-
სტანტინე პორფიროგენეტთან (X ს.), რომ-
ლებიც ამ ტომს ბულგარელებთან აიგივებენ.
საკუთრივ ონოგურისის ციხე კი სხვა არც
ერთ თხზულებაში არ იხსენიება. რაც შე-
ეხება წმ. სტეფანეს სახელობის ეკლესიას, პ.
ზაქარაიამ და თ. კაპანაძემ ყურადღება მი-
აქციეს ნოქალქევიდან 10-12 კილომეტრში,
მდ. აბაშის ხეობაში მდებარე სოფ. სეფიეთის
ბაზილიკის ბერძნულ წარწერას, რომელშიც
წმ. სტეფანე იხსენიება. ეს წარწერა თავის
დროზე ნაიკითხა თ. ყაუხჩიშვილმა: „წმინდ-
აო სტეფანე ყველა წმინდანებთან ერთად
იშუამდგომლე მონისა ფილკტისტესათვის და
ყოველთა მის ცოდვათათვის“ [ყაუხჩიშვილი
1951: 89-91]. ამ წარწერას თ. ყაუხჩიშვილი VI-
VII საუკუნეებით ათარილებდა. პ. ზაქარაია
და თ. კაპანაძემ ბაზილიკა V-VI საუკუნეებით
დაათარილეს და გამოთქვეს ვარაუდი, რომ
შესაძლებელია ეს ეკლესია თავის დროზე
წმ. სტეფანეს სახელობის იყო, თუმცა ის
ონოგურისთან არ დაუკავშირებიათ. მითუ-
მეტეს, რომ სეფიეთი ვაკე ადგილზე მდე-
ბარეობს და იქ რაიმე ციხის კვალი არ არის
გამოვლენილი [ზაქარაია პ. კაპანაძე 1991:
198-215].

ახლა დავუბრუნდეთ ონოგურისის ციხ-
ეზე ბიზანტიელთა იერიშს. ეს სამხედრო ოპ-
ერაცია ბიზანტიელებისთვის სავალალოდ
დასრულდა. თუმცა ამ შემთხვევაში ჩვენთ-
ვის საინტერესოა ის მონაცემები, რომლე-
ბიც უშუალოდ ციხის მდებარეობას ეხება:
„და, აი, სტრატეგოსებიც და მთელი ჯარიც,
რომელნიც არქეოპოლისის დაბლობში იყვნენ
დაბანაკებულნი, ამზადებენ ეგრეთწოდებულ
სპალიონებს, დიდი ქვების სატყორცნელებს
და სხვა ამგვარ იარაღებს, რათა, თუ საჭირო
იქნებოდა, ზღუდისათვის დაეშინათ“ (აგათია
1936: 53). უკვე ბრძოლის პროცესის აღწერი-
სას კი აგათია წერს: „ერთნი (სპარსელები-დ.
ლ., ბ. ლ., ნ. მ., პ. ე., ი. ქ.) იბრძოდენ საკუთარი
სიცოცხლის გადასარჩენად და არა მცირე-
ოდენ ხიფათს მისცემოდენ, მეორენი კი (ბი-
ზანტიელები - დ. ლ., ბ. ლ., ნ. მ., პ. ე., ი. ქ.)
– უფრო იმიტომ, რომ რცხვენოდათ – რახან
მოვიდენ, უშედეგოდ როგორ გაბრუნებული-
ყვნენ ისე, რომ არც ეს ციხე აელოთ და არც
არქეოპოლისი განეთავისუფლებინათ მტრის
მეზობლობისაგან“ (აგათია. 1936: 56). ეს
ცნობები ონოგურისის არქეოპოლისთან სიახ-
ლოვეზე მეტყველებს. ონოგურისი რომ ასევე
ქუთაისთან და მოხირისთან ახლოს მდე-
ბარობდა, მიუთითებს აგათიას შემდეგი მო-
ნაცემები. ბიზანტიელებმა იერიშის მზადების
პროცესში ტყვედ აიყვანეს ერთი სპარსელი

მოლაშქრე, რომლის სიტყვებით მუხირის-ში და ქუთაისში მდგარი სპარსული ჯარი აპირებდა ონოგურისის ციხის დამცველების დასახმარებლად წამოსვლას (აგათია 1936: 54). იგივეზე მეტყველებს აგათიას შემდეგი თხრობა: „დანარჩენი სპარსელები კი, დაახლოებით სამი ათასი კაცი, მამაცი ცხენოსანი, - დაირაზმნენ და კოტაისისა და მუხირისიდან გამოსწიეს ონოგურისისკენ. ისინი საკმაოდ უდარდელად მოდიოდნენ, სრულიადაც არ ეგონათ, თუ მტერი შეხვდებოდა“ (აგათია 1936: 56-57). ამ რაოდენობის დამხმარე ჯარის გამოგზავნა ონოგურისის მნიშვნელობაზე მეტყველებს. ძალიან მნიშვნელოვნად მიგვაჩნია აგათიას თხრობა ბრძოლის მსვლელობის შესახებ: ბიზანტიელები „ციხეს ეცნენ და მაშინვე შეუდგნენ საქმეს. იმათ აამოძრავეს მანქანები და სცადეს ციხის კარების აღება, ვარს შემოერთყნენ ზღუდეს და ყოველი მხრიდან დაუშინეს. სპარსელები გაიფანტნენ ციხის კბილანებზე და, რამდენადაც შესაძლებელი იყო, იცავდნენ თავს შექმნილ პირობებში“ (აგათია 1936: 56). თუ გავაანალიზებთ ამ ცნობას, ჩანს რომ ონოგურისი არ მდებარეობს მიუდგომელ ადგილას და მისი იერიში რამდენიმე მხრიდანაა შესაძლებელი. სხვათაშორის აგათია სხვა ციხეზე, მაგალითად ტელეფისზე აღნიშნავს, რომ ის მტკიცე და მიუდგომელია (აგათია 1936: 31), რასაც ონოგურისზე არ წერს.

მართალია მოხირისიდან და ქუთაისიდან გამოგზავნილი დამხმარე ჯარი, მათ წინააღმდეგ გაგზავნილმა ბიზანტიელთა 600 კაციანმა რაზმმა უკუაგდო, მაგრამ ონოგურისში მდგარმა სპარსულმა გარნიზონმა შეძლო ბიზანტიელთა იერიშის მოგერიება. მეტიც ისინი ციხიდან გამოვიდნენ და ბიზანტიელებს დაედევნენ, რომლებმაც მიატოვეს იქვე გაშლილი ბანაკი, გვერდი აუარეს არქეოპოლისთან მდებარე ძველ ბანაკსაც და ეგრისის შიდა სოფლებს შეაფარეს თავი (აგათია 1936: 59). ეს ცნობაც ამ ციხის არქეოპოლისთან სიახლოვეზე მეტყველებს; თან იმავე ცნობიდან ჩანს, რომ გაქცეული ბიზანტიელები მდ. კათარზე გადებულ ვიწრო ხიდზე გაიჭედნენ და აქაც ბევრი მეზრძოლი დაკარგეს. ს. ყაუხჩიშვილი ამ მდინარეს მდ. აბაშასთან აიგივებდა, რომელიც თანამედროვე მარტვილის მუნიციპალიტეტს გამოყოფს სენაკის მუნიციპალიტეტიდან, კონკრეტულად კი სოფ. ნოქალაქევიდან, სადაც მდებარეობდა ციხეგოჯი-არქეოპოლისი.

ონოგურისის ციხე აგათიასთან ამის შემდეგ მხოლოდ გუბაზის მკვლელების სასამართლო პროცესზე იხსენიება. მისმა ერთ-ერთმა მკვლელმა, რუსტიკემ თავის დასაცავ სიტყვაში კვლავ ხაზი გაუსვა დედაქალაქ არქეოპოლისთან მიმართებაში ონოგურისის

მნიშვნელობას: „სპარსელებს ჰქონდათ დაპყრობილი ონოგურისის ციხე, რომელიც მათ ჩამოეგლიჯათ არქეოპოლისის მიდამოებიდან, და ჩვენთვის აუტანელ სირცხვილს წარმოადგენდა ის, რომ მტრის ჯარი მტკიცედ ჩამჯდარიყო ზღუდის შიგნით ჩვენს მიწაზე. სტრატეგოსთა თათბირზე გაიმარჯვა იმ აზრმა, რომ მთელი ჯარით გავმგზავრებულყავით იმათ წინააღმდეგ. გაგვენადგურებინა ისინი და, ამრიგად, გავთავისუფლებულყავით მეტად სახიფათო ჩასაფრებისაგან. ჩვენ, რასაკვირველია, გვჭირდებოდა კოლხთა ჯარიც, არა მარტო იმიტომ, რომ კოლხები, როგორც ამ ადგილების მცოდნენი უფრო მეტად, ვიდრე ამ ადგილთა არმცოდნენი, სასარგებლო რჩევა-დარიგებას მოგვცემდნენ, არამედ იმიტომაც რომ, რადგან ბრძოლა მოგვიხდებოდა გამაგრებულ ადგილას ჩამჯდარ და კარგად შეიარაღებულ მეზრძოლებთან და აგრეთვე იმათთანაც, რომლებიც ალბათ მუხარისიდან მოვიდოდნენ მათ საშველად, კოლხებსაც გაენიათ ჩვენთვის დახმარება, ჩვენთან ერთად ეზრძოლათ“. (აგათია 1936: 146-147). ამის შემდეგ ონოგურისის ციხე არც აგათიასთან და არც სხვა წყაროში არ იხსენიება.

ონოგურისის ლოკალიზაციას აგათიას ნაშრომის თარგმანისთანავე შეეცადა ს. ყაუხჩიშვილი [გეორგიკა III. 1936: 59-62, შენიშვნა 1]. როგორც უკვე ზემოთ აღვნიშნეთ, ის დაეთანხმა მ. ბროსეს და ამ ციხის სახელი დააკავშირა მარტვილისა და ხონის რაიონების საზღვარზე მდებარე უნაგირა მთასთან. ს. ყაუხჩიშვილი თვლიდა, რომ ონოგურისის ციხე დღევანდელი მარტვილის და ხონის რაიონების საზღვარზე, აღმოსავლეთ და დასავლეთ ლაზეთის საზღვარზე, არქეოპოლისსა და ქუთაისს შუა უნდა მოეძია. მან ყურადღება მიაქცია აგათიას ცნობას, რომ 554 წლისთვის სპარსელებს ლაზეთი უჭირავთ ცხენისწყლამდე, ხოლო ბიზანტიელები გამაგრებულან ცხენისწყლის დასავლეთით. თუმცა იმავე ცნობებიდან ჩანს, რომ ონოგურისი სპარსელებმა ეგრისის დედაქალაქის, არქეოპოლისის დამცავი ციხე იყო და ის მდ. ცხენისწყლის მარჯვენა სანაპიროზე, უნაგირა მთასთან ანუ თანამედროვე სამეგრელოს ტერიტორიაზე უნდა მდგარიყო [გეორგიკა III. 1936 : 38-41, შენიშვნა 2]. ამ შემთხვევაში ს. ყაუხჩიშვილი ასევე დაეყრდნო ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობებს, რომლის თანახმადაც „ხოლო სიგრძე იმერეთისა არს ლიხის მთის თხემიდან უნაგირამდე ძუელად, და ან ქართლის საზღვრიდან, რომელი აღვსნერეთ, ცხენისწყლამდე“ [ბატონიშვილი ვახუშტი 1973 : 747]. ვახუშტი ბატონიშვილი სხვა ადგილასაც მიუთითებს, რომ „ამას უწოდებენ უნაგირას. ამ მთას მზღვრიდენ ოდესმე

იმერთა და ოდიშთა საზღვრად“ [ბატონიშვილი ვახუშტი 1973: 777]. აქ კიდევ გვინდა მოვიტანოთ ვახუშტის ერთი ცნობა, რომლის თანახმად VIII-IX საუკუნეების მიჯნაზე ახლად შექმნილი დასავლურ ქართული აფხაზეთის სამეფო, მეფე ლეონმა დაყო 8 საერისთავოდ. ამ საერისთავოების საზღვრები დ. მუსხელიშვილის დაკვირვებით იმეორებს ეგრისის სამეფოს ადმინისტრაციულ დაყოფას: აფხაზეთის საერისთავო მოიცავდა აფხაზეთს და ჯიქეთს, ცხუმის საერისთავო აფშილეთს და შესაძლოა მისიმიანეთს, ბედიის – რიონის მარჯვენა სანაპიროს, შიდა ეგრისს, გურიის – რიონის მარცხენა სანაპიროს ჭოროხამდე, რაჭა-ლეჩხუმის – ეგრისის დროინდელ სკვიმნიას, სვანეთის- ეგრისის დროინდელ სვანეთს, შორაპნის – არგვეთს, ხოლო ქუთაისის – მოხირისის მხარეს რიონამდე [მუსხელიშვილი. 1980: 140-154]. ამ ცნობაშიც ვახუშტი ქუთაისის და ბედიის საერისთავოს (შიდა ეგრისის) საზღვრად მდ. ცხენისწყალს ასახელებს [ბატონიშვილი ვახუშტი 1973:796]. ამ მონაცემებიდან ჩანს, რომ ისტორიული აღმოსავლეთ და დასავლეთ ლაზიკის (ეგრისის) საზღვარი მდინარე ცხენისწყალთან, უნაგირა მთასთან გადიოდა. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, უნაგირა მთა ცხენისწყლის მარჯვენა სანაპიროზე მდებარეობდა. ამ მთის ერთ-ერთ თხემზე იყო აგებული არქეოპოლისი, ხოლო ასევე ს. ყაუხჩიშვილის აზრით, ონოგურისი და VI საუკუნის ბიზანტიელ მემკვიდრე პროკოპი კესარიელთან ხსენებული უქიმერიონის ციხე, ერთი და იგივე უნდა იყოს. აგათია პროკოპისგამგრძელებელი იყო და მისი თხზულება იწყება იმ დროიდან, სადაც პროკოპი წყვეტს თხრობას. ს. ყაუხჩიშვილმა მიაქცია ყურადღება, რომ ისეთი მნიშვნელოვანი ციხე, როგორც პროკოპის თხრობაში უქიმერიონია, აგათიასთან საერთოდ არ იხსენიება, ხოლო აგათიას ონოგურისის პროკოპი არ იცნობს. თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ ონოგურისის შესახებ აგათია ამბობს, რომ ამჟამად მას სხვა სახელი ჰქვიაო, შესაძლოა ამ ორი პუნქტის ერთიდაიგივეობის დაშვება. ს. ყაუხჩიშვილმა ყურადღება მიაქცია პროკოპი კესარიელის იმ ცნობასაც, რომლის თანახმადაც უქიმერიონის ალების შემდეგ სპარსელები „მტკიცედ დაეპატრონენ ლაზიკეს. მაგრამ მარტო ლაზიკე კი არ ჩაიგდეს ხელთ სპარსელებმა, არამედ სკვიმნიაც და სვანიაც, და, ამრიგად, მოხირისიდან ვიდრე იბერიამდე მთელი მინაწყალი გამოეცალათ ხელიდან რომაელებსა და ლაზთა მეფეს“ (პროკოპი 1965: 202). მნიშვნელოვანია პროკოპის მეორე ცნობაც, რომლის თანახმად უქიმერიონი ქუთაისის მახლობლად მდებარეობდა და აქ ყავდათ ლაზებს კარგი მცველი რაზმი. მისი სიტყვებით,

ვინც უქიმერიონს და მოხირისს ფლობდა, ის სვანეთში და სკვიმნიაში (ლეჩხუმი) მიმავალ გზას აკონტროლებდა (პროკოპი 1965: 196-197). ეს ციხე სპარსელთა სარდალმა მერმერომ მოტყუებით, უბრძოლველად აიღო. თუ გავიხსენებთ აგათიას მიერ მოყვანილ გუბაზის სიტყვებს, რომელიც მან ბიზანტიელ სარდლებს უთხრა და ბრალი დასდო მათ, ონოგურისის უთავბოლოობით დაკარგვაში, შეიძლება ს. ყაუხჩიშვილის მოსაზრება ამ ორი პუნქტის ერთიდაიგივეობის შესახებ, გავიზიაროთ; თუმცა ეს მოსაზრება ჯერჯერობით მხოლოდ ჰიპოთეზად დარჩება.

ონოგურისის იდენტიფიკაციის თაობაზე შემდგომშიც გამოითქვა არაერთი მოსაზრება. ნ. ბერძენიშვილიც ამ ციხის სახელწოდებას უნაგირა მთასთან აკავშირებდა და მას მდ. ცხენისწყლის მარჯვენა სანაპიროზე, სოფ. ბანძის და ნოქალაქევის მიდამოებში ეძებდა. ნ. ბერძენიშვილი მიუთითებდა, რომ ბანძასთან ახლოს მდებარე სოფ. ონოლიას „ონოგურისთან“ დაკავშირება მაცდუნებელი იყო [ბერძენიშვილი 1975: 463-465]. თუმცა ამ დაკავშირებას ხელს უშლის ის გარემოება, რომ ონოლია ვაკეზე მდებარეობს და აქ არც რაიმე ნაციხარის მსგავსია აღმოჩენილი.

ნოქალაქევის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ XX ს-ის 80-იან წლებში არქეოლოგიური სამუშაოები აწარმოა მარტვილის რაიონში მდებარე აბედათის ციხეზე და სამეცნიერო ლიტერატურაში დაფიქსირდა ვარაუდი, რომ სწორედ ეს ციხე უნდა იყოს ონოგურისი [ზაქარაია. კაპანაძე 1991: 127-137; ლექვინაძე 1993: 209-222]. ეს ვარაუდი დაეფუძვნა ს. ყაუხჩიშვილის ზემოთ უკვე ნახსენებ დაკვირვებას, რომ ონოგურისი მდ. ცხენისწყლის მარჯვენა სანაპიროზე მდებარეობდა და მისი სახელი უნაგირა მთას უკავშირდებოდა; ასევე აგათიას ცნობებს ონოგურისის არქეოპოლისთან ახლოს მდებარეობის თაობაზე. აბედათის ციხე ნოქალაქევის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მარტვილის მუნიციპალიტეტის მთიან ზოლში, უნაგირა მთის ზოლის შუა თხემზე მდებარეობს. თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ პ. ზაქარაია და თ. კაპანაძე აღნიშნავენ, რომ უფრო ლოგიკური იქნებოდა ონოგურისი არქეოპოლისის აღმოსავლეთით გვეძებნა, მაგრამ აქ მდინარეების აბაშის, ნოღელას და ცხენისწყლის დაბლობებია, სადაც ციხის არსებობა არაა მოსალოდნელი და არცაა დაფიქსირებული (სოფ. ონოლიაც სწორედ აქ მდებარეობს)[ზაქარაია. კაპანაძე 1991: 130].

წინამდებარე სტატიის ავტორები სოფელ აბედათში გამოვლენილი ციხისა და ონოგურისის იგივეობის საკითხს არ ეთანხმებიან. დ. ლომიჭაშვილის განმარტებით,

რომელიც აბედათში წარმოებულ გათხრებს ხელმძღვანელობდა, ციხეზე მოპოვებულ მასალებში "თითქმის არ ჩანს IV-VI სს-ის ძეგლებისთვის დამახასიათებელი ისეთი ნაკეთობანი, როგორცაა ქვევრები, ნელშეზნექილი თუ უცხოური ამფორები, სფერულ მუცლიანი ქოთნები, სასუფრე კერამიკა, იმპორტის საგნები და სხვ." [ლომიტაშვილი 2003: 209], გარდა ამისა, აბედათის ციხის გარშემო რელიეფზე დაკვირვება აშკარად მიანიშნებს იმაზე, რომ ციხის მთავარი ფუნქცია უნაგირა მთაზე არსებული სამხრეთ-ჩრდილოეთ მიმართულების ვიწრო გადასასვლელის ჩაკეტვა უნდა ყოფილიყო. იმავდროულად აბედათის ციხე საკმაოდ მანძილით არის დაშორებული იმერეთიდან (ისტორიული მოხირისის რეგიონიდან) არქეოპოლისისაკენ მიმავალ გზას და, შესაბამისად, აბედათის ციხიდან არქეოპოლისის აღმოსავლეთ მისადგომების დაცვა გაჭირდებოდა [მურღულია 2013ა: 155].

ონოგურისის იდენტიფიკაციის საკითხს შეეხო ა. ფაილოძე [ფაილოძე 2003: 27-32]. აგათია სქოლასტიკოსის თხზულების მიხედვით მან შეისწავლა ონოგურისის გეოგრაფიული მდებარეობა და მანაც გამოთქვა მოსაზრება, რომ აბედათი არ შეიძლება ონოგურისი ყოფილიყო, რადგან საკმაოდაა დაშორებული ქუთაისს. ასევე მიაქცია ყურადღება, რომ უნაგირას ქედი იმერეთის საზღვართან, სოფ. მათხოჯის პირდაპირ, ცხენისწყლის გაღმა სოფ. ზედა ხუნწის გორაკიდან იწყება. ამ გორაკს კი ადგილობრივები ნაჯიხუს ანუ „ნაციხარს“ უწოდებენ. ა. ფაილოძემ მოინახულა ამ გორაკზე შემორჩენილი ნაგებობების ნაშთები და დაასკვნა, რომ ონოგურისი სწორედ ხუნწში უნდა ვეძებოთ.

ახლა კვლავ დავუბრუნდეთ თავად ხუნწის ციხეს. როგორც აღვნიშნეთ, ის მდებარეობს მდ. ცხენისწყლის მარჯვენა სანაპიროზე, მდინარიდან, ჩრდილო-აღმოსავლეთით 1.40 კმ მოშორებით. ციხეს ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან 750 მეტრში ჩამოუდის კიდევ ერთი მდინარე, ნოდელა, რომელიც სოფელს შუაზე კვეთს. ჩვენი აზრით, შესაძლოა ამ მდინარის ონოგურისის სახელთან დაკავშირება. აქ გვინდა მოვიტანოთ კიდევ ერთი საინტერესო გადმოცემა, რომელიც ადგილობრივმა მოსახლეობამ შემოინახა და ის ჩაინერა ლეციცხვაიეს საჯარო სკოლის მოსწავლემ ლიზი მოსიძემ. ეს ლეგენდა გამოქვეყნდა ადგილობრივ პრესაში. გადმოცემის თანახმად ეს ციხე გვიან შუასაუკუნეებში, XVI-XVII საუკუნეებში აუგიათ. ციხის ცენტრში მდგარა სალოცავი ნიში. იმავე პერიოდში ცხენისწყლის გადაღმა, მათხოჯის ციხეში თურქული გარნიზონი მდგარა. თურქებმა ერთ დღეს გადაწყვიტეს ხუნწის ციხის აღება

და სოფელს თავს დაესხნენ. ადგილობრივმა მოსახლეობამ, რომელიც ამ დროს ყანებში იყო გასული სამუშაოდ, სასწრაფოდ თავი შეაფარა ციხესიმაგრეს. ქართველები რამდენიმე დღეს იცავდნენ ხუნწის ციხეს, მაგრამ მონინალმდეგის სიძლიერის გამო იძულებული გახდნენ ჩრდილოეთით მდებარე საიდუმლო გვირაბით, ნოდელას ხეობით სოფელ კვაითისკენ გაქცეულიყვნენ. თურქები კარგა ხანს ყოფილან ციხეში, თუმცა გარნიზონში ეპიდემია გავრცელებულა და რალაც დაავადებით დაღუპულან. მოსახლეობა სოფელში დაბრუნებულა, მაგრამ ციხეს აღარ ეკარებოდნენ. ამ ლეგენდაში მნიშვნელოვნად მიგვაჩნია სამლოცველო ნიშის არსებობა და მონინალმდეგის მიერ ციხე-სიმაგრის დაკავება. აქ წარმოებული დაზვერვების და შემდეგ არქეოლოგიური გათხრების შედეგად გვიანშუასაუკუნეების მასალა და ასევე ამავე დროის არქიტექტურა ჯერჯერობით არ გამოვლენილა. არ ჩანს თურქების ყოფნის კვალიც (მაგალითად, იმავე მარტვილის რაიონის აბედათის ციხეზე არქეოლოგიური მასალის უმეტესობა, მათ შორის თურქული მონეტები და ჩიბუხები, გვიანი შუასაუკუნეებით თარიღდება). ჩვენი აზრით, არ არის გამორიცხული ამ ლეგენდაში უფრო ძველი პერიოდის, კერძოდ სპარსელების მიერ ციხის აღებისა და გარკვეული დროით აქ მათი გარნიზონის არსებობის ამბავია დალექილი. თუმცა ეს მაინც სამუშაო ჰიპოთეზაა და მომავალი კვლევა უფრო მეტ ინფორმაციას მოგვანვდის.

როგორც უკვე აღინიშნა, ციხე მდებარეობს 20 მეტრი სიმაღლის ქუჩითის გორაზე და დაახ. 6000 მ² ფართობს მოიკავებს. ციხის გალავნები მინის დონეზეა დანგრეული. მხოლოდ მის ჩრდილოეთ ნაწილშია შემორჩენილი გალავნის ერთი ფრაგმენტი. ამიტომ ციხის გეგმარების დადგენა მხოლოდ აეროფოტოების საშუალებით ხერხდება (სურ. 1). აეროფოტო დაკვირვებამ აჩვენა, რომ მცენარეები ამოსულია სწორედ გალავნების ნაშთებზე და მათი გავრცელება ციხის გეგმარებას ემთხვევა. ჯერჯერობით სწორედ მცენარეული საფარის კონტურების მიხედვით არის შესაძლებელი ციხის გეგმარებისა და ზომის დადგენა. ციხის ტერიტორია ბორცვის რელიეფს მიჰყვება და სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან ჩრდილო-დასავლეთისკენ არის წაგრძელებული. მაქსიმალური სიგრძე 120 მეტრია, სიგანე - 60 მეტრი. ციხეშუა გალავნით სავარაუდოდ ორ თანაბარ მართკუთხა ფორმის ნაწილად არის გაყოფილი, რომელიც ზედა და ქვედა ციხეს აერთიანებს. ციტადელს მოკავებული უნდა ჰქონოდა სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილი. ციხის ჩრდილო-დასავლეთ დაბოლოებაზე შეიმჩნევა ორი ან სამი კოშკის ნაშთი.

ციხის ტერიტორიას ჩრდილო-დასავლეთის მხრიდან ღრმა და დამრეცი ფერდობი ეკვრის. ამ მხრიდან ის მიუდგომელია. აღმოსავლეთიდან მას დამრეცი ფერდობი ესაზღვრება. ამ მხრიდან ციხემდე მისვლა შეუძლებელი არ არის, თუმცა ყველაზე ადვილი მისაგომი სამხრეთის მხრიდან იქნებოდა. აქედან მას ნაკლები ქანობის ფერდობი ესაზღვრება და საფიქრებელია, რომ მთავარი შესასვლელიც ამ მხრიდან იქნებოდა.

2014 წლის არქეოლოგიური კამპანიის დროს, ნოქალაქევის ქართულ-ინგლისური არქეოლოგიური ექსპედიციის რამდენიმე წევრმა მოინახულა ზემო ხუნნის გორაკი. იმავე წელს ჩატარდა ზედაპირული დაზვერვები, რომლის შედეგად დადგინდა, რომ მართლაც, ამ გორაკზე შემორჩენილია სხვადასხვა ნაგებობების ნაშთები, რომელიც სავარაუდოდ V-VI საუკუნეებით შეიძლება დათარიღდეს. ასევე გამოითქვა მოსაზრება, რომ ამ ნაშთების ფუნქციის გარკვევა, მისი დათარიღება და იყო თუ არა ხუნნში მდებარე ციხე-სიმაგრე ონოგურისი, მხოლოდ მომავალი კვლევის შედეგად იქნებოდა შესაძლებელი. ამიტომ 2015 წლიდან საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს და მარტვილის მუნიციპალიტეტის მხარდაჭერით დაიწყო ძეგლის გეგმაზომიერი შესწავლა. 2015-2016 წლების არქეოლოგიურმა სამუშაოებმა მნიშვნელოვანი სიახლეები მოგვცა ხუნნის ციხის ისტორიის შესწავლისათვის:

1. სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში გამოვლინდა უცნობი დანიშნულების ნაგებობის ნაწილი, საკმაოდ უცხო და საინტერესო არქიტექტურულ-სამშენებლო დეტალებით. სავარაუდოდ არის ჩრდილო-დასავლეთ - სამხრეთ-აღმოსავლეთ ორიენტაციის ნაგებობის (რომლის აღმოსავლეთი ბოლო სამხრეთისკენ არის მცირედით გადახრილი) ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილი, რომელსაც ჩრდილოეთ და დასავლეთ კუთხეები ნაკვეთილი აქვს და გეგმაში ოქტაგონს მოგვაგონებს (სურ. 2). ნაგებობა მიწის დონეზეა დანგრეული და მხოლოდ კედლების 4-5 რიგია შემორჩენილი. კედლების საფასადე წყობა ნაგებია კარგად გათლილი 20-დან 40 სმ-მდე ზომის კირქვებით, რიგების დაცვით. სადულაზე მასალად გამოყენებულია კირი. საპირე წყობებს შორის ჩაყრილია ფლეთილი კირქვა და ჩასხმულია კირი. კედლის მაქსიმალური შერჩენილი სიმაღლე 0.90 მ-ს არ სცილდება. კედლის სისქე სხვადასხვა მონაკვეთებში 0.95 მ-დან 1.05 მ-მდე მერყეობს.

ნაგებობის სიგანე (ჩრდ.-დას. - სამხ.-აღმ. ხაზზე) 8 მეტრს აღწევს, სრული სიგრძე კი მობილური ოპერატორის მიერ დადგმული ნაგე-

ბობის გამო არ დგინდება. ნაგებობის შიდა სივრცის განმენდის პროცესში აღმოჩნდა ოთხი სვეტის ძირი, რომლებიც უშუალოდ კედლებზეა მიბჯენილი. ასევე ჰიდრავლიკური ხსნართა და თიხის ფილებით მოკირწყლული იატაკი. იატაკის ქვეშ კი კამაროვანი გადახურვით მოწყობილი საძვალე აღმოჩნდა (სურ. 3). გამომდინარე იქიდან, რომ ნაგებობის ნაწილი მობილური ოპერატორის მიერ დადგმული ნაგებობის ქვეშ არის მოქცეული, მისი მხოლოდ ნაწილობრივ შესწავლა მოხერხდა და შესაბამისად, ნაგებობის დანიშნულების განსაზღვრა ჯერ-ჯერობით ვერ ხერხდება.

2. გამოიკვეთა ციხის ჩრდილოეთ გალავნის დაახლოებით 25 მეტრამდე სიგრძის მონაკვეთი (სურ. 4). კედლების საპირე წყობა ნაგებია კარგად გათლილი კირქვების რიგებით, ხოლო საპირე წყობებს შორის კირის დულატან ერთად ჩაყრილია სხვადასხვა ზომის და ფიშის ქვები. გალავნის კედლები 70 სმ სიღრმის საძირკველზე დგას. ამ ტიპის სამშენებლო ტექნიკა ტიპურია IV-VI საუკუნეების ეგრისის ციხესიმაგრეებისათვის [ზაქარაია. კაპანაძე 1991: 126-164; მურღულია 2013ა]. შესაბამისად, გალავნების ზოგადი თარიღიც ამ პერიოდით უნდა განისაზღვროს.

3. თხრილებში აღმოჩნდა ძალიან დიდი რაოდენობისა და ნაირსახეობის სამეურნეო (ამფორები, ქვევრები, ლუთერიუმები) და სამშენებლო (აგურები, კრამიტები, ფილები) კერამიკული მასალები (სურ. 6-7). მათი აბსოლუტური უმრავლესობა IV-VI საუკუნეებით თარიღდება და შესაბამისად, აღნიშნულ პერიოდში ციხის ფუნქციონირების ქრონოლოგიას კიდევ ერთხელ ადასტურებს. საინტერესოა, რომ დღემდე შესწავლილ მონაკვეთებზე სამზარეულო და სუფრის ჭურჭლის ფრამენტები უმნიშვნელო რაოდენობით არის აღმოჩენილი, რაც შესაძლოა მიუთითებდეს იმ ფაქტზე, რომ ხუნნის ციხე უფრო მეტად სამხედრო-სტრატეგიულ პუნქტს წარმოადგენდა, ვიდრე რომელიმე დიდებული საცხოვრებელ რეზიდენციას.

როგორც უკვე აღინიშნა, ციხის გალავნების უმეტესი ნაწილი მიწის დონეზეა დანგრეული და შესაბამისად, ხუნნის ციხის დანიშნულების დადგენისთვის მნიშვნელოვანია მისი მდებარეობის ანალიზი. სიმაგრის ასაშენებლად შერჩეულია მდინარე ცხენისწყლის მარჯვენა სანაპირო, იქ სადაც მდინარე ღრმა კლდოვანი ხეობიდან გამოდის და ვაკეზე მიედინება. შესაბამისად, აშკარაა, რომ ხუნნის ციხის ერთ-ერთი მთავარი ფუნქცია ცხენისწყლის ხეობაზე გამავალი გზის კონტროლი და ჩაკეტვა იყო. ცხენისწყლის ხეობა შუა საუკუნეებში დასავ-

ლეთ საქართველოს მთისა და ბარის (ჩრდილოეთ - სამხრეთის მიმართულებით) ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი დამაკავშირებელი გზა იყო; კონკრეტულად ხუნნის ციხის არსებობის პერიოდში, ე.ი. ეგრისის სამეფოს ძლიერების ხანაში კი ეს გზა მოხირისის ქვეყანას სკვიმნიასთან (რაჭა-ლეჩხუმთან) და სვანეთთან აკავშირებდა [ლორთქიფანიძე, მურღულია. 2014: 109-110]. ამიტომაც, საფიქრებელია, რომ აღნიშნული ორი რეგიონს შორის ურთიერთობის დარეგულირება ხუნნის ციხის მფლობელის პრეროგატივა იქნებოდა, როგორც სავაჭრო-ეკონომიკური თვალსაზრისით, ისე სამხედრო-სტრატეგიული კუთხითაც.

ხუნნის ციხის მდებარეობა საშუალებას იძლეოდა მდ. ცხენისწყლის ხეობაზე გამავალი ჩრდილოეთ - სამხრეთის მიმართულების გზასთან ერთად დაეცვა და გაეკონტროლებინა აღმოსავლეთ - დასავლეთ მიმართულების, ანუ მოხირისის ქვეყნიდან (დღ. იმერეთი) ცენტრალური ეგრისისაკენ (დღ. სამეგრელო) მიმავალი გზაც. ამ ორ რეგიონს შორის არსებული ბუნებრივი გამყოფი ზოლი ანტიკური ხანიდან შუა საუკუნეების ჩათვლით სწორედ მდინარე ცხენისწყალი იყო. ამ ზოლის დაცვა და კონტროლი განსაკუთრებული ყურადღების ქვეშ მოექცა VI საუკუნეში მიმდინარე ეგრისის დიდი ომის დროს, როდესაც ცხენისწყლის აღმოსავლეთით სპარსელები, ხოლო დასავლეთით ბიზანტიელები და ლაზები იყვნენ განლაგებული. აქვე თუ გავიხსენებთ ხუნნის ციხისა და ონოგურისის იგივეობის ალბათობას, ამკარა ხდება, რომ ხუნნის ციხე კონტროლს უწევდა აღმოსავლეთი და ცენტრალური ეგრისის დამაკავშირებელ ერთ-ერთ მთავარ გზას.

როგორც უკვე აღინიშნა, ხუნნის ციხე, მცირე ზომის ბორცვზეა აგებული, თუმცა ფორტიფიკატორებს ტერიტორია ისე შეურჩევიათ, რომ ციხის ტერიტორიიდან სამ მხარეს ვრცელი ტერიტორიების ვიზუალური კონტროლია შესაძლებელი:

1. დასავლეთით კარგად მოჩანს 3 კმ-ში მდებარე მაღალი ბორცვი, რომელზეც მარტვილის მონასტერია განთავსებული. მარტვილის მონასტრის ტერიტორიის ადრეული ისტორია ცალკე კვლევის საგანია და წინამდებარე სტატიის საზღვრებს სცდება, თუმცა მხოლოდ შენიშვნის სახით შეიძლება აღინიშნოს, რომ მონასტრის ტერიტორიაზე დაკვირვება ამკარად იძლევა ვარაუდის საფუძველს, რომ აქ მონასტრის დაარსებამდე სამოსახლო, სამლოცველო და/ან ეგებ სასიამგრო სისტემაც არსებულყოფილ უღრუბლო ამინდის დროს ხუნნის ციხიდან სამხრეთ-დასავლეთით 18 კმ-ში კარგად ჩანს

ეგრისის სამეფოს დედაქალაქ ნოქალაქევი-არქეოპოლისის ციტადელი და მისი კოშკები, რაც მეციხოვნეებს ცეცხლის და კვამლის მეშვეობით სასიგნალო-საგანგაშო კომუნიკაციის საშუალებას მისცემდა.

2. ხუნნის ციხიდან აღმოსავლეთით კარგად მოჩანს 2-3 კმ-ში მდებარე მდ. ცხენისწყლის ვიწრო და დაკლანძვილი ხეობა, რაც, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, სკვიმნია-სვანეთისკენ იქ გამავალი გზის, როგორც ვიზუალური, ისე ფიზიკური კონტროლის საშუალებს იძლეოდა. კიდევ უფრო შორს კი, 25 კმ-ში მდებარე ხვამლის მთა მოჩანს (სურ. 5).

3. ციხიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით იშლება მდინარე ცხენისწყლისა და აბაშის ორმდინარეთის ვრცელი ხედი. შესაბამისად, ხუნნის ციხიდან მოხირისის ქვეყნისა და ცენტრალური ეგრისის ვაკე ტერიტორიის, მათ შორის ქუთაისიდან და მოხირისიდან მომავალი გზის ვიზუალური კონტროლი საკმაოდ ვრცელ არეალზე (დაახ. 15-20 კმ), იყო შესაძლებელი.

ეგრისის სამეფოს თავდაცვით სისტემაში შემაჯავალი ციხესიმაგრეები ჩვენ მიერ შედგენილი ფუნქციური კლასიფიკაციით სამ ძირითად კატეგორიაში ერთიანდებიან: 1. ხეობის გზის ჩამკეტი, 2. საგუშაგო-სასიგნალო და 3. ადმინისტრაციულ-საბაჟო დანიშნულების [მურღულია ნ. 2013ბ: 165]. საინტერესოა, რომ ხუნნის ციხე, მისი მდებარეობის, მასშტაბებისა და გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალის ანალიზის მიხედვით, შესაძლებელია ზემოთ ჩამოთვლილ სამივე დანიშნულებას ასრულებდა: 1. სრულიად ამკარაა, რომ ციხის უმთავრესი დანიშნულება სამხრეთ-ჩრდილოეთისა და დასავლეთ-აღმოსავლეთის მიმართულების გზების ჩაკეტვა, დაცვა და კონტროლი იყო; 2. ციხისთვის შერჩეული ტერიტორია მეციხოვნეებს საშუალებას აძლევდა ერთდროულად სამი მიმართულებით საკმაოდ ვრცელი და მნიშვნელოვანი ტერიტორია დაეზვერათ და ამასთანავე კავშირი ჰქონოდათ სხვა სიმაგრეებთან (მაგ. დედაქალაქ ნოქალაქევი-არქეოპოლისთან); 3. ციხის ზომებიდან გამომდინარე (60 X 120 მ) ამკარაა, რომ ის არ იყო რიგითი საგუშაგო-სასიგნალო ან მხოლოდ ხეობის ჩამკეტი სიმაგრე. წინააღმდეგ შემთხვევაში ფორტიფიკატორები მცირე ზომის ციხის აშენებით შემოიფარგლებოდნენ. ასეთები კი ისტორიული ეგრისის ტერიტორიაზე მრავლად არის გამოვლენილი. მაგალითად, კოტიანეთის, სქურის, ეკისა და სხვა ციხეები. შესაბამისად, საფიქრებელია, რომ ხუნნის ციხე ეგრისის სამეფოს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ადმინისტრაციული სიმაგრე იყო. თუმცა, როგორც ზემოთ აღინიშნა არქეოლოგიურ

მონაპოვრებში აშკარად ჭარბობს სამეურნეო დანიშნულების კერამიკული ტარა, ხოლო სამზარეულო და სუფრის ჭურჭელი ძალზე მცირე რაოდენობით გვხვდება, რაც გვაფიქრებინებს, რომ ციხე არც რომელიმე დიდებული რეზიდენცია იქნებოდა და არც მნიშვნელოვანი სავაჭრო-ეკონომიკური გაცვლის ადგილი. უფრო საფიქრებელია, რომ ხუნნის ციხე მისი ზომებიდან გამომდინარე მნიშვნელოვანი სამხედრო-ადმინისტრაციული ცენტრი იყო.

დასკვნის სახით შეიძლება ითქვას, რომ დღემდე შესწავლილი ისტორიული წყაროების, არქეოლოგიური მასალებისა და გეოგრაფიული მახასიათებლების ანალიზის საფუძველზე აშკარაა, რომ ხუნნის ციხე ეგრისის სამეფოს ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს ციხესიმაგრეს წარმოადგენდა. ამასთანავე არსებული მონაცემების მიხედვით მოსაზრება ხუნნის ციხისა და აგათია სქოლასტიკოსის ონოგურისის იგივეობის შესახებ სრულიად სარწმუნოდ მიგვაჩნია.

ლიტერატურა:

აგათია სქოლასტიკოსი.1936: გეორგიკა, III, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა. ტფილისი.

ბატონიშვილი ვახუშტი.1973: აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება, IV.

ბერძენიშვილი ნ. 1975: საქართველოს ისტორიის საკითხები, VIII.

გეორგიკა, III, 1936: ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა. ტფილისი.

ზაქარაია პ., კაპანაძე თ. 1991: ციხეგოჯი-არქეოპოლისი-ნოქალაქევი. ხუროთმოძღვრება. თბ.

ლექვიანიძე ვ. 1993: ნოქალაქევი-არქეოპოლისი, III. თბ.

ლორთქიფანიძე ბ., მურდულია ნ. 2014: სვანეთი ბიზანტია-სასანიანთა სპარსეთის ურთიერთობაში V-VI საუკუნეებში. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის მოამბე, ტ. V (49-B), თბ. გვ. 95-116.

მურდულია ნ. 2013ა: ეგრისის სამეფოს გამაგრების

სისტემა IV-VI სს-ში (არქეოლოგიური მასალებისა და ისტორიული წყაროების მიხედვით). სადოქტორო ნაშრომი არქეოლოგიის დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად. თბ.

მურდულია ნ. 2013ბ: ეგრისის სამეფოს ციხეების კლასიფიკაცია. ჟურნალი - საქართველოს ეროვნული მუზეუმის მოამბე, ტ. IV (48-B), თბ. გვ. 159-169.

მუსხელიშვილი დ. 1980. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, II.

პროკოპი კესარიელი. 1965: გეორგიკა, II. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა. თბ.

ფაილოძე ა. 2003: მატთანე ხონისა, ნაწილი მეორე, ბათუმი.

ყაუხჩიშვილი თ. 1951: ბერძნული წარწერები საქართველოში. თბ.

Brosset M-F.1851: Additions et éclaircissements à l'histoire de la Géorgie depuis l'Antiquité jusqu'en 1469 de J.-C. Saint Petersburg: Académie impériale des sciences.

ილუსტრაციების აღწერილობა:

სურ. 1. ხუნნის ციხის ტერიტორია. აეროფოტო.

სურ. 2. ოქტაგონის ფორმის ნაგებობის ნაშთი.

სურ. 3. ნაგებობის იატაკის ქვეშ გამოვლენილი საძვალე.

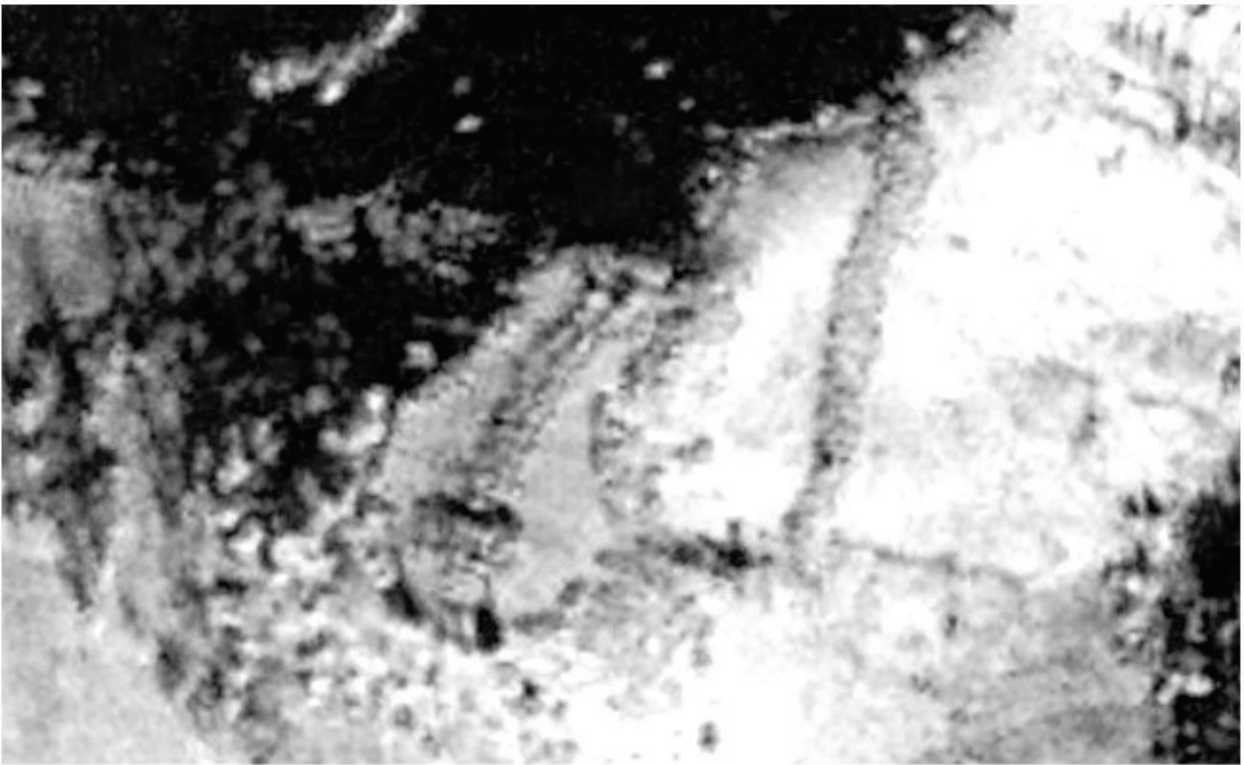
სურ. 4. ციხის ჩრდილოეთ გალავნის ფრაგმენტი.

სურ. 4ა. გალავნის ფრაგმენტის ახლო ხედი.

სურ. 5. ხედი ხუნნის ციხიდან აღმოსავლეთით - მდ. ცხენისწლის ხეობა და ხვამლის მთა.

სურ. 6. კერამიკული ტარა ციხის ჩრდილოეთ მონაკვეთიდან.

სურ. 7. სამშენებლო კერამიკა ციხის ციტადელში გამოვლენილი ნაგებობიდან.

1

2

3

4

4.5

5

6

7

ანტიკური ხანის მასალა კასპის მუზეუმიდან

კასპის მუზეუმში არაერთი საინტერესო და მნიშვნელოვანი არქეოლოგიური არტეფაქტია დაცული. არქეოლოგიური კოლექცია მოიცავს მასალას ქვის ხანიდან შუა საუკუნეებამდე და ძირითადად, შედგება მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად შემოსული და ადგილობრივი მოსახლეობის მიერ მოწოდებული, შემთხვევით აღმოჩენილი არტეფაქტებისაგან.

ინტერესს იწვევს მუზეუმში დაცული, ანტიკური ხანით დათარიღებული არქეოლოგიური მასალა კავთისხევის ციხიაგორადან, დაჭრილებიდან, ხოვლედან, სასირეთიდან, გოსტიბედან, მეტეხიდან, ხანდაკიდან, რენედან, ოკამიდან და სხვ.

ქვემოთ შემოგთავაზებთ ამ პერიოდით დათარიღებული, კასპის მუზეუმში დაცული რამდენიმე საინტერესო ნივთის მოკლე მიმოხილვას.

მუზეუმში წარმოდგენილია მრავალფეროვანი კერამიკული ნაწარმი. მათ შორისაა ნითლად **მოხატული ქვევრების** ფრაგმენტები ციხიაგორადან (ძვ.წ. III საუკუნე, ტაბ. I 1,2); **ნითლად მოხატული ხელადები** სოფ. ახალციხიდან (შემთხვევითი მონაპოვარი, ძვ.წ. IV საუკუნე, ტაბ. I 6), კასპიდან (შემთხვევითი მონაპოვარი, ძვ.წ. I-ახ.წ I საუკუნეები, ტაბ. I 3), **მოხატული კოჭობი** კასპიდან (შემთხვევითი მონაპოვარი, ძვ.წ. I-ახ.წ I საუკუნეები, ტაბ. I 7), **ჩაიდნისებურპირიანი** დოქი თვალადიდან (ძვ.წ. IV საუკუნე, ტაბ. I 4), შავად გამომწვარი **კონუსურპირიანი სასმისი** კასპიდან (ძვ.წ. II-I საუკუნეები, ტაბ. I 8). აღსანიშნავია **სელისაგან დამზადებული კონუსურპირიანი სასმისი** საყარაულო სერიდან, რომლის შიდაპირი ფისითაა მოლესილი (ძვ.წ. II-I საუკუნეები, ტაბ. I 5).

სოფ. სასირეთში 1982 წელს გათხრილ ძვ.წ. III საუკუნის ორმოსამარხში აღმოჩენილია რამდენიმე საინტერესო ნივთი:

დისკო, ვერცხლის, მოოქროვილი (დმ-15 სმ), ნივთის კიდეზე 15 პალმეტია გამოსახული, კონცენტრულ ხაზებს შორის კი მცირე ბურცობები და ვარდულებია დატანილი (ტაბ. II 1);

ამავე სამარხიდანაა **ვერცხლის კირკალი** დმ.- 16,5 სმ) (ტაბ. II 2);

სასირეთის ამავე სამარხიდან უნდა მომდინარეობდეს თიხის **მსხლისებურტანიანი ხელადა**, რომლის ტანზეც ამოკანრულია

სვასტიკა, ლათინური X-ის მაგვარი გამოსახულება და ხარ-ირემი. ჭურჭლის სიმაღლე – 14 სმ-ია (ტაბ. II, 3,4).

დიონისეს ქანდაკება, ბრინჯაოსი (სოფ. კოდისწყარო, შემთხვევითი აღმოჩენა, სიმაღლე – 19 სმ. ტაბ. III), თარიღდება ძვ.წ. III-II საუკუნეებით. ნივთი ჩამოსხმულია ცვილის მოდელის დაკარგვის მეთოდით. ქანდაკებას აკლია მარცხენა ფეხი. როგორც ჩანს, იგი გარკვეული კომპოზიციის ნაწილი უნდა ყოფილიყო. ქანდაკების თავზე სუროს ფოთლებიანი ბაფთაა, ყურებზე დაკიდებულია ყურძნის მტევნები, თვალები ვერცხლით იყო ინკრუსტირებული. შიშველი ტანი ქალურად ნაზი და მოხდენილია. მარცხენა ხელით იგი უნდა ეყრდნობოდას აყვავებულ კვერთხს — ტირსოსს, მარჯვენა, ოდნავ განვდილ ხელში კი სასმისი უნდა ეჭიროს. იკონოგრაფიული მონაცემების მიხედვით, ეს უწვერული დიონისე უნდა იყოს, რომლისათვისაც დამახასიათებელია სხეულის ქალურობა, აგრეთვე ხელების ზემოთაღწერილი მოძრაობა [მიზანდარი მ., 1988: 111- 116].

ოინოხოია, ბრინჯაოსი (სოფ. ზემო ხანდაკი, შემთხვევითი აღმოჩენა, ტაბ. IV). ოინოხოიას ტანი (h-25 სმ.) ჩამოსხმულია, რის შემდეგაც იგი ჩარხზე დაუმუშავებიათ. ცალკე ჩამოსხმული ყური ჭურჭლის პირსა და მხარზე იყო მირჩილული. ნივთს აკლია ყურის ნაწილი, დაზიანებულია და ცუდადაა შემონახული მისი კალთები და ძირიც. ჭურჭელს აქვს მკვეთრად გადაშლილი, ჰორიზონტალური პირი, რომლის ცალ მხარეს ზემოთ აწეული ტუჩია. ყელი ოდნავ გამოყვანილი და საშუალო სიმაღლისაა, მხარი პირდაპირ გადადის მომრგვალებულ მუცელში. კალთა სავარაუდოდ მაღალი უნდა ყოფილიყო (შემორჩენილია მისი ფრაგმენტი). ძირი გამოკვეთილია, ოდნავ შეღრმავებული. ჭურჭლის მხარზე გრავირებით გამოყვანილია რკალისებური ფორმის, ბაფთებით შეკრული წაგრძელებული და წანვეტებული ფორმის (დაფნის?) ფოთლების ოთხი წნული. თითოეული რკალის შიგნით თითო, ოთხფურცელა ვარდულია. წნულებს ერთმანეთთან ამავე ტექნიკით შესრულებული, ხარის თავის ორი სტილიზებული გამოსახულება აკავშირებს. ორნამენტი ვერცხლით იყო ინკრუსტირებული, რომლის მხოლოდ მცირე ნაწილიაა შემორჩენილი. ყური შემკულია ე.წ. ენისებური ორნამენტით, მის თავსა და ბოლოში კი გამოსახულებებია, რომლებიც

ყურთან ერთადაა ჩამოსხმული. ყურის პირთან მიერთების ადგილას მოთავსებულია ქალის სკულპტურული გამოსახულება, რომელსაც მხრებსა და თავზე ლომის ტყავი აქვს მოსხმული. ქალის გამომეტყველება მრისხანეა, იგი ჭურჭელზეა გადამხობილი და მის სიღრმეში იყურება. მისი თვალები და ლომის ეშვები ვერცხლით იყო ინკრუსტირებული. სავარაუდოდ, ეს გამოსახულება უნდა ეკუთვნოდეს ბერძნული მითოლოგიის პერსონაჟს, ლიდის დედოფალ ომფალეს. ყურის ქვედა ნაწილზე, იქ, სადაც ყური ჭურჭლის ტანს უერთდება, მაღალი რელიეფით გამოსახულია დიონისეს წრის ღვთაება, მისი აღმზრდელი სილენი, რომელსაც დამახასიათებელი ნიშნები – გადმოკარკლული თვალები, ცხოველური ყურები, შემელოტებული თავი და სქელი ტუჩები აქვს. სილენის ტუჩები და ყურები სპილენძითაა ინკრუსტირებული, თვალები კი ვერცხლით (ინკრუსტაცია ფრაგმენტულადაა შემორჩენილი). ნივთი თარიღდება ახ.წ. პირველი საუკუნეებით [Shatberashvili 2013:234].

თასი, ვერცხლის (სოფ. გოსტიბე, ორმოსამარხი, 1982 წ. შემთხვევითი აღმოჩენა). თასი დამზადებულია ვერცხლის მთლიანი ფურცლისაგან, მის ძირზე მირჩილული იყო ფეხი, რომელიც არ შემონახულა. იგი ორნამენტირებულია: შიდაპირი ოთხ ტოლ ნაწილადაა დაყოფილი თეგვით გამოყვანილი, ოთხ-ოთხი, ერთმანეთთან შეტყუპული ყვავილის ფურცლის მსგავსი ორნამენტით. ჭურჭლის ცენტრთან დარჩენილი სივრცე შევსებულია ამოკვეთილი ხაზებით დატანილი თხების სქემატური გამოსახულებით, ჭურჭლის კიდეებთან კი ნერტილოვანი ორნამენტით ყურძნის მტევნებია გამოსახული. შემორჩენილი სიმაღლე 4,7 სმ-ია, მაქსიმალური დიამეტრი- 18 სმ [სდა1990: 151].

ბალთა, ბრინჯაოსი (სოფ. გოსტიბე, ორმოსამარხი, 1982 წ. შემთხვევითი აღმოჩენა). ჭვირული, კვადრატული ფორმის (8,5 X 8,5 სმ), დამზადებულია ცვილის მოდელის დაკარგვის მეთოდით, ბალთაზე გამოსახული ცენტრალური ფიგურა ცხენს წარმოადგენს, მის ზურგსა და მუცელთან კი შედარებით მცირე ზომის ფიგურებია [სდა1990: 151].

ოქროს საყურე, ბეჭედი და გაურკვეველი დანიშნულების ნივთი ოკამიდან (დანვრითებით იხ. ჟურნალის ამავე ნომერში ქ. რამიშვილისა და ზ. შატბერაშვილის ნაშრომში გვიანანტიკური ხანის მდიდრული სამარხები ოკამიდან).

რიტონი, ვერცხლის. 1976 წელს კავთისხევის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ სოფ. ხოვლეში, ადგილ ზესურებზე გათხარა გვიანანტიკური ხანის ოთხი სამარხი, რომელთაგან

ერთ-ერთი, № 1 კერამიკული ფილებით ნაგები მდიდრული სამარხი იყო. № 1 სამარხში აღმოჩენილია ვერცხლის რიტონი [Цкитишვილი и др. 1979:117-130]. სამარხი II-III საუკუნეებით თარიღდება. მასალის ნაწილი საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში ინახება, ხოლო ვერცხლის რიტონი კი კასპის მუნიციპალურ მუზეუმშია დაცული. ნივთი დამზადებულია ვერცხლის ერთი მთლიანი ფურცლისაგან, კედელზე ეტყობა ჩარხზე დამუშავების კვალი. პირი ძაბრისებურად გაფართოებულია და გარეთაა გადმოკეცილი, კედლები ძირისაკენ რკალისებურად ვიწროვდება. შემორჩენილია რიტონის მხოლოდ ზედა ნაწილი. სიმაღლე- 15,5 სმ, პირის სიგანე -13 სმ.

ლიტერატურა:

მიზანდარი მ. 1988: მიზანდარი მ., დიონისეს ქანდაკება ქართლის მიწაზე, საბჭ. ხელოვნება, №8, გვ.111- 116;
სდა 1990 – საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერა, ტ. V;
Рамишвили К., Шатберашвили З., 2000: Рамишвили К., Шатберашвили З., Раннесреднековый Памятник из с. Оками, Археология и Этнография Кавказа, III, Баку, с. 99;
Цкитишვილი Г. ...1979: Цкитишვილი Г., Гветадзе Д., Накаидзе Н., Берадзе Э., Квиташвили Р., Рамишвили А., Иремашвили Ш., Челидзе Л., Нуцубидзе А., Итоги Работ Кавтисхевской Археологической Экспедиции, ПАИ в 1976 г., Тб., с. 117-130;
Shatberashvili V. 2013: Shatberashvili V., The Bronze Oinochoia from Metekhi, *jur. Iberia-Colchis*, # 9, pp 234-239.

ილუსტრაციები:

ტაბ I – 1,2. მოხატული ქვევრების ფარაგმენტები ციხიაგორადან; 3. წითლად მოხატული ხელადასოფ. ახალციხიდან; 4. ჩაიდნისებურპირიანი დოქი თვალადიდან; 5. სელისაგან დამზადებული კონუსურძირიანი სასმისი საყარაულო სერიდან; 6. წითლად მოხატული ხელადაკასპიდან; 7. მოხატული კოჭობი კასპიდან; 8. შავად გამომწვარი კონუსურძირიანი სასმისი კასპიდან.

ტაბ II — 1. ვერცხლის მოოქროვილი დისკო სასირეთიდან; 2. ვერცხლის კირკალი სასირეთიდან; 3. მსხლისებურტანიანი ხელადა სასირეთიდან; 4. გამოსახულება სასირეთის ხელადაზე.

ტაბ III — დიონისეს ქანდაკება კოდისწყაროდან.

ტაბ. IV — ბრინჯაოს ოინოხოია ზემო ხანდაკიდან.

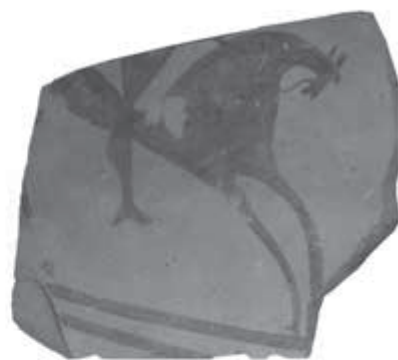
ტაბ V — 1,2. ბრინჯაოს ჭვირული ბალთა გოსტიბედან; 3,4. ვერცხლის თასი გოსტიბედან.

ტაბ VI — ვერცხლის რიტონი ხოვლედან.

I

1

2

3

4

5

6

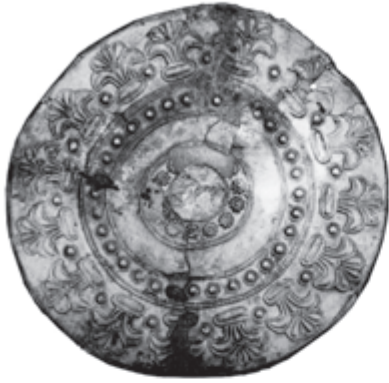

7

8

II

1

2

3

4

III

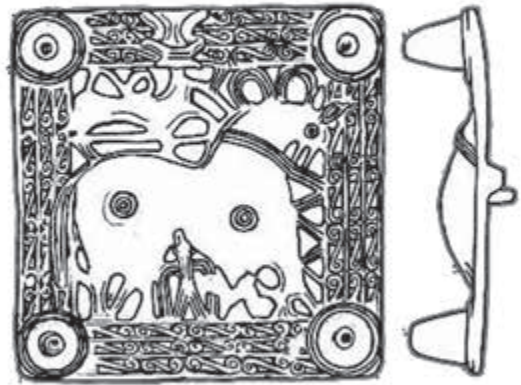
IV

V

1

2

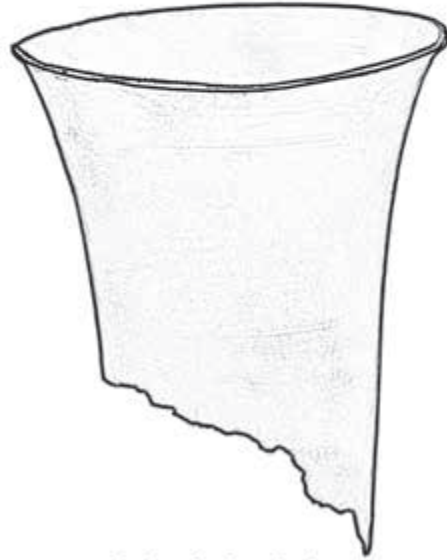
3

4

VI

გვიანანტიკური ხანის მდიდრული სამარხები სოფ. ოკამიდან

სოფელი ოკამი მდებარეობს კასპის მუნიციპალიტეტში, მდ. ქსნის მარჯვენა ნაპირზე, კასპიდან 15 კილომეტრში. სოფელში ადრერკინის ხანისა და შუა საუკუნეების ძეგლებია დაფიქსირებული: სოფლის დასავლეთით, თანამედროვე სასაფლაოსთან, ადრერკინის ხანის ნასახლარია, სადაც იკრიფება მოშავო-მონაცრისფროდ გამომწვარი თიხის ჭურჭლის ნატეხები; სოფელში კი წმინდა გიორგის სახელობის, გვიანი შუა საუკუნეების დარბაზული ეკლესია და XVIII-XIX სს-ის ღვთისმშობლის სახელობის დარბაზული ეკლესიაა [სძა 1990: 183].

1974 წელს ოკამის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში შემთხვევით აღმოჩნდა ქვის სამარხი, რომლის ინვენტარის უმეტესი ნაწილი დაიკარგა, გადარჩენილი ნაწილი კი კასპის მხარეთმცოდნეობით მუზეუმში ინახება.

შემთხვევითი აღმოჩენის ადგილზე გაემგზავრა კავთისხევის არქეოლოგიური ექსპედიციის რაზმი (ზ. შატბერაშვილი, ა. ნუცუბიძე, ქ. რამიშვილი), რომელმაც აზომა და დააფიქსირა ზემოთ ნახსენები, დაზიანებული სამარხი და მისგან სამხრეთით, 0,6 მ-ში გავლებულ სადაზვერვო თხრილში აღმოაჩინა სამი ფილით გადახურული სამარხი.

შემთხვევით აღმოჩენილი ქვის სამარხი (სამარხი № 1) შედგენილია ქვიშაქვის კარგად გათლილი ფილებისაგან (ზომები - 2,1 X 0,75 მ, ფილის სისქე 0,2მ). სამარხში ინვა გულაღმა, თავით დასავლეთისაკენ დამხრობილი ერთი მიცვალებული.

ინვენტარი:

1. ბეჭედი (სურ. 7), დამზადებულია ფურცლოვანი ოქროსაგან, ე.წ. არმაზული, მხრებდაშვებული ბეჭდების ტიპისა. ბეჭდის ბუდე მომალლო, კოლოფისებური მოყვანილობისაა; პირის ქვემოთ, გარედან წვრილი სალტე შემოუყვება. ბუდის ძირი ცალკე მიჩილული ფირფიტისაგანაა დამზადებული. ბეჭდის რკალი თხელი, შიგნიდან დაბრტყელებული მავთულია, რომელიც მხრებისაკენ განზიდულია და მცირედ ფართოვდება. დაქანებული მხრები მცირე ნახნაგითაა გამოყოფილი. ბუდის პირი მრგვალია; თვალი ბუდიდან ამოვარდნილია. ზომები: სიმაღლე - 24 მმ, რკალის დმ - 23 მმ, პირის დმ - 17 მმ.

დაცულობა - ბეჭედი აქა-იქ უმნიშვნელოდაა ჩაჭყლეთილი, თვალი დაკარგულია და ბუდე უფერო პასტიტაა ამოვსებული;

2. საყურე, ოქროსი (სურ. 6), რგოლოვან-ღეროვანი ფორმისა. საყურის რგოლი წარმოადგენს ცალ მხარეს გახსნილ წვრილ ოქროს მავთულს, რომელზედაც ქვემოდან მიჩილულია მოზრდილი ყუნწი, მასზე წამოცმული ყულფიანი ღერაკი-საკიდი. ღერაკზე ქვემოდან ზემოთ შემდეგი ნივთებია ასხმული: ოქროს წყვილი ვარდული, ლურჯი მინის ე.წ. როდინისებური მძივი, შემდეგ ისევ წყვილი ვარდული და ბოლოს მარგალიტის მომსხო მძივი. ღერაკის ბოლო დაბრტყელებულია, რაც ზედ ასხმულ ნივთებს ადგილზე აჩერებს. ზომები: საყურის სიგრძე - 40 მმ, რგოლის დმ. - 21 მმ., საკიდის სიგრძე - 19 მმ. მინა ირიბებულია, მარგალიტი გამოფიტული;

3. გაურკვეველი დანიშნულების ნივთი (ან მისი ნაწილი) (სურ. 8), დამზადებულია მთლიანი ფურცლოვანი ოქროსაგან. იგი წარმოადგენს მთლიან მილს, რომელიც შუაშია შევიწროვებული და წელზე ოდნავ შემალლებული სატყელი აქვს. სარტყელი ხუთადაა დატიხრული და თითო გამოყოფილ ნაწილში ძონის მართკუთხა თვალი აქვს ჩასმული. ნივთის სიგრძე - 15 მმ., სიგანე - 12 მმ. ნივთი მთელია, ოღონდ ლითონი აქა-იქ ოდნავ ჩაჭყლეთილია.

მეორე სამარხი, რომელიც კავთისხევის არქეოლოგიური ექსპედიციის რაზმმა გათხარა, სამი, განივად გადებული ქვიშაქვის ფილით იყო გადახურული, რომელთაგან შუა ფილა ჩატეხილი იყო, რის გამოც სამარხი მცირედ დაზიანებული გამოდგა. სამარხი წარმოადგენდა რიყის ქვებით ნაგებ აკლდამას, რომლის კედლები ქვიტკირით იყო შელესილი, ასევე ქვით ნაგები და შელესილი იყო აკლდამის იატაკიც. (ზომები: აკლდამის სიგრძე - 2,3 მ., სიგანე - 2,35 მ., სიმაღლე - 0,9 მ., კედლების სისქე - 0,3 მ.).

სამარხში დაკრძალული იყო გულაღმა მწოლიარე და თავით დასავლეთით დამხრობილი 2 მიცვალებული - მამაკაცი და ქალი. მარცხნივ მოთავსებული მიცვალებულის გულმკერდის არეში აღმოჩნდა ოქროს გულ-

საკიდი და ოქროსავე მონეტა, მარჯვენა მი-
ცვალეზულის კი (უფრო მომცრო ტანისას და
კბილების მდგომარეობის მიხედვით უფრო
ახალგაზრდას – ქალს) ორივე ხელში თითო
მცირე სანელსაცხებლე ეჭირა, თავის არე-
ში კი ორ-ორი წყვილი ოქროს საყურე აღ-
მოაჩნდა (მასალა საქართველოს ეროვნულ
მუზეუმშია დაცული).

ინვენტარი:

1. გულსაკიდი, ოქროსი (სურ. 2). შედ-
გება ორი ძირითადი ნაწილისაგან: ოქროს
ძენკვისა და ოქროსავე საკიდით შემკული
მედალიონისაგან. მედალიონი წარმოად-
გენს ფურცლოვანი ოქროსაგან დამზადე-
ბულ ოვალურ, ბრტყელ კოლოფს, რომლის
ძირი ოდნავ ამობურცულია. ძირისა და ზედა
ნაწილის შეერთების ადგილას მედალიონს
კიდებზე შემოუყვება დაკეჭნილი მავთული,
რომელიც გავარსის იმიტაციას ქმნის. და-
ნაყოფები ამ მავთულზე თანაბარი არ არის:
ორი მოკლეა, შემდეგ ერთი უფრო მოგრძოა
და ისევ ორი მოკლე, შემდეგ მოგრძო და ა.შ.
ეს ხერხი მოჩარჩობას უფრო ლამაზ და
მდიდრულ იერს აძლევს. მედალიონის ზე-
დაპირი დაყოფილია ოთხი თხელი ტიხრით,
რომლებიც მედალიონის გარე ნაწილს ყო-
ფენ ოთხ, რკალისებური მოყვანილობის მო-
გრძო ბუდეებად. ამ ბუდეებში ზის ლურჯი
ფერის მინის თვლები, ლაჟვარდის იმიტაცია.
ორი მათგანი ადგილზეა, ორი კი ამოვარდ-
ნილია. ამგვარი არშიის შიგნით მედალიონ-
ის ზედაპირზე არის ოქროს განიერი, სადა
სალტე, რომელიც გარს აკრავს ცენტრში
ჩასმულ, დიდი ზომის გრანატის (პიროპის)
თვალს. ქვა ოვალური მოყვანილობისაა,
ზედაპირამობურცული და ზედმინევიით
გაპრიალეებული. მის ელვარებას აძლიერებს
ძირზე დაფენილი ოქროს ფირფიტა. მედა-
ლიონს ზემოთ მირჩილული აქვს მოზრდილი,
სამ ნაწილად დაღარული ყუნწი, რომელშიც
ოქროსავე, გრძელი ძენკვია გაყრილი. ძენკ-
ვი მოძრავად კი არ არის გაყრილი, არამედ
პატარა მავთულით მყარადაა დაბმული ყუნწ-
თან. ყუნწი შედგება რვიანისებურად ერთმა-
ნეთზე მირჩილული პატარა რგოლებისაგან,
რომლებიც ერთმანეთშია გაყრილი. მედა-
ლიონის ძირზე დარჩილულია მცირე ყუნწი,
რომელზეც ყულფით კიდია მცირე საკიდი:
ოქროს ღერძზე წამოცმული ოქროს რგო-
ლისებური მძივები და მათ შორის ისეთივე
ფორმის, ოდნავ უფრო მაღალი, ლურჯი მი-
ნის მძივი და ქვემოთ მოზრდილი მარგალი-
ტის მძივი. ზომები: მედალიონის სიგრძე – 30

მმ.; სიგანე 24 მმ.; ქვის პირის სიგრძე – 20
მმ.; სიგანე – 15 მმ.; საკიდის სიგრძე – 19 მმ.;
ძენკვის სიგრძე – 50 სმ. მედალიონის ზედა-
პირი დაჭყლეთილია, ორი მინის თვალი ამო-
ვარდნილი და დაკარგულია;

2. მონეტა, ოქროსი, დიოკლეტიანეს აუ-
რეუსი. შუბლზე გამოსახულია იმპერატორის
ბიუსტი, პროფილში მარჯვნივ, თავზე და-
ფნის გვირგვინით. გარს აკრავს ლათინური
წარწერა DIOCLET IANUS AUG. ზურგზე გამო-
ხატულია ფეხზე მდგომი, ჰიმატიონმოსხმუ-
ლი იუპიტერი, მარჯვენა ხელში ელვა უჭი-
რავს, მარცხენაში კი კვერთხი. მის ფერხით
კი ნახევრად ფრთებგაშლილი არწივია.

3. ოქროს წყვილი საყურე (სურ.4),
რგოლოვან-ღეროვანი ტიპისა. რგოლი წარ-
მოადგენს ოქროს მომსხო მავთულს, ცალ
მხარეს გახსნილს, რომლის ქვედა ნაწილში
ყუნწია მირჩილული, რომელზეც წამოცმუ-
ლია საკიდი – ღერაკი. ღერაკზე ასხმულია
ოქროს ორი რგოლისებური მძივი და ბოლოს
მსხვილი, ზემოთკენ ოდნავ წაგრძელებული
მარგალიტის მძივი. ღერაკს ქვემოთ სამა-
გრი აქვს. ზომები: წყვილის ერთი საყურის
სიგრძე – 34 მმ; რგოლის დმ – 10 მმ; ღერაკის
სიგრძე 20 მმ; მარგალიტის მძივის სიგრძე 10
მმ. მეორე საყურე ანალოგიური ფორმისაა,
მხოლოდ ოდნავ უფრო გრძელია და მისი
რგოლი უფრო მსხვილი მავთულისაგანაა
დამზადებული, მარგალიტი კი უფრო წვრი-
ლი და მოგრძოა. საყურის სიგრძე – 38 მმ;
მარგალიტის მძივის სიგრძე 12 მმ.;

4. ოქროს წყვილი საყურე (სურ. 5), №3-
ის ანალოგიური ფორმისა, ოღონდ უფრო
მომცრო. აქ ღერაკზე ოქროს მძივებს შო-
რის მწვანე მინის ამავე ფორმის მძივია, მარ-
გალიტის მძივის ფორმაც განსხვავებულია
– იგი ორნაწილედია: ზედა, პატარა მარგა-
ლიტი მჭიდროდ ზის ქვედა, უფრო დიდი ზო-
მისაზე, რაც მძივს მთლიანად მსხლისებურ
ფორმას აძლევს. ორივე საყურის სიგრძე – 30
მმ.;

5. სანელსაცხებლე (სურ. 1), ბაცი მომწ-
ვანო ფერის მინისა. მინა დაბალხარისხოვა-
ნია, სქელკედლიანი. მას აქვს მოგრძო ტანი,
გამოყვანილი ყელი, სქელი და გადაშლილი
პირი, ოდნავ შედრეკილი ძირი. ცალ მხარეს,
ყელსა დამუცელს შორის მცირე სახელური
აქვს მიდულეებული. ზომები: სიმაღლე 55მმ;
სიგანე მუცლის არეში – 20 მმ; პირის დმ. – 18
მმ;

6. სანელსაცხებლე, (სურ. 3). მოყვი-
თალო ფერის, მინისა. მინა დაბალხარისხო-

ვანია, სქელკედლიანი, ფენაში შეინიშნება ბუშტუკები. სანელსაცხებლეს წაგრძელებული ფორმისაა, ძირი მომრგვალებული აქვს. ყელის არე ოდნავ ვიწროა და პირდაპირ გადადის ოდნავ გადაშლილ, სქელ პირში, რომლის კიდეები შიგნითაა ჩაკეცილი. ჭურჭლის ძირზე შეინიშნება შიგ ჩარჩენილი სუნამოს დანალექი. ყელი ამოვსებული იყო მკვრივი, თიხოვანი მასით. სანელსაცხებლეს გახსნის შემდეგ მკვეთრი, არომატული სუნი ამოვარდა. ზომები: სიმაღლე 52მმ; სიგანე მუცლის არეში – 19 მმ; პირის დმ – 15 მმ.

ჩვენს მიერ აღწერილ მასალას მრავალი ანალოგია მოეპოვება არმაზისხევის, სამთავროს, ურბნისის, თბილისის მიდამოებსა და საქართველოს სხვა თანადროულ სამარხებში. სამარხებში დაკრძალვის ასეთი წესი და სამარხთა ფორმებიც III-IV საუკუნეების საქართველოში ფართოდაა გავრცელებული.

თარიღის განსაზღვრისას, უპირველეს ყოვლისა, მნიშვნელოვანია №2 სამარხში აღმოჩენილი, იმპერატორ დიოკლეტიანეს (მმართველობის წლები - 286-305) აურეუსი, რომელიც გვაძლევს Terminus Post Quem-ს – IV საუკუნის დასაწყისს.

ჩვენს მიერ აღწერილ თითოეულ საგანს მრავალი ანალოგია ეძებნება როგორც ფორმების, ისე სტილისა, ტექნიკური ხერხებისა და ბოლოს, გემოვნების ერთიანობის თვალსაზრისით. ეს მასალა კიდევ ერთხელ გვაჩვენებს ადგილობრივი ოქრომჭედლური ხელოვნების მყარ, გამოკვეთილ სახეს და მის ფართო გავრცელებას ქართლის სამეფოს ტერიტორიაზე.

ქვემოთ მოკლედ დავასახელებთ ყველაზე ახლო ანალოგიებს სხვა პუნქტებიდან:

№1 სამარხიდან მომდინარე რგოლოვან-ღეროვანი საყურის მსგავსია არმაზისხევის №№ 40, 42, 43 ქვასამარხებში აღმოჩენილი ვარდულებით, როდინისებური მძივითა და მარგალიტით შემკული საყურეები [აფაქიძე ა., და სხვ. 1955: ტაბ. 13]. ურბნისის № 10 სამარხის საყურეები უფრო რთული ფორმისაა, მაგრამ ძირითადი ელემენტები მეორდება [ჭილაშვილი 1964 : 67, სურ 34].

ოკამის მეორე სამარხის ნყვილი საყურე ემსგავსება არმაზისხევის №№ 12, 13 და 41 სამარხების საყურეებს [აფაქიძე ა., და სხვ. 1955: 104-106].

№1 სამარხის მხრებდაშვებული, ფურცლოვანი ოქროსაგან დამზადებულ ბეჭედს

ანალოგები ეძებნება არმაზისხევის № 42 სამარხში (ტრიტონის გამოსახულებიანი ბეჭედი) [აფაქიძე ა., და სხვ. 1955: 104 ტაბ XIV] და სამთავროს № 17 ქვასამარხში (სასანურ გემიანი ბეჭედი [Макимова М. 1963 № 67]. ამავე სამარხში აღმოჩენილი, ფურცლოვანი ოქროსაგან დამზადებული და პიროპის თვლებით შემკული, გაურკვეველი დანიშნულების ნივთი საერთო იერით, ტექნიკითა და გრანატის თხელი ფირფიტებით მორთვის წესით ძალზე ახლოს დგას არმაზისხევის ოქროს ნივთებთან, რომლების ასეთივე ქვებითაა შემკული.

№2 სამარხში აღმოჩენილი სანელსაცხებლეებს ანალოგები ეძებნება სამთავროსა და ურბნისის IV საუკუნის მასალებში. კერძოდ, ნ. უგრელიძის მიერ XIII ტიპის II ქვეტიპში მოქცეული გვერდებმებრტყელებული და ბრტყელძირიანი ჭურჭელი [უგრელიძე 1967: 33, სურ. 15]. XI ტიპის ორი სანელსაცხებლე და XII ტიპი (ტანმომრგვალებული, მცირედ პირგადაშლილი, პირის კიდე შიგნით ჩაკეცილი) [უგრელიძე 1967: 32, სურ. 13], რომლებიც ნ. უგრელიძის მიერ IV-V საუკუნეების ჯგუფშია გაერთიანებული.

ანალოგიურია აგრეთვე ურბნისის IV საუკუნის № 48 სამარხის გვერდებმედრეკილი ჭურჭელი [ჭილაშვილი 1964 : 71]. ოკამის სანელსაცხებლეები დასახელებულ ანალოგიებს უახლოვდება მინის ხარისხით (მდარეხარისხოვანი, სქელკედლიანი მინა), ფერით, (ბაცი მწვანე, მოყვითალო), ფორმებითა და ზომებითაც კი, მაგრამ ამ მასალიდან მათ სახელურის არსებობა ანსხვავებს, რაც, მათ თითქოს უფრო არქაულ იერს ანიჭებს. შესაძლოა, აქ ანტიკურ ხანაში ფართოდ გავრცელებულ ამ ნიშნის გვიანდელ გამოძახითან გვაქვს საქმე.

ოკამში აღმოჩენილ ნივთთაგან განსაკუთრებით საინტერესოა №2 სამარხში მოპოვებული გულსაკიდი. მსგავსი ფორმის გულსაკიდები, კერძოდ მედალიონები, მცხეთაში ადრეც იყო აღმოჩენილი, კერძოდ არმაზისხევის № 2 სამარხში, სადაც მედალიონი სარდონიქსის კამეით იყო შემკული და მასზე ძალდი იყო გამოხატული [აფაქიძე ა., და სხვ. 1955: 190]. მედალიონი ოკამის ცალის მსგავსი ფორმისაა და მსგავსი ტექნიკითაა დამზადებული: ცენტრალური ბუდის ირგვლივ აქაც დატიხრული არეა, მხოლოდ ფოსოები გრანატის თხელი ფირფიტებითაა ამოვსებული (და არა ლურჯი მინით). არმაზისხევის მედალიონს ოკამის ეგზემპლარი-

საგან განსხვავებით ძირზე სამი საკიდი ამ-
კობს და თითოეული ოკამის ცალის მგავსად
მარგალიტის მძივით ბოლოვდება. აღსანიშ-
ნავია, რომ არმაზისხევის №2 სამარხში აღ-
მოჩენილი ეს მარგალიტის მძივები პირველი
შემთხვევაა არმაზისხევის სამარხებში მარ-
გალიტის მძივების აღმოჩენისა, აქედან მო-
ყოლებული კი III-IV საუკუნეებში ამ თვლით
მორთვა ფართოდ ვრცელდება.

ოკამის მედალიონთან ფორმით, დამზა-
დების ტექნიკითა და ყუნწის მოყვანილობით
(ყუნწი სამივე შემთხვევაში წარმოადგენს
ზემოდან სამ რიგად, რელიეფურად დალა-
რულ, მედალიონზე განივად დარჩილულ მი-
ლაკს.) კიდევ უფრო ახლოს დგას სამთავროს
სამაროვანის № 4, გაძარცვულ ქვის სამარხ-
ში აღმოჩენილი მედალიონი. ამ მედალიონზე
ოკამის ეგზემპლარის მსგავსად გავარსის
იმიტაციაა, ტიხრებს შორის ფოსოებში აქაც
უფერო პასტის ნაშთია შემორჩენილი, ხოლო
ზემოდან დაფენილი ქვა არ შემოინახა. უნდა
ვიფიქროთ, რომ აქაც გრანატის, ან ლურჯი
მინის ფირფიტები იყო დაფენილი. ასეთი მს-
გავსება გვაფიქრებინებს, რომ ეს ნივთები
თანადროულია და ერთი და იგივე სტილის,
შესაძლოა ერთი სახელოსნოს ნაწარმსაც
წარმოადგენს. დასაშვებია, რომ ისინი ად-
გილობრივი ოქრომჭედლური ხელოვნების
ნიმუშებია.

საინტერესოა, რომ სამთავროს ზემოთნა-
ხსენებ მედალიონში, ცენტრალურ ბუდეში
მოთავსებულია არა სადა გრანატის თვალი,
არამედ მამაკაცის ბიუსტის გამოსახულები-
ანი გემა. ეს გემა და მისი მოჩარჩოებაც
(ე.ი. მედალიონი) გამოცემულია მ. მაქსიმო-
ვას მიერ [Максимова., 1950:271, კატ. № 82].
ავტორი მას პართულ ხანას მიაკუთვნებს და
აღნიშნავს, რომ პორტრეტი სტილისტურად
განსხვავდება სასანური ხანის პორტრეტე-
ბისაგან, ხოლო მედალიონს პართული ხანის
სამკაულში ეძებნება ანალოგები.

რაც შეეხება არმაზისხევის კამეით შემ-
კულ მედალიონს, იგი მ. ლორთქიფანიძის
მიერაა გამოცემული და გვიან რომაული ხა-
ნით, კერძოდ კი II საუკუნის ბოლოთი და III
საუკუნის დასაწყისით იყო დათარიღებული
[ლორთქიფანიძე 1955; აფაქიძე ა., და სხვ.
1955: 46].

როდესაც ჩვენ სამთავროს სამაროვნის
ირანული წარმოშობის გლიპტიკური ძეგ-
ლები შევისწავლეთ, ანალოგიებზე დაყრდ-
ნობით, №4 სამარხის პორტრეტიანი გემა
სასანურ ხანას მივაკუთვნეთ [რამიშვილი

ქ. 1969: 24-25] და იგი არაუადრეს IV საუ-
კუნის პირველი ნახევრით დავათარიღეთ.
სტილისტურად იგი მართლაც განსხვავ-
დება ოფიციალური სასანური პორტრეტე-
ბისაგან – მასში არ არის ის პარადულობა,
იგრძნობა გვიანრომაული სტილის ერთგ-
ვარი გავლენა თმის ვარცხნილობასა და სა-
ხის ნაკვთებში, მაგრამ ეს ნიშნები სწორედ
ადრე სასანური ხელოვნებისათვისაა დამა-
ხასიათებელი [Борисов, Луконин 1963:12-20].
ოკამის №2 სამარხის აღმოჩენამ (კომპლექსი
დიოკლეტიანეს აურეუსს შეიცავს, რომე-
ლიც საქართველოში სულ სამი ცალია მოპო-
ვებული: მათგან ორი ეგზემპლარი, ოკამისა
[Рамишвили, Шатберашვილი 2000] და ერწო-
სი [რამიშვილი 1979: 48], ორიგინალია ერთი
კი, ახალგორისა, მოგვიანო იმიტაციაა [Ja-
vakhishvili, Sherozia 2010:168]), რომელშიაც
სამთავროს მედალიონის მსგავსი მედალი-
ონი აღმოჩნდა, განამტკიცა ჩვენი მოსაზრე-
ბა იმის შესახებ, რომ სამთავროს გემაც და
ოკამის მედალიონიც თანადროულია, ხოლო
არმაზისხევის ძაღლის გამოსახულებიანი
კამეით შემკული მედალიონიც დაახლოებით
ამავე ხანას — III საუკუნის მიწურულსა და
IV საუკუნის დასაწყისს შეიძლება მივაკუთვ-
ნოთ.

ამ მასალამ კიდევ ერთხელ დაგვანახა
გვიანრომაული და ადრემუხასაუკუნეების
ხანის ქართლის ოქრომჭედლური ხელოვნ-
ების განვითარების მაღალი დონე; ასევე
სტილისა და გემოვნების საკმაოდ მყარი,
ერთიანი სახე, რაც ვლინდება ისეთი რთული
ტექნიკური ხერხების გამოყენებაში, როგო-
რიცაა თხელი, ფურცლოვანი ოქროსაგან ნი-
ვთების დამზადება, გავარსისა და გავარსის
იმიტაციის ფართოდ გამოყენება და ბოლოს,
ზედაპირის პოლიქრომული მორთვა; ფერისა
და მასალის გემოვნებით შეხამება (მაგ. მუქი
ყვითელი ოქროს ფონზე გრანატის (მუქი წი-
თელი), მუქი ლურჯი ან მწვანე მინის თვლე-
ბისა და მარგალიტის გამოყენება.

აღსანიშნავია, რომ ზოგადი ნიშნით ამ
პერიოდის ქართული ოქრომჭედლობა სა-
ვსებით თავსდება ე.წ. რომანიზებული აღ-
მოსავლეთის ძეგლთა წრეში. III საუკუნის
მიწურულიდან სრულიად ქრება ოქროს ზე-
დაპირის გრავირება და იწყება ცარიელი
არეების ფერადი თვლებით შევსება (პოლი-
ქრომული მორთულობა), რამაც მოგვიანე-
ბით, ადრებიზანტიურ და მახლობელ აღ-
მოსავლურ ხელოვნებაში ოქროს ზედაპირის
ცარიელ სივრცეზე კაბუშონებით, ძვირფა-

სი თვლებით, მარგალიტითა და სკარაბეებით შემკობა დაამკვიდრა [Coche de La Ferte, 1956:86-93].

როგორც აღვნიშნეთ, III-IV საუკუნეების ქართულ ოქრომჭედლობაში ნათლად აისახა რომაული სამყაროსა და რომანიზებული აღმოსავლეთის ძეგლებისათვის დამახასიათებელი ყველა ნიშანი, თუმცა მთელი რიგი სპეციფიკური ნიშნის თავისებურებები, ასევე აღმოჩენილი მასალის სიმრავლე და ერთგვაროვნება საშუალებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ეს მასალა ადგილობრივი სახელოსნოების ნაწარმს წარმოადგენს.

ლიტერატურა:

აფაქიძე ან., და სხვ. 1955: აფაქიძე ან., გობეჯიშვილი გ., კალანდაძე ა., ლომთათიძე გ., მცხეთა, არქეოლოგიური კვლევა-ძეგლის შედეგები, ტ. I., თბ.

ლორთქიფანიძე მარგ., 1955: ლორთქიფანიძე მარგ., საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გემები (არმაზისხევსა და ბაგინეთზე აღმოჩენილი გლიპტიკური ძეგლები) II, თბ.

რამიშვილი ქ. 1969: რამიშვილი ქ., სასანური გემები საქართველოში, თბ.

რამიშვილი რ., 1979: რამიშვილი რ., ერნოს ველი

გვიანარმაზულ ხანაში, თბ.

სძა 1990: საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, ტ. 5, თბ.

უგრელიძე ნ., 1967: უგრელიძე ნ., ადრეულ შუა საუკუნეთა ქართლში მინის წარმოების ისტორიისათვის, თბ.

ჭილაშვილი ლ., 1964: ჭილაშვილი ლ., ნაქალაქარი ურბნისი, თბ.

Борисов А.Я. , Луконин В. Г. 1963: Борисов А.Я. , Луконин В. Г. Сасанидские геммы.

Максимова М. 1950 - Максимова М. Геммы из некрополя Мцхета – Самтавро, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე XVI B, Tбb., გვ. 221-274.

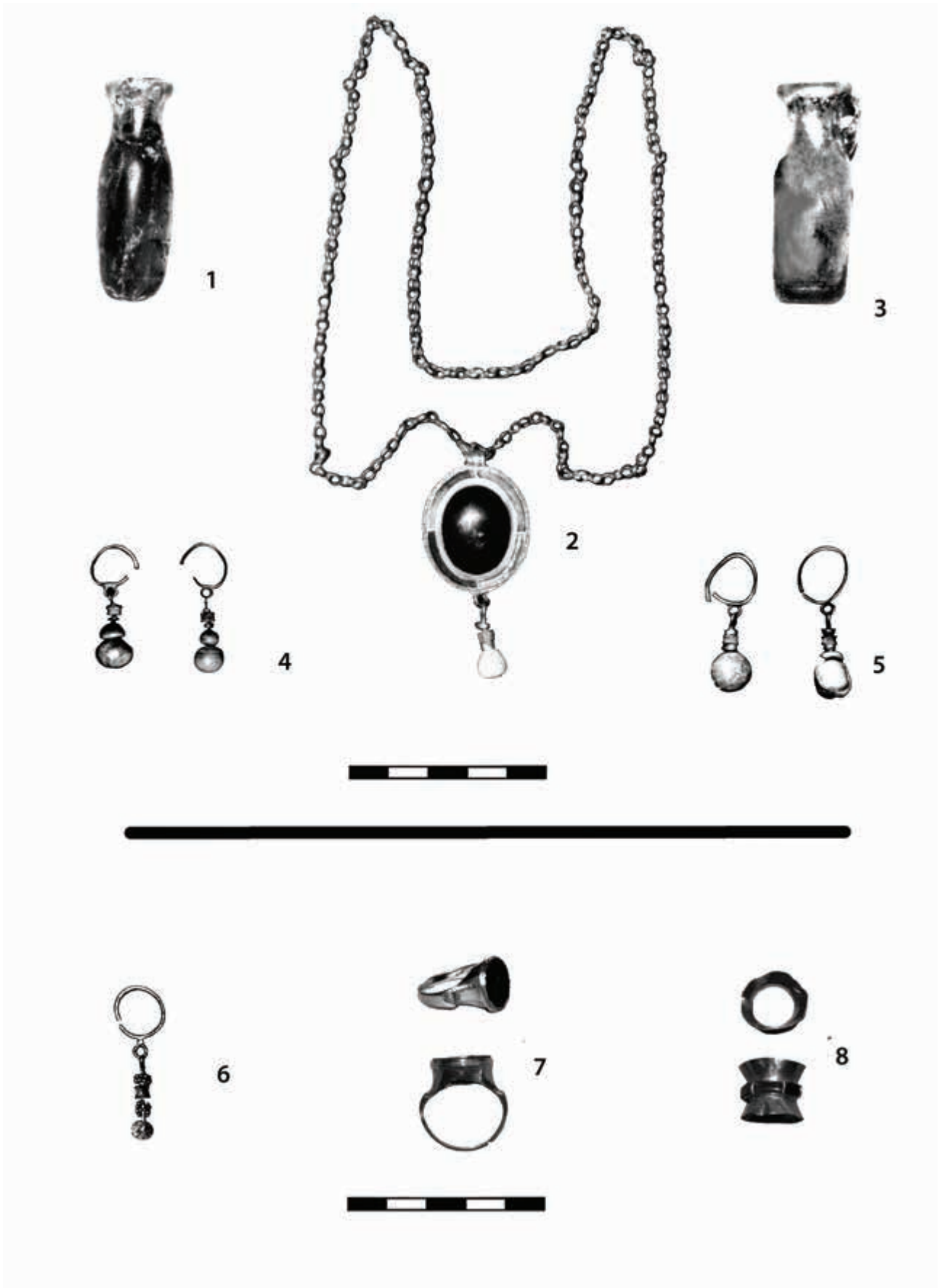
Рамишвили К., Шатберашвили З., 2000: Рамишвили К., Шатберашвили З., Раннесреднековый Памятник из села Оками, Археология и Этнография Кавказа, III, Баку, 2000, с. 99.

Et. Coche de La Ferte 1956 - Et. Coche de La Ferte, Les Bijoux Antique, Paris.

Javakhishvili K, Sherozia M. 2010 - Ketevan Javakhishvili, Medea Sherozia. New discovery in Akhlagori village, ჟურ. იბერია-კოლხეთი № 6, გვ. 167-169.

ილუსტრაცია:

1-5. ოკამის №2 სამარხის ინვენტარი; **6-8.** ოკამის № 1 სამარხის ინვენტარი.

დიონისურ სიუჟეტური ნითელფიგურული კრატერი

კრატერი — Кратеръ — შერევა, გაზავება, და მართლაც, ღვინისა და წყლის ერთმანეთში გასაზავებელი ჭურჭლის ამ მიმზიდველმა და მრავალნაირმა ფორმამ საუკუნეების მანძილზე არაერთი ცვლილება განიცადა. დახვეწილ ფორმასთან ერთად მათი მოყვანილობის მიხედვით შერქმეული სახელწოდებებიც იპყრობს ყურადღებას, რომ აღარაფერი ვთქვათ თავად ნახატზე, და ნახატის მნიშვნელობაზე, რომელიც მათზეა გამოსახული. თუმცა ნახატმაც საუკუნეების მანძილზე განიცადა ცვლილებები და დაკარგა პირვანდელი ეფექტი და გახდა ნაკლებ მიმზიდველი, დაკარგა სინატიფე და რალაც გარკვეული პერიოდის (ძვ.წ. IV ს-ის მეორე ნახევრის) ვაზათმხატვრობამ მკვლევართა ინტერესიც კი შეასუსტა. და ეს შესუსტება გამონვეულია მოხატული კერამიკული ჭურჭლის მასობრივი წარმოებით, ნახატის დეგრადირებით და დაუდევრად გამოყვანილი ფიგურებით.

ნითელფიგურული პელიკის შესწავლის შემდეგ [იხ. ყიფიანი ნ. 2016:120], რომელიც ძვ.წ. 350 წლით დავათარიღე და მის მასობრივ ხასიათსა და დაკნინებულ ნახატზე ვიმსჯელებ, ნილად მხვდა ხელოვნების მუზეუმის საცავში (საქართველოს ეროვნული მუზეუმის, ხელოვნების მუზეუმის დასავლეთ ეროპის ფონდი) შევჭიდებოდი ნითელფიგურულ კრატერს, რომლის A მხარე მომხიბლავად გამოიყურება - სამი ფიგურა დინამიკაში, ხოლო B მხარის ნახატი გვახსენებს რობერტ კუკის მიერ აღწერილ ამ პერიოდის ვაზებს: კრატერის უკანა მხარე, რომელზეც გამოსახულია გარდაუვალი სამი, ან მოგვიანებით ორი შემოსილი ახალგაზრდა და ყოველთვის ყოველი მომდევნო ჭაბუკი კიდევ უფრო დაუდევრადაა გამოყვანილი, ვიდრე წინა ვაზის ნახატი... ვგონებ მეც სწორედ ასეთ შემთხვევასთან მაქვს საქმე, ოღონდ გასარკვევია, ჩემს მიერ შესწავლილი რომელი ვაზის ნახატია უფრო გვიანდელი.

ამ პერიოდის ვაზების წინა მხარე ეთმობა, როგორც წესი, ვაზათმხატვრობის წამყვან მხატვრულ სახეებს - დიონისესა და აფროდიტეს სიუჟეტებთან დაკავშირებულ სცენებს [Cook 1972:185. Boardman 2001:193] და რა გასაკვირი იქნება, ჩვენი ვაზის გვერდზე რომ დიონისეს სცენა ამოვიკითხოთ, რადგან სამფიგურიანი კომპოზიციიდან ადვილი ამოსაცნობია დიონისეს თანმხლები პირები: მარცხნიდან პირველი ფიგურა პანის არის,

რაზეც მისი კუდი მეტყველებს. მას მარჯვენა ხელში მრგვალი ფორმის საგანი უჭირავს, რაც სავარაუდოდ ტიმპანონი (მუსიკალური საკრავი) უნდა იყოს. ცენტრალური ფიგურა, რომელიც თეთრ ფერშია გამოყვანილი, ხშირად გვხვდება დიონისურ სცენებში. მარჯვენა ფიგურა კი, სავარაუდოდ, მენადაა, ხელში დიონისესა და მისი თანმხლები პირების ატირიბუტით, თირსოსით - სუროსა და ყურძნის ფოთლებით შემკული გრძელი ჯოხით - არის გამოსახული.

მისი სამოსი გამოიყურება ისე, როგორც ამ პერიოდის ვაზათმხატვრობაში მოსავთ ქალებს, მენადებს, უფრო მეტად არიადნას [Alexandrescu 1978: ტაბ. 53:452]. კაბის ზედა ნაწილი ჭრელია, ქვედა ნაწილი კი შედარებით სადაა. აღსანიშნავია ზედნადები თეთრი საღებავით გამოყვანილი ქალის სამკაული: მარჯვენა ხელზე სამაჯური ორი რგოლის სახითაა გამოსახული. მსგავსი, ორ რგოლად გამოყვანილი სამაჯურები ხშირად გვხვდება ბერძნულ ვაზათმხატვრობაში და ის უნდა იყოს ამ პერიოდში ბერძნულ სამყაროში საკმაოდ პოპულარული სამაჯურის ტიპი, რომელიც სპირალურად ეხვევა ხელს და მხოლოდ მაჯის ცალ მხარეს ქმნის ორ რკალს. ასეთი სპირალისებური სამაჯურები ძვ. წ. IV საუკუნის ბოლო მესამედით თარიღდება [Kalashnik 2014:194].

მარცხენა ხელის სამაჯური ასევე თეთრი ზედნადები საღებავითაა გამოყვანილი, ოღონდ ერთ რკალად. ყურის და თავის არეშიც შეიმჩნევა თეთრი ზედნადები საღებავი, და აქაც აქსესუარის გამოსახვაა. ხოლო შუა ცენტრალური ფიგურა, ფრთოსანი ეროტი, მთლიანად თეთრი ზედნადები საღებავითაა გამოყვანილი. მხოლოდ მისი ფრთები და თმებია თიხის ფერში დატოვებული. ის პროფილით მარჯვნივ, არიადნასკენაა მიმართული, მარჯვენა ხელიც მისკენ აქვს განვდილი, ხოლო მარცხენაში მასაც ტიმპანონი უჭირავს, ეს დაირისებური დასარტყამი ინსტრუმენტი, რომელიც ხის ან მეტალის სალტეზე ორივე მხრიდან გადაკრულ ცხოველის ტყავისგანაა დამზადებული. ეს საკრავი ძალიან პოპულარულია დიონისეს კულტურაში. ის ატიკურ ვაზებზე ძვ.წ. V ს-ის ბოლო მეოთხედიდან ჩნდება.

მარცხენა ფიგურა, როგორც უკვე ვთქვით, პანის არის, მას თავზე თეთრი ზედნადები საღებავი აქვს დატანილი. საერთო ჯამში, ეს სამფიგურიანი კომპოზიცია საკმაოდ დაუ-

დეგრად არის გამოყვანილი: პანის მარცხენა ხელი, ეროტის ფრთები, არიადნას მარცხენა ფეხი (კაბის ქვეშ გამოყოფილი) – ყველაფერი ეს მეტყველებს გაკრულ და დაუხვენავ ხელზე.

რაც შეეხება B მხარეს, რა თქმა უნდა, საქმე გვაქვს ისევ პალესტრას თემატიკასთან, რომელიც დაყვანილია ორფიგურულ კომპოზიციამდე: ერთმანეთის პირისპირ მდგომი, ქიმატიონში გახვეული ფიგურები, ერთმანეთისაკენ ხელებგანვდილნი. მათ შორის თითქოს რაღაც სვეტია აღმართული. ორივე მათგანს ახასიათებს ლოყაზე შავი ლაქა, თითქოს დაუდევრობით გამოყვანილი პირის კვალი. ასეთი ლაქა ჯგუფს ახასიათებს.

„სვეტი“ მეტად დაუდევრადაა გამოყვანილი, იმდენად, რომ განსაზღვრაც კი ძნელია, რატომ შეიძლება მას „სვეტი“, ვუნოდოთ. ცოტა უფრო ადრეული პერიოდის პალესტრის თემატიკიან ვაზებზე, სადაც გარკვევით არის წარმოდგენილი დეტალები, ნახატში გვხვდება სვეტი. ასე მაგალითად, ბოლონიაში, ბატისტინის სამაროვანზე, 4 სამარხში წითელფიგურულ კრატერზე (ზარი-სებურზე), რომლის A მხარეზე სიმპოზიუმია გამოსახული, B მხარეზე ცნობილი სამფიგურიანი პალესტრას თემაა. აქ აღსანიშნავია არქიტექტურული დეტალი - დორიული სვეტის სახით (ეს ვაზა ძვ.წ. 440-430 წწ - ით თარიღდება) [Rouillard, Verbanck-Piérard 2003:344].

ასე რომ, ჩვენი ვაზის მხარის ორ ფიგურას შორის შვერილი თავისუფლად შეიძლება სვეტად ჩაითვალოს, და მისი გამოუკვეთაობა ნახატის დეგრადირების შედეგი უნდა იყოს.

მოგვიანო პერიოდის კილიკების შიდა ზედაპირზე ხშირად გვხვდება სვეტის უკვე დამცირებული მოდელი - „დეგრადირებული სვეტი“ [Bonet 2003:347].

რაც შეეხება ჭურჭლის ფორმას, ის კალიქსისებურია (ყვავილის გვირგვინისებური), კრატერის ეს ფორმა ჯერ კიდევ შავფიგურული ტექნიკის დროს წარმოიშვა ატიკურ კერამიკაში ძვ.წ. VI საუკუნეში და მის წარმოშობას დიდი ვაზათმხატვრის, ექსეკესიასის სახელს მიაწერენ. თუმცა კრატერის ამ ფორმამ გაძლო წითელფიგურული ტექნიკის დასასრულამდე [Sparkes, Tallcot 1970:54-63].

პარალელური მასალის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, ნახატი და ფორმა გვაძლევს იმის საშუალებას, რომ ეს ვაზა ძვ.წ. IV საუკუნის 40-იანი წლებით დავათარილოთ.

ლიტერატურა:

Alexandrescu P. 1978: La céramique d'époque archaïque et classique (VII - IVs.). Histria IV. București.

Boardman J. 2001: Athenian Red-Figure Vases. The Classical Period.

Cook R. 1972: Greek Painted Pottery. Second edition. London.

Kalashnik Y. 2014: Greek Gold in the Hermitage Collection. St. Petersburg

Rouillard P., Verbanck-Piérard A. 2003: Le vase grec et ses destins. München.

Sparkes A. Tallcot L. 1970: The Athenian Agora. Black and plain pottery. Volume XII. Part 1. New-Jersey.

ყიფიანი ნ. 2016: არიმასპი პელიკაზე. *ჟურ. იბერია-კოლხეთი*, №12, გვ. 120-123.

ილუსტრაციების აღწერა:

ტაბულა I: სურ. 1. ხელოვნების მუზეუმის დასავლეთ ევროპის ფონდში დაცული წითელფიგურული კრატერის A გვერდი. **სურ. 2.** ხელოვნების მუზეუმის დასავლეთ ევროპის ფონდში დაცული წითელფიგურული კრატერის B გვერდი.

ძვლის ბუნის თრალის ნამოსახლარიდან

2004 წლის საველე სეზონის დროს თრელიგორების ნამოსახლარის ერთ-ერთი სათავსოს ნანგრევებში, უფრო ზუსტად ამ სათავსოში მისი ნგრევის დროს ჩავარდნილ ფენაში, აღმოჩნდა მახვილისა თუ სატევრის ქარქაშის ძვლის ბუნის, რომლის ორივე გვერდზე ე.წ. სკვითური ცხოველსახოვანი სტილით შესრულებული ცხოველების ფიგურებია გამოსახული.

ბუნის ძვლის მთლიანი ნაჭრისგანაა გამოთლილი და აქვს მეტად უჩვეულო მოყვანილობა, რომელიც ორი ფორმის კომბინირების შედეგად არის მიღებული: ბრტყელ, ნაგრძელბუნ ნახევარელიფსურ ფორმას ასიმეტრიულად ებმის ნახევარწრიული მოხაზულობის დაბოლოება. ნივთი შიგნიდან ქარქაშის წვერის ფორმის შესაბამისად არის ამოღარული, ზედა ნაწილში ერთ ხაზზე განლაგებული ორი გამჭოლი ნახვრეტი აქვს ტყავის ან ხის (უფრო ეს იქნებოდა ტყავადაკრული ხე) საფუძველზე მისამაგრებლად. მისი სიგრძე 6 სმ-ია, უდიდესი სიგანე – 3,5 სმ. ნივთი დაზიანებულია, მომტვრეული აქვს ერთი გვერდის მცირე ნაწილი და მეორის თითქმის მთელი ზედა მონაკვეთი.

ბუნის ფორმას მთლიანად მოიცავს დაბალ რელიეფში შესრულებული კომპოზიცია. მის ორივე გვერდზე ამოკვეთილია ე.წ. კატისებური მტაცებლის ორი ურთიერთ დაპირისპირებული ფიგურა. ცხოველები წარმოდგენილია პროფილში, ისინი წვანან სპეციფიკურ გართხმულ პოზაში, მოხრილ თათებზე, ბუნის თითო გვერდზე ორი ურთიერთდაპირისპირებული ფიგურა სახით ერთიმეორისკენ და ზურგით ბუნის გრძივი კიდეებისკენ.

აღქმის გასაიოლებლად აღწერისას შედარებით დაუზიანებელი მხარე მოვიხსენიოთ, როგორც A გვერდი, ხოლო ნაკლები საპირისპირო მხარე, როგორც B გვერდი (ტაბ. I).

ყველაზე სრულად შემორჩენილია A გვერდის მარცხენა ნაწილზე გამოსახული ფიგურა. ესაა ადრესკვითურ მანერაში შესრულებული, ე.წ. კატისებრი მტაცებლის ძლიერ სტილიზებული გამოსახულება; ცხოველის თავს ბუნის ზედა მარცხენა კუთხე უკავია, ის გამოსახულია ორ რიგად განთავსებული რელიეფური ფორმების სახით: ზედა რიგზე ბუნის ზედა კიდის გასწვრივ ერთ ხაზზე განლაგებულია ყური (ესაა მრგვალი რელიეფური ფორმა შუაში ჩაჭრილი სამკუთხედით), თვალი (რელიეფური რგოლი შუაში ღრმა

წერტილით) და დრუნჩი (რელიეფური ორმაგი ლილვაკი შუაში ღრმად ჩაჭრილი სამკუთხედით). მეორე რიგში ისევ ერთ რიგადაა ჩამწკრივებული ლოყა (მრგვალი ამოზნექილობის სახით) და ყბა (რომელიც ე.წ. შუაზე გაჭრილი გულისებრი ფორმისაა შუაში სამკუთხა ჩაღრმავებით); და აი აქ ვხვდებით ყბისკენ წვერით მიმართულ დეტალს – ეს უკვე მეორე, მარჯვენა ცხოველის დრუნჩია, რომელსაც მოსდევს თვალი – შემორჩენილია მხოლოდ რელიეფური რგოლის ნაწილი, და დრუნჩს ქვემოთ ყბა – ანალოგიური მარცხენა ცხოველის ყბისა. აკლია ყური და, ალბათ, ლოყა. გამოდის, რომ მარჯვენა ცხოველის თავი მარცხენას დრუნჩის ქვეშ შედის და ამდენად ფიგურების დაპირისპირებულობა ასიმეტრიულია.

ბევრად უფრო დაზიანებულია ბუნის მეორე მხარე B: თითქმის მთლიანადაა მოტეხილი მისი ზედა ნაწილი, სადაც გამოსახული იქნებოდა ორივე ფიგურის თავეები და წინა თათები; შერჩენილია უკანა თათები და კუდები. ოთხივე ფიგურის თათები გაცვეთილია, მაგრამ ჩანს, რომ ისინი ერთ ხაზზეა განთავსებული, სახსრებში მოხრილ მდგომარეობაში; ნათლად იკითხება მათი ე.წ. რგოლური დაბოლოებანი – მომრგვალებული ფორმა შუაში ჩაღრმავებით.

რაც შეეხება კუდებს – ყოველ ფიგურას განსხვავებული მოყვანილობის კუდი აქვს: A გვერდის მარცხენა ცხოველის გრძელი კუდი მიემართება მუცლის გასწვრივ ცხოველის კორპუსის პარალელურად, თავისი ე.წ. რგოლური დაბოლოებით ყბას ებჯინება და ამ გვერდს ორ ნაწილად ყოფს. ამავე A გვერდის მარჯვენა ფიგურის კუდი, მარცხენისგან განსხვავებით, ქვემოთაა დაშვებული, ის ბუნის კიდის კონტურს მიუყვება, წარწარად გადადის ბუნის ქვედა ასიმეტრიულ დეტალზე და რგოლური დაბოლოებით უხვევს. უჩვეულო სურათს ვაკვირდებით ბუნის მეორე, B მხარეზე: მისი შუა ნაწილი დაზიანებულია და ისეა შენეპებული, რომ დეტალების ხაზები დარღვეულია; ამ გვერდის მარჯვენა ფიგურის შედარებით უკეთ დაცული კონტურების მიხედვით ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება, თითქოს ამ ფიგურის კუდს აქვს განტოტება – ერთი მიემართება ზევით, ცხოველის ტანის გასწვრივ, მეორე კი, ზემოთ განხილული A გვერდის ფიგურის კუდის მსგავსად, ბუნის ქვედა ნახევარწრიულ ნაწილზე გადადის. აღსანიშნავია B გვერდის მარცხენა ცხო-

ველის კუდი – მოკლე, კაუჭისმაგვარი ნვერით.

კატისებური მტაცებლის გამოსახვა სატევრის ან მახვილის ქარქაშის ბუნიკზე ადრესკვითურ ხელოვნებაში კარგადაა ცნობილი (იგულისხმება ძვ.წ. VII საუკუნის მეორე ნახევარი და ძვ.წ. VI ს). მიუხედავად ამისა, არც ბუნიკის ფორმას, და არც მასზე გამოსახულ კომპოზიციას, სკვითური ტიპის ბუნიკებს შორის ზუსტი ანალოგია არ ეძებნება, პარალელურად, თრელიგორების ბუნიკი სკვითური ცხოველსახოვანი სტილის ხელოვნებისათვის სპეციფიკური ელემენტების ერთგვარი ნაკრებია, რომლის ყოველი შემადგენელი სხვადასხვა შეთავსებითა და ვარიაციებით კარგადაა ცნობილი კატისებური მტაცებლის ადრესკვითურ გამოსახულებებს შორის [Шкурко 1969: 32-35]. თრელის ბუნიკზე თითქმის არ არის ელემენტი, რომელიც უცხო იქნებოდა ადრესკვითური მანერისათვის ე.წ. კელერმეს–ზივიეს, ან გნებავთ, კავკასიურ–ნინააზიურ სტადიაზე. განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს სრული თანხვედრა თრელიგორების ბუნიკის მტაცებლის თავსა და კელერმესის ძვლის ე.წ. გამანაწილებელ ასხმულაზე გამოსახულ ცხოველის თავს შორის (ტაბ. II, 6); მათ აახლოებს საერთო სქემა — ორივე ცხოველის თავი შედგება ორ რიგად, და ერთი და იმავე თანამიმდევრობით, განთავსებული იდენტური ფორმებისაგან [Галанина 1997: ტაბ. 16, 259; Иванчик 2001: სურ. 34, 1].

ნივთის ფორმის შესახებ უნდა ითქვას, რომ წაგრძელებული კორპუსი არ არის დამახასიათებელი ადრესკვითური ქარქაშის ბუნიკებისათვის, რომელთა უმრავლესობას, აქვს ე.წ. ნახევაროვალური მოყვანილობა (ტაბ. II, 1-5). წაგრძელებულია კარმირ–ბლურის ძვლის ბუნიკი (ტაბ. II, 14), რომელთანაც თრელიგორების ბუნიკს აახლოებს როგორც ფაქტურა, ისე შესრულების მანერა — ესაა ღრმად ჩაჭრილი დეტალები ყურების, თვალების, ყბის, თათებისა და კუდების დაბოლოებების ცენტრალურ ნაწილებში; ასევე ტექნიკური დეტალი – გამჭოლი ნახვრეტები, საფუძველზე მისამაგრებლად განკუთვნილი [Пиотровский 1970: სურ. 96].

რაც შეეხება ბუნიკის ქვედა, გაფართოებულ ნაწილს, რომელმაც განსაზღვრა ბუნიკის თავისებური ფორმა, უნდა ითქვას, რომ მისი კონტური თანხვედრა ფასკაუს ცნობილი ბრინჯაოს ბუნიკის შვერილის მოყვანილობას [Ильинская, Тереножкин 1983: 45, სურ. 3] (ტაბ. II, 13) და ეს არის ჯერჯერობით თრელიგორების ბუნიკის ფორმის ერთადერთი ანალოგია. ამავე დროს ფასკაუს ბრინჯაოს ბუნიკს თრელიგორების ნიმუშთან მასზე გამოსახული კატისებური მტაცებლის ფიგურის არსებობის ფაქტიც აახლოებს. ახლა ყურადღება მივაქციოთ იმას, რომ ქვე-

დაშვებული კუდების დაბოლოებები თრელიგორების ფიგურებზე მოთავსებულია ბუნიკის ქვედა დეტალის სწორედ იმ ნაწილში, სადაც ფასკაუს ბრინჯაოს ბუნიკის შვერილზე ვხედავთ ფრინველის თავის სქემატურ გამოსახულებას. კუდის ეს რგოლური დაბოლოება თრელიგორების ბუნიკზე ამავე დროს მოგვაგონებს ე.წ. დამატებით ელემენტს კატისებური მტაცებლის ფიგურებზე – სახელდობრ, ფრინველის თავს დიდი თვალით, რასაც მრავლად ვხვდებით ადრესკვითური ხელოვნების ნიმუშებზე [Маисурадзе, Пирцхალავა 2011:71-77]; კუდის ეს რგოლური დაბოლოება უკვე ზივიეს სტადიაზე ჩნდება ჩახვეული მარყუჟის სახით (ტაბ. II, 7, 9, 12), რომელიც სკვითურ ხელოვნებაში რგოლად ჩამოყალიბდება; ეს ელემენტი – პირობითი რგოლი – ზოგ შემთხვევაში ფრინველის თავად გარდაიქმნება, ორი მიმართულებით: რგოლი გააზრებულია, როგორც მტაცებელი ფრინველის თვალი, ან ჩახვეული მარყუჟი ტრანსფორმირდება ფრინველის ნისკარტად (ტაბ. III, 15). ორივე შემთხვევაში ეს ფრინველია. დასაშვებია მგონია, რომ თრელიგორების ბუნიკის ეს რგოლიც გააზრებულია, როგორც თვალი და როგორც კუდის ბოლო ერთდროულად; თუ ეს მისაღებია, მაშინ სახეზეა სკვითური ხელოვნებისთვის სპეციფიკური ე.წ. „ზომომორფული გარდასახვის“ მაგალითი, როდესაც ცხოველის სხეულის ერთ–ერთი ელემენტი ამავე დროს სხვა არსების ტანის სხვა ნაწილს წარმოადგენს.

თრელიგორების ბუნიკის ძირითადი თავისებურება მდგომარეობს მისი ფიგურების პოზასა და კომპოზიციაში: ჩვენს წინაშეა კატისებური მტაცებლების ადრესკვითურ მანერაში შესრულებული ანტითეზური გამოსახულებანი, რომლებიც წარმოდგენილია დამახასიათებელ განრთხმულ პოზაში, მოხრილ თათებზე. კომპოზიციისა და პოზის მსგავსი შეთავსება ადრესკვითურ სიძველეთა შორის არ გვხვდება. რაც შეეხება ცალკე კომპოზიციას – ანუ დაპირისპირებულ ფიგურებს, სკვითური სტილით გადმოცემული ეს სქემა ქარქაშის ბუნიკებზე მეტად იშვიათია. კელერმესისა და მელგუნოვის საპარადო აკინაკების ქარქაშების ბუნიკებზე ურთიერთდაპირისპირებული ლომები ტრადიციული ასურო–ურარტული სტილითაა წარმოდგენილი [Черненко 1980: 24, სურ. 12, 15; Погребова, Раевский 1992: 110]. ჩვენთვის საინტერესო კომპოზიციას, შესრულებულს სკვითურ სტილში, ჩვენ ვხვდებით ზივიეს კოლექციის ცნობილ ოქროს ბუნიკზე (ტაბ. II, 12) – ეს არის ორი ურთიერთდაპირისპირებული ფიგურის ძლიერ სტილიზებული გამოსახულება [Погребова, Раевский 1992: სურ. 1, ж], და ასევე უკვე ნახსენები კარმირ ბლურის

ძვლის ბუნიკზე, სადაც მტაცებლის მოხრილი ფიგურა გააზრებულია, როგორც ანტითეზური ნყვილის თავისებური გადმოცემა. ასე რომ თრელიგორების ბუნიკი მესამეა ბუნიკების იმ მცირერიცხოვან სერიამში, სადაც პერალდიკური კომპოზიცია სკვითური ცხოველსახოვანი სტილითაა შესრულებული.

ახლა რაც შეეხება ცხოველთა პოზას. ე.წ. განრთხმული პოზა (რაც გულისხმობს, რომ ცხოველი ნევეს მუცელზე, მოხრილ თათებზე) სკვითური ცხოველსახოვანი რეპერტუარის კარგად ცნობილი მოტივია. ამ სქემის მეტყველი ნიმუშებია კატისებური მტაცებლის გამოსახულებები მალგობეკის ძვლის დანის ტარზე [Виноградов 1972:160, სურ. 7, 6] (ტაბ. III, 18), დარევიკის ძვლის კოვზზე [Погребова, Раевский 1992: სურ. 5, 6] (ტაბ. III, 17), ჟუროვიკის ბრინჯაოს ნალისებურ საგანზე [Ильинская, Тереножкин 1983:257; Погребова, Раевский 1992: 96-97, სურ. 5, a] (ტაბ. III, 16). ამავე დროს თრელიგორების ბუნიკის ფიგურები პოზის მხრივ დიდ სიახლოვეს ავლენენ ზივიეს ე.წ. სკვითური პლასტის ცხოველებთან (ტაბ. II, 7-11). მათგან ჩვენთვის განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს თინის ჭურჭლის ყური (ტაბ. II, 8), დანყვილებული ცხოველების სახით წარმოდგენილი [Погребова, Раевский 1992: სურ. 1, e]; მასზე, თრელიგორების ცხოველების მსგავსად, პერალდიკური ნყვილი განრთხმულ პოზაშია გამოსახული; გარდა პოზის და კომპოზიციის ამ იშვიათი შეთავსებისა, ჭურჭლის სახელურზე გამოსახულ ცხოველებს აქვთ ისეთივე გრძელი, მუცლის გასწვრივ ცხოველის კორპუსის პარალელურად მიმართული კუდი, როგორც აქვს თრელიგორების ორ კატისებურ მტაცებელს. ასე რომ ზივიეს ჭურჭლის სახელურში თავმოყრილია ის ნიშნები, რომლებიც განსაზღვრავენ თრელიგორების გამოსახულების თავისებურებას.

ახლა ჩვენ მივუახლოვდით იმ საკითხს, რისთვისაც დაგვჭირდა ასეთი დეტალური ანალიზი; კარგადაა ცნობილი, რომ არაერთი თეორია არსებობს ზოგადად სკვითური ცხოველსახოვანი სტილის, და კონკრეტულად კატისებური მტაცებლის მოტივის საწყისების შესახებ. ამ მოსაზრებებს შორის გამოვყოფდი ერთს, რომლის მიხედვით ადრესკვითური ხელოვნება ძლიერაა დამოკიდებული ძველად-მოსავლურ სახეებზე და მოტივებზე, სახელდობრ, ლურისტანის ანიმალისტური სახეების რეპერტუარზე. ეს ჰიპოთეზა გამყარებულია მარია პოგრებოვას და დიმიტრი რაევსკის ბოლო ნაშრომებში კონკრეტული სახეების და ხერხების დეტალური შესწავლის საფუძველზე [Погребова, Раевский 1992: 96-98, 101-104, 159-161]; და აი, ამ კონტექსტში, ჩვენ ვიკვლევთ ბუნიკს, რომელშიც თავმოყრილია

ნიშნები, რომლებიც მეტ დამაჯერებლობას მატებს ამ ჰიპოთეზას.

პირველ რიგში ეს არის განრთხმული პოზისა და ანტითეზური კომპოზიციის შეთავსება, რაც იშვიათია სკვითურ ძეგლებზე და ფართოდ არის წარმოდგენილი ლურისტანის ხელოვნებაში: ჩვენ მას მრავლად ვხვდებით ბრინჯაოს ქინძისთავეებზე (ძვ.წ. VIII-VII სს) [Bronzes du Luristan 2008: 135, №119-121], რგოლურ საყბურებზე (ტაბ. IV, 22-24) და ე.წ. კერპების გამოსახულებებზე (ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევარი) [Bronzes du Luristan 2008: 108, №№ 64, 174, 183, 185]; ეს თათებზე განოლილი ცხოველები, როგორც წესი, შეადგენენ ანტითეზურ კომპოზიციას. საყურადღებოა, რომ ამ მწოლიარე ფიგურებს ლურისტანის რგოლისებურ ნივთებზე, თრელიგორების ცხოველების მსგავსად, აქვთ ვერტიკალური აგებულება.

კიდევ ერთხელ დავუბრუნდეთ თრელიგორების ცხოველების ქვედაშვებულ კუდეებს – ადრესკვითურ ძეგლებზე მსგავსი სქემა არ არის ცნობილი. მათი მოყვანილობა (განსხვავებული სტილის მიუხედავად) ძალიან ჰგავს ლურისტანის ე.წ. ბრინჯაოს კერპებზე (ტაბ. IV, 19-21) წარმოდგენილი კომპოზიციების კატისებური მტაცებლების კუდეების მოდელირებას [Bronzes du Luristan 2008: №№ 175, 177, 178, 182, 183]; მათი ქვედაშვებული კუდეების კონტური მარყუჟისებურად ჩახვეული კუნუბოთი სრულიად თანხვედება თრელიგორების ფიგურების კუდეებს; შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ აქ საქმე გვაქვს ფორმათწარმოქმნის იდეის დასესხებასთან. ადრე ვთქვი, რომ დასაშვებია თრელიგორების ქვედაშვებული კუდეების რგოლური დაბოლოების ფრინველის თვალად გააზრება. თუ მისაღებია ეს ვარაუდი, მაშინ ჩვენ შეგვიძლია მოვიტანოთ უნიკალური ანალოგიური მოტივი ლურისტანიდან (ტაბ. IV, 21): ბრინჯაოს ე.წ. კერპების სერიაში არის ერთი ნიმუში, სადაც დაპირისპირებული კატისებური მტაცებლების დაშვებული კუდეების ორივე კუნუბო ფრინველის თავების სახითაა გაფორმებული [Bronzes du Luristan 2008: 182, №179]; თანაც ამ თავების მოდელირება ძირეულად განსხვავდება იმ ე.წ. მამლების თავებისაგან (ტაბ. IV, 25), რომლებიც ასე ხშირად გვხვდება ლურისტანის ბრინჯაოს ნაკეთობების კატისებური მტაცებლის ფიგურებზე და მოგვაგონებს უკვე ნახსენები ჟუროვიკის ნალისებური ნივთის ფიგურის კუდის ბოლოზე გამოსახული ფრინველის თავს (ტაბ. III, 16); სწორედ ცხოველის ამ ფიგურაში ხედავდნენ მ. პოგრებოვა და დ. რაევსკი როგორც ზივიეს და საკუთრივ სკვითური წრის მხატვრული მანერის მახასიათებლებს, ასევე ნიშნებს, რომლებიც ამ გამოსახულებას ლურისტანის მტაცებლებთან აახლოებს

[Погребова, Раевский 1992: 96-98].

და ბოლოს, შევეცდები ავხსნა თრელიგორების ბუნიკზე გამოსახული ცხოველების გრძელი, მუცლის გასწვრივ მიმართული კუდების მნიშვნელობა: კუდი ამ ბუნიკზე ერთ-ერთი არსებითი დეტალია; ამ ნივთზე ჩვენ ვხედავთ მის ხუთ გამოსახულებას (ტაბ. I), რადგან გვერდის მარჯვენა ფიგურის კუდს აქვს ორი განტოტება; იქმნება შთაბეჭდილება, რომ აქ ქვედაშვეებული კუდის არსებობის პირობებში აუცილებელი გახდა ურთიერთდაპირისპირებული ცხოველების გამიჯვნა; ეს კი იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ აქ თავისებურადაა გადმოცემული სამნაწილიანი ანტი-თეზური კომპოზიცია, რომლის ცენტრალური ელემენტია გრძელი კუდი, ფლანკირებული მტაცებლის ორი ფიგურით.

აქ უადგილო არ იქნება მოვუხმოდ დ. რაევსკის თეორიას, რომელსაც არაერთი მიმდევარი ჰყავს, რომლის თანახმად სკვითური ცხოველსახოვანი სტილი აზრობრივი ფუნქციის მატარებელია დეკორატიულთან ერთად; ეს არის ნიშანთა სიმბოლური სისტემა, რომელსაც საფუძვლად უდევს სახეების ნაკრები; ეს არის მითოლოგიური აზროვნების შედეგი, ერთგვარი ზოომორფული კოდი, გამოსახულებითი ტექსტები, რომლებიც ნაკითხვას საჭიროებს [Раевский 1985: 77, 122]. კონკრეტულად კატისებური მტაცებლის მოტივი და მისი სტაბილური კავშირი ბუნიკებთან კი, უნდა სავსებით შეესაბამებოდეს ცხოველსახოვანი სტილის მატარებელთა მოთხოვნებს. ასე რომ თრელიგორების ბუნიკის მომხმარებელი, თუ შემქმნელი ოსტატი, უთუოდ ფლობდა ცოდნას ამ "კოდის" შესახებ.

როგორც ვხედავთ, თრელის ძვლის ბუნიკი მრავალმხრივი ინფორმაციის შემცველია. ის სკვითური ცხოველსახოვანი სტილის ხელოვნების ყველაზე პოპულარული მოტივის – კატისებური მტაცებლის – გამოსახულებიანი ერთ-ერთი უადრესი ნივთია, ადრესკვითური მანერით შესრულებული, რომელიც ამავე დროს შეიცავს დასესხებულ ფორმებს და მოტივებს, რომლებიც მხოლოდ ამ სტილისა და ხედეების შესაბამისად არის გადამეშავებული; და ამ ნიშნების გამო ის მნიშვნელოვან ადგილს იკავებს სკვითური ცხოველსახოვანი სტილის ფორმირებისა და ევოლუციის პროცესში.

ლიტერატურა:

- Виноградов В. 1972:** Центральный и Северо-Восточный Кавказ в скифское время (VII-IV века до н.э.), Грозный.
- Галанина Л. 1997:** Келермесские курганы. «Царские» погребения раннескифской эпохи. - Степные народы Евразии. Том I. М.
- Иванчик А. 2001:** Киммерийцы и Скифы. - Степные народы Евразии. Том II. М.
- Ильинская В., Тереножкин А.И. 1983:** . Скифия VII-IV вв. до н.э. Киев.
- Маисурадзе В., Пирцхалава М. 2011:** Бутероль из села Патардзеули (Кахетия, Восточная Грузия), - ВДИ.. № 3.
- Пиотровский Б. 1970:** Кармир Блур, Альбом. Л.
- Погребова М., Раевский Д.С. 1992:** Ранние Скифы и Древний Восток. М.
- Раевский Д. 1985:** Модель мира скифской культуры. М.
- Черненко Е. 1980:** Древнейшие парадные мечи (Мельгунов и Келермес). - Скифия и Кавказ. Киев.
- Шкурко А. 1969:** Об изображении свернувшегося в кольцо хищника в искусстве лесостепной Скифии, СА. № 1.
- Bronzes du Luristan 2008:** Enigmes de L'Iran ancien - IIIe - Ier millénair av.J.-C., edit. Nicolas Engel. Paris-Musées, Paris.

ილუსტრაციები:

- ტაბ. I. ძვლის ბუნიკი თრელიგორების ნამოსახლარიდან: A გვერდის ფოტო; B გვერდის ფოტო; a გვერდის გრაფიკული ჩანახატი; b გვერდის გრაფიკული ჩანახატი.
- ტაბ. II. 1-5. ქარქაშის ე.წ. ნახევაროვალური მოყვანილობის ბუნიკები კატისებური მტაცებლის მორკალული ფიგურის გამოსახულებით. 6. ძვლის ე.წ. განმანაწილებელი ასხმულა კელერმესიდან. 7-11. კატისებური მტაცებლის გამოსახულებები ზივიეს წრის ნივთებზე. 12. ოქროს ბუნიკი ორი კატისებური მტაცებლის დაპირისპირებული ფიგურის ძლიერ სტილიზებული გამოსახულებით. 13. ქარქაშის ბრინჯაოს ბუნიკი ფასკაუდან. 14. ძვლის ბუნიკი კარმირ-ბლურიდან.
- ტაბ. III. 15. ძვლის ნივთები ფრინველის თავების - ძლიერ ჰიპერბოლირებული თვალისა და ნისკარტის - გამოსახულებებით. 16. განრთხმულ პოზაში წარმოდგენილი კატისებური მტაცებლის ფიგურა ჟუროვკას ბრინჯაოს ნალისებურ საგანზე. 17. ივივე პოზაში გამოსახული ფიგურა დარეკის ძვლის კოვზზე. 18. თათებზე განრთხმული მტაცებელი მალგობეკის დანის ძვლის ტარზე.
- ტაბ. IV. კატისებური მტაცებლების გამოსახულებები ე.წ. ლურისტანის ბრინჯაოს ინდუსტრიის ნაკეთობებზე: 19-20. ე.წ. კერპების ფიგურები ქვედაშვეებული და მარყუჟისებურად ჩახვეული კუდებით. 21. ფიგურები, ფრინველის თავებით დაბოლოებული კუდებით. 22-24. მტაცებლები განრთხმულ პოზაში ბრინჯაოს რგოლურ საყბურებზე. 25. ე.წ. მამლის თავები, მოთავსებული მტაცებლების ფიგურებზე.

A

B

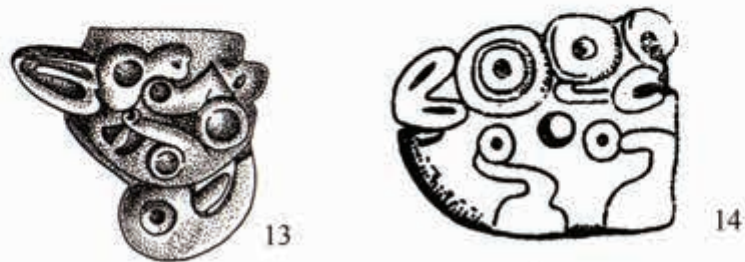
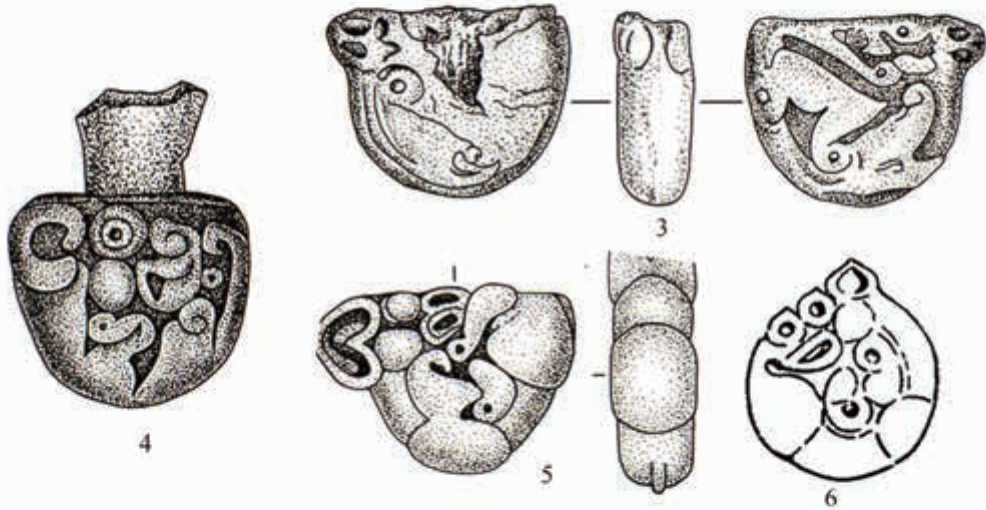
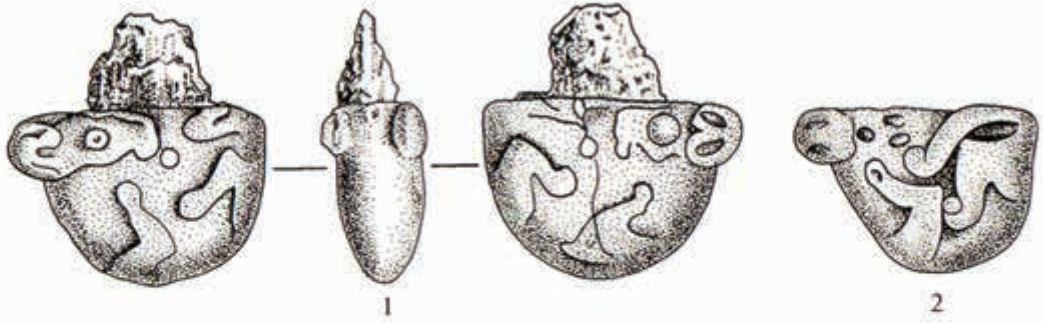
a

b

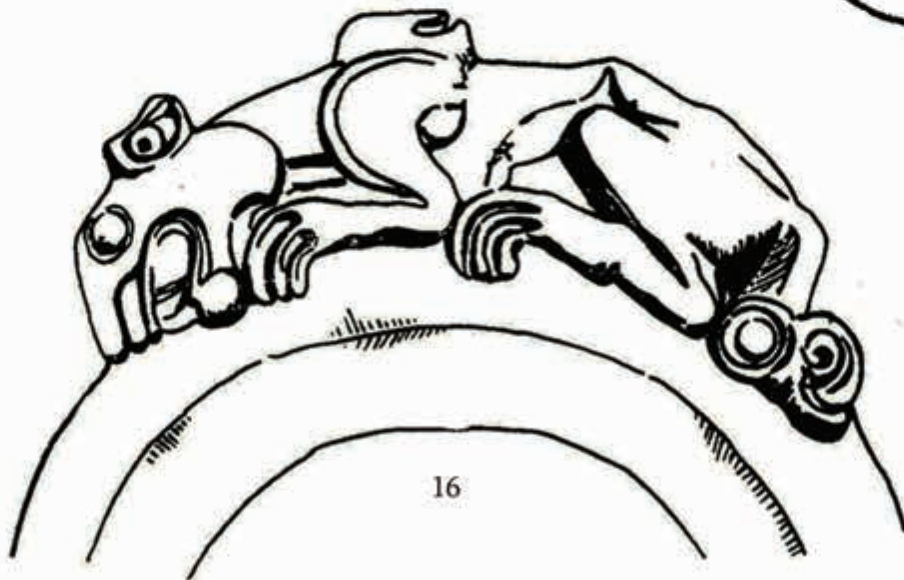
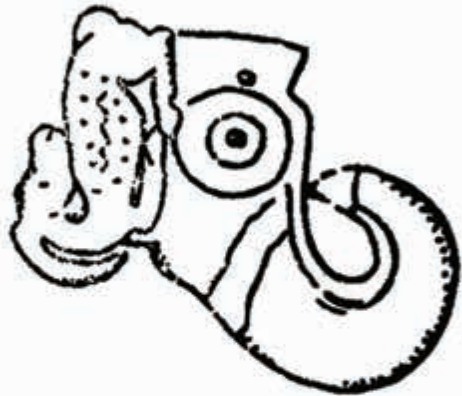
II

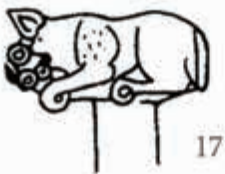
III

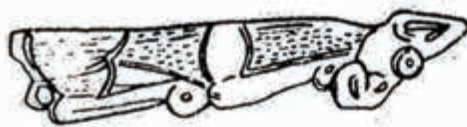
15

16

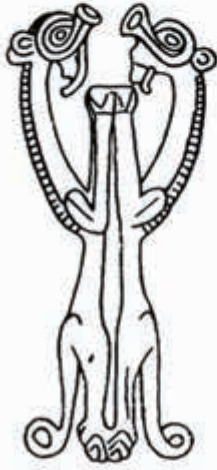

17

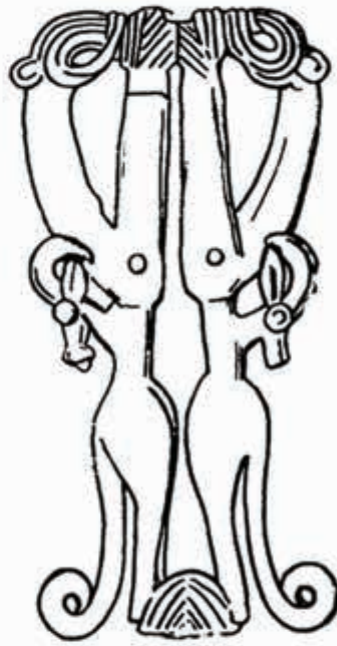

18

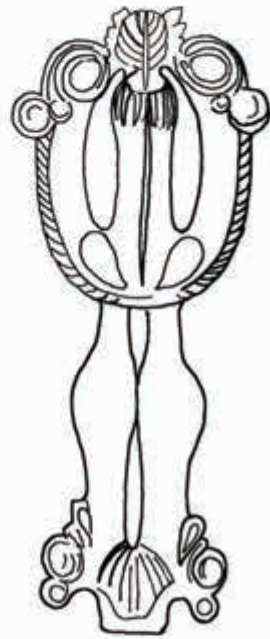
IV

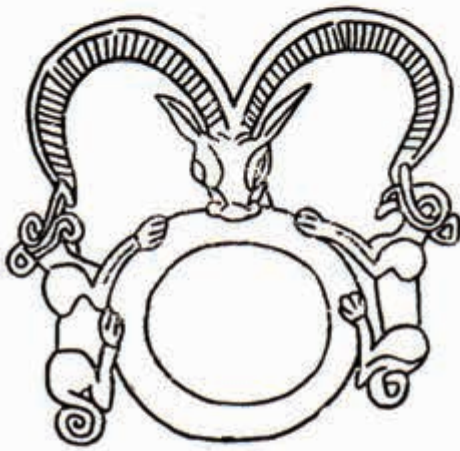
19

20

21

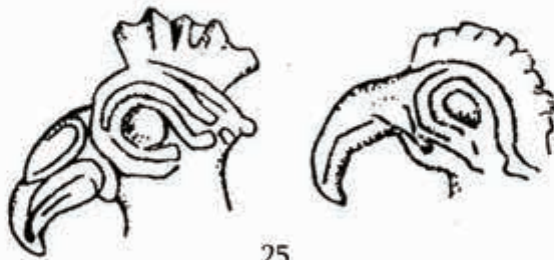
22

23

24

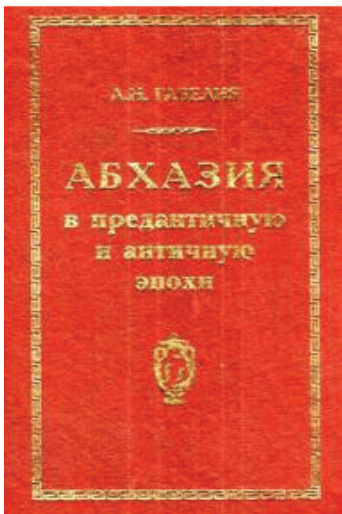

25

ალიკ გაბელია — აფხაზეთი წინარეანტიკურ და ანტიკურ ეპოქაში

გასაგები მიზეზების გამო უკანასკნელ წლებში აფხაზეთში გამოსული ისტორიულ-არქეოლოგიური სამეცნიერო ლიტერატურა ხელმიუწვდომელი ან ნაკლებად ხელმისაწვდომია ქართველი სპეციალისტებისთვის. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ საკუთრივ აფხაზეთში ასეთი სახის პუბლიკაციები ხშირი არ არის და ყოველი ახალი მონოგრაფია აფხაზი მეცნიერებისთვის აღიქმება მნიშვნელოვან მოვლენად.

ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატი, პროფ. ალიკ გაბელია ცნობილი აფხაზი არქეოლოგია. იგი ამჟამად არის აფხაზეთის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტის დეკანი და არქეოლოგიურ გათხრებს ძირითადად სოხუმში აწარმოებს.

სურ.1

სურ.2

2014 წლის ბოლოს აფხაზეთის სახელ. უნივერსიტეტის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოლოგიის კათედრამ გამოსცა მისი სქელტანიანი (500 გვერდიანი) წიგნი „აფხაზეთი წინარეანტიკურ და ანტიკურ ეპოქაში“ (სურ.1). წიგნის ძირითადი ნაწილი რუსულ ენაზეა, ასევე წარმოდგენილია ცხრა სამეცნიერო მოხსენება ინგლისურ ენაზე.

წიგნი შედგება ოთხი ნაწილისგან. პირველი ნაწილი ეძღვნება აფხაზეთის წინარე ანტიკური ხანის არქეოლოგიის შესწავლას. აღნიშნული ნაწილი შედგება ოთხი თავისგან და თანმიმდევრულად განხილულია აფხაზეთის ტერიტორიაზე კოლხური კულტურის ძეგლების შესწავლის ისტორია, ძვ.წ. II-I ათასწლეულების პირველი ნახევრის ნამოსახლარების ტოპოგრაფია, გეგმარება და მშენებლობის ტექნიკა, კოლხური კულტურის კერამიკა და გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის მეურნეობის ძირითადი დარგები.

მეორე ნაწილში დიოსკურიის მაგალითზე განხილულია აფხაზეთის ადრეანტიკური ხანის არქეოლოგიის ძირითადი საკითხები. წიგნის ეს ნაწილი ძირითადად მოიცავს ორ განყოფილებას, სადაც ავტორის მიერ შესწავლილია ძველი ბერძნული კოლონიზაციის პრობლემები აფხაზეთში და დიოსკურიის ისტორიისა და არქეოლოგიის უმთავრესი საკითხები. ისეთები, როგორებიცაა: დიოსკურიის შესწავლის ისტორია; წერილობითი წყაროები და ქალაქის დაარსების დრო; დიოსკურიის მატერიალური კულტურა; დიოსკურია ელინისტურ ხანაში; დიოსკურიის ეკონომიკური ვითარება და დიოსკურია მითრიდატეს ომების ეპოქაში.

წიგნის მესამე ნაწილში წარმოდგენილია ავტორის მიერ სხვადასხვა წლებში საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციებზე წაკითხული მოხსენებები, რომლებიც ეხება ძველი სოხუმის (დიოსკურია-სებასტოპოლისის) არქეოლოგიური შესწავლის პრობლემებსა და სხვადასხვა საკითხებს.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია წიგნის მეოთხე ნაწილი, რომელშიც გაერთიანებულია ქალაქ სოხუმსა და სოხუმის ციხეზე 1999-2007 წლებში ავტორის ხელმძღვანელობით ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების სამეცნიერო ანგარიშები (იხ. სურ. 2), სადაც დეტალურადაა

გადმოცემული უახლესი არქეოლოგიური აღმოჩენების შესახებ. წიგნის ეს ნაწილი მითუფრო მნიშვნელოვანია იმ რეალობის გათვალისწინებით, რომ ჩვენთვის ხელმიწვდომელია ინფორმაციები აფხაზეთის უახლესი არქეოლოგიური აღმოჩენების შესახებ და ეს გამოცემა ნამდვილად დაგვეხმარება დაზუსტებული ინფორმაციის მიღების საქმეში.

აქვე უნდა ითქვას ისიც, რომ წიგნი გამოცემულია მაღალ პოლიგრაფიულ დონეზე და უხვად არის ილუსტრირებული შავ-თეთრი და ფერადი ტაბულებითა და მაღალი ხარისხის ფოტოებით.

ბუნებრივია, მცირე სარეცენზიო წერილში დანვრილებით ვერ განვიხილავ ამ სქელტანიან წიგნში გამოთქმულ ყველა მოსაზრებას თუ შეხედულებას. თუმცა, აუცილებლად მისასალმებელია ავტორის პოზიცია, როდესაც იგი ობიექტურად აღნიშნავს ქართველი მკვლევარების როლს და დამსახურებას აფხაზეთის გვიანბრინჯაო-ანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლების გამოვლენისა და მეცნიერული შესწავლის საქმეში. ცხადია, ყველამათგანს აქ ვერ ჩამოვთვლით, მაგრამ მინდა აღვნიშნოთ, რომ ალ. გაბელიას ნაშრომში დავიწყებული არ არის არც ერთი იმ არქეოლოგის ღვაწლი, რომლებსაც თუნდაც ერთი სამეცნიერო სტატია მაინც გამოუცია აფხაზეთის ძვ.წ. II-I ათასწლეულის არქეოლოგიის ამა თუ იმ საკითხთან დაკავშირებით.

რა თქმა უნდა, ავტორის მიერ გამოთქმული მოსაზრებები ზოგიერთ შემთხვევაში საკამათოა და მათი გაზიარებაც გაჭირდება. განსაკუთრებით ეს ეხება კოლხეთის სამეფოს გენეზისის პრობლემას თუ ბერძნული კოლონიზაციის ცალკეულ საკითხებს, სადაც ბატონი გაბელია იმეორებს აფხაზურ ისტორიოგრაფიაში იუ. ვორონოვისა და სხვა არქეოლოგების მიერ დამკვიდრებულ შეხედულებებს, რომლებიც ისედაც ცნობილია დაინტერესებული მკითხველისთვის და მათზე სიტყვას აღარ გავაგრძელებ.

საერთოდ, აფხაზურ ისტორიოგრაფიაში მყარად დამკვიდრდა შეხედულება, რომლის თანახმადაც ძვ.წ. VI საუკუნიდან დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე კოლხეთის სამეფოს არსებობა არის მხოლოდ მითი და არანაირად არ მტკიცდება არქეოლოგიური მონაცემებით და წერილობითი წყაროების ცნობებით. ამ შემთხვევაში, ა. გაბელია ცდილობს ე.წ. „ოქროსშუაღედის“ გამოწვავას და გარკვეულწილად იზიარებს ა. ბოლტუნოვას მოსაზრებას იმასთან დაკავშირებით, რომ თუ კოლხეთის სამეფო მართლა არსებობდა, მისი ჩრდილო-დასავლეთი ტერიტორია არ მოიცავდა თანამედროვე სოხუმის (დიოსკურიის) სანახებს და ამ მილეთურ კოლონიას არაფერი ჰქონდა საერთო კოლხეთის სამეფოსთან.

შესაძლებელია ასევე ნაკლებად გასაზიარებელი იყოს ავტორისეული შეხედულება გიენოსის, ფასისისა და დიოსკურიის ბერძნულ ქალაქებად გამოცხადების თაობაზე. ამ შემთხვევაშიც თითქმის სრულიად უგულვებელყოფილია ოთ. ლორთქიფანიძის მოსაზრება აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ბერძნული კოლონიზაციის თავისებური ხასიათისა და ემპორიონების არსებობის შესახებ. აქვე ისიც აუცილებლად უნდა აღინიშნოს, რომ ჯერ კიდევ ვანის ცნობილი სიმპოზიუმების დროს ქართველ, რუს და აფხაზ არქეოლოგებს შორის ცხარე კამათი და პოლემიკა მიმდინარეობდა სწორედ აღნიშნული პრობლემების ირგვლივ და ბუნებრივია, რომ ამ შემთხვევაში აფხაზი არქეოლოგის მოსაზრებები არ გამოირჩევა ორიგინალური ხასიათით და ერთგვარი გაგრძელებაა იმ ტენდენციებისა, რაც ესოდენ პოპულარული თეზა იყო ჯერკიდევ საბჭოთა კავშირის დროინდელ რუს და აფხაზ არქეოლოგებს შორის.

ამის მიუხედავად ცხადია, რომ ბ-ნ ალიკ გაბელიას წიგნი “აფხაზეთი წინარეანტიკურ და ანტიკურ ეპოქაში” საყურადღებო გამოცემაა და ეჭვსგარეშეა, რომ იგი მნიშვნელოვანი სიახლე იქნება იმ ქართველი მეცნიერებისთვისაც, რომლებიც იკვლევენ აფხაზეთის ძვ.წ. II-I ათასწლეულების ისტორიას და არქეოლოგიას. მითუმეტეს, რომ ის არის მრავალი სიახლის შემცველი და ძველი კოლხეთის არქეოლოგიის არა ერთი პრობლემა განხილულია სიღრმისეულად და არგუმენტირებულად. წიგნი საკმაოდ საინტერესოდ იკითხება და დაინტერესებული მკითხველი მასში აღმოაჩენს მისთვის საინტერესო არა ერთ საკითხს.

სარეცენზიო ნაშრომი კიდევ ერთხელ ადასტურებს იმ ჭეშმარიტებას, რომ აფხაზეთის ისტორიისა და არქეოლოგიის ცალკეული თუ ფუნდამენტური პრობლემების კვლევა-ძიება შეუძლებელია საქართველოს ისტორიის საფუძვლიანი ცოდნისა და ქართველი ისტორიკოსებისა და არქეოლოგების ნაშრომების გათვალისწინების გარეშე; ისევე როგორც საკუთრივ საქართველოს ისტორიის შესწავლა ვერ მოხდება აფხაზეთის კონტექსტისგან მოწყვეტილად და შესაბამისად, ქართველ მკვლევარებსაც მართებთ აფხაზეთის არქეოლოგიური ვითარების საფუძვლიანი ცოდნა. ამ კუთხით კი წარმოდგენილი მონოგრაფია სწორედაც რომ ძალიან საჭირო და სასარგებლო პუბლიკაციაა.

ჩემი მხრიდან ვულოცავ აღნიშნული წიგნის გამოცემას აფხაზ კოლეგას და ვუსურვებ მომავალ წარმატებებს.

ისტ. დოქტორი **ზურაბ ბრავაძე**.

PAPERS IN ENGLISH

QUESTIONS OF SUCCESSION IN THE PRE-CHRISTIAN AND EARLY MEDIEVAL ARCHITECTURE OF GEORGIA

The spread of Christianity occurred in different countries in different historical and cultural stages of their development. Consequently, each of them has taken their own way of mastering and coping with the new tasks in all areas, including architecture. From this point of view, it would be interesting to consider the example of Georgia and demonstrate interrelation between the pre-Christian (4th century BC - 3rd century AD) and the early medieval (4th-7th cent.) architecture. In the present paper, we are going to discuss only some questions of this difficult and multi-aspect topic.

Georgia is a country of ancient civilization, where the process of origin and evolution of architecture dates back to the Period of Early Agricultural Culture (6th-4th millennia, BC). The favorable geographical and climatic conditions, the existence of a variety of construction materials provided necessary conditions for the continuous development of architecture on this territory. Lots of dwellings, burial mounds, megalithic fortresses, dolmens of various types and structures of some other purpose of use are found as a result of archaeological excavations. Although the state of preservation does not allow to present their architectural design in full, they still make it possible to create a general picture of the development of construction for thousands of years.

More information about the historical and political situation and the varied factual material is available to us from the second half of the 1st millennium BC. The data on the pre-Christian architectural monuments in Georgia confirm the presence of the epoch-specific advanced architectural innovations, methods, and means which is indicative of quite high levels of development of architecture. Following Georgia's conversion to Christianity in the 4th century, starts the qualitatively new stage in terms of historical, political, ideological or socioeconomic development – the early Middle Ages. It is associated with fundamental changes in different areas of culture and art, including architecture. In order to cope with new tasks in architecture, it was necessary to use new approaches and forms and introduce new rules. All of this should have been necessarily based on the current potential. Therefore, the point is to discuss the aforesaid questions so that to display the matters related to succession in a better way.

It should be noted that, due to the geopolitical location of Georgia, one of the distinctive characteristics of its culture is the ability to absorb and process new information that has been developed for centuries as a result of continuous communication with the outer world. From this point of view, the possibilities provided by the multi-vector relationship in different epochs have had a beneficial impact on the development of culture and art. It enabled to use in architecture modern technical or architectural innovations, which was of great importance for maintaining a fairly high level of development. This feature was well demonstrated at the time of the adoption of Christianity when the requirements of the new religion were rapidly perceived. It is evidenced by the nature of architectural and artistic solutions of early churches and the construction of such a high-profile monument as *Bolnisi Sioni* (5th) or *Mtskheta Jvari* (end of 6th beginning of 7th cent.). It is also remarkable that Georgia had been in harmony with the process of formation of Christian architecture unlike the countries (e.g. *Kiev's Russia, Serbia*), who adopted Christianity after centuries and shared from Byzantium well-developed architectural types or separate forms

and approaches. Thus, the fact itself, that the tasks of the new stage have been handled simultaneously and at a high level, can be interpreted as a demonstration of appropriate experience and inherited ability.

Apart from the above-mentioned historical and cultural features specific for Georgia, the common properties are observed when comparing the architecture of pre-Christian and early Medieval epochs, both in approach to important architectural issues and in the use of individual forms and methods.

As it is known, the building materials represent one of the most important components of the architecture. They define as the peculiarity of the structure, as their appearance and artistic expression. Georgia is characterized by the diversity of building materials. The use of a variety of stone dressing methods is observed in the pre-Christian era for different kinds of rock (sledged stone, finely or roughly processed quadrels, rusticated stone and boulder stone) as well as different settings (dry, dowel, adhesive mortar, etc.). All of this evidence good skill in respect of the use of these materials characterized by durable technical parameters and, at the same time, well suited for decorations. Thus, it is obvious that by the early Middle Ages there had been the broad experience of construction with the use of stone materials which was applied to resolve the challenges of this epoch. In the early Middle Ages stone was the main material for building various structures, including the churches. The wall structure, along with some of the construction methods has been altered through modification of the old mode and in accordance with the new challenges.

It is noteworthy that in this period the stone material replaced mud brick, which had been used in Georgia since the Early Agriculture Period. One of the reasons for this was the extensive spread of lime mortar. The walls of raw brick were constructed in the pre-Christian times (e.g. *Dedoplis Mindori*) or raw brick on stone foundation or stone walls (such as the *Tsikhiagora*, *Armaztsikhe*), while from the early centuries mud brick becomes less common and this building material is almost no longer used since the early Middle Ages.

The woodwork was widely spread especially in West Georgia. Colchis has always been distinguished for rich forests as it is indicated back in the works of Ancient Greek authors. The dwelling houses and defense structures were built of wood. It is noteworthy, that Vitruvius especially focuses on the description of the houses in Colchis in his famous *DE ARCHITECTURA* (Vitruvius, II.I.4). The so-called *Jargvali-type* log-houses, round log and log and plaster structures are observed as in pre-Christian, as in early Middle Ages and thereafter [Gamkrelidze 2002: 111-121]. Hence the construction of dwelling houses suited to local conditions has been continuously maintained through centuries.

The roofing of the structures with clay tiles was introduced in the pre-Christian period. It is remarkable, that the use of the tiles continued up to the Middle Ages. The size and some details changed but the way of using clay tile roofing in buildings remained.

Thus, the great experience of construction by stone or wooden materials accumulated in the pre-Christian period, and the possession of the appropriate methods and means had become the basis for the successful solution of new challenges in the early Middle Ages.

Despite the poor state of preservation of the buildings of pre-Christian times, scarce information about their architectural types, it is possible to identify certain information not only of construction materials and a number of structural modes but of the architectural forms and plans of the buildings. This gives the possibility of defining the repertory of architectural forms at the beginning of the early Christian times, which could be used when fulfilling new tasks.

In the architecture of pre-Christian era we can observe the buildings with supports (e.g. the *Armaztsikhe* six-column building, the *Dedoplis Mindori* church, *Vani* church and others), rock foundations and capitals are also preserved (e.g.: *Vani*, *Shiomghvime*, *Tsikhiagora*, etc.), as well as the buildings with the apses (e.g. *Armaztsikhe*, *Dzhalisa*) and vaulted roofing (*Mtskheta* entombment). These architectural forms discovered in different parts of Georgia as a result of archaeological excavations are saying a lot since they are indicative of their wide distribution in early Christian times.

The results of archaeological discovery in eastern and western Georgia allow us to talk about the widespread use of supports with stone capitals and bases. Unfortunately, no fragments of the bodies of the columns have been found. Hence there is an assumption that they were wooden. The fact of constructing the buildings with supports both the civil (e.g. the *Dzhalisa* palace) and the religious ones (e.g. *Tsikhiagora*, *Dedoplis Mindori*, the *Vani* temple) clearly demonstrates understanding of the principles of interrelation of the bearing and carried structures, or the expansion of internal space of the building with the aid of supports. This experience was brilliantly used in the architecture of early Middle Ages, especially in ecclesiastical architecture such as the basilicas or in-built cross-type churches. Unlike pre-Christian monuments, the supports in the buildings of early Middle Ages are entirely made of stone. There are observed the columns with classical capitals, as well as the supports of the cross, rectangular or T-shapes.

The apse which in the Eastern Christian world was established as the main sacred part of the church – the altar was for the first time observed in the ancient Roman architecture. It is noteworthy that the same is also confirmed in Georgia of the pre-Christian era. A so-called six-apse temple was discovered in *Armaztsikhe* [Nikolaishvili 2011: 28-32]. Of course, no direct connection between the aforesaid building and the Christian temples, including the triconchs, tetraconchs, or multi-apse temples, is likely, but the fact itself of the existence of the building with the six-apse plan is noteworthy. It should be noted that the building with apses, presumably an administrative building [see Bokhochadze 1987: 27] was also discovered in *Dzhalisa* ancient town. The apsidal arrangement is also observed in the central section of *Dzhalisa* big basin's all four sides. This form is also observed in the Roman baths confirmed in Georgia. As we can see, the method of building an apse-shaped structure and including it in the structural arrangement of the building is often used in pre-Christian Georgia. These experiences have definitely contributed to the use of apses in the temples from the beginning of the early Middle Ages and resulted in a scarcity of the monuments with rectangular altars. It is noteworthy that the first domed church dating to the 5th century is *Manglisi* [see Dvali 1974: 67] and is a tetraconch with a four-apse layout. It should be emphasized that the main difficulty of constructing apses in the monuments of early Middle Ages was the putting up of the conch. Unfortunately, the state of preservation of the monuments of the pre-Christian era does not allow to establish its existence in the apses (which does not refer to *Dzhalisa* Basin), however, the existence of apsidal arrangement at the plan scale is doubtless.

Information about the roofing of the pre-Christian buildings which is one of the most difficult and important issues from the architectural and constructive point of view is very limited, as the majority of the discovered monuments are preserved at the plan scale. However, in some cases, there is a possibility to make assumptions and we can talk about the existence of flattop roofing, while in case of discovering the tiles-about the sloping roofs. In the situation like this, it was especially valuable to discover the tomb with very well preserved roof near the *Mtskheta* Railway Station in 1951. The tomb has a semi-circular vault made of sandstone ashlar and gable roof covered with tile. This monument dating to the 1st century [see Matiashvili 2016: 35-39] clearly demonstrates the spread of vaulted roofing in Georgia and high level of construction activity

in Georgia of the pre-Christian era. The so-called caisson hall in *Uplistsikhe* which is an imitation of vaulted roofing makes this consideration even more credible [see Khakhutaishvili 1965: 12]. Taking into consideration that the rock-cut structures, as a rule, repeat the well-known and widespread forms, the fact of the prevalence of vaulted roofing in Georgia is apparent. This tradition continued in the early Middle Ages. In this regard, we have more information about church structures because they are better preserved. The data about the basilica with three naves is of particular interest [Jabua 2009: 57-60]. As it is known, in the western and eastern circles of the early Christian times the naves had a timber framing or vaulted roofing. The first type was spread in basilicas of both circles, while the second type, the vaulted roofing, is mostly found in the eastern circle countries. Among them is Georgia where all the monuments with preserved roofs have vaults. Thus, it is quite possible that such a large spread of vaulted roofing in early medieval basilicas is associated with the experience of pre-Christian times.

The architectural forms and details of pre-Christian monuments are important not only for architectural and artistic aspects but in terms of establishing cultural links [Kipiani 2000:85-90]. From this point of view, the different types of capitals are especially informative [Lezhava 1979: 9-15]. The discovery of Dorian (*Sairkhe*), Ionian (*Sarkine*) or Corinthian (*Vani*) capitals prove the connection with the Antiquity and the use of the order system. On the other hand, the two-protomai (*Tsikhiagora*, *Vani*) and lotus form (*Dedoplis Mindori*) capitals speak of the existence of oriental influence. Apart from the capitals, there are some other details (e.g., acroterium, rain drain, fragments of decor, etc.), which confirm pre-Christian Georgia's close cultural connections with and integration into the Hellenistic world. The influence of the Roman architecture is more evident [see Gamkrelidze 2012: 183-190], not only in the use of separate details (e.g. caissons) and methods but also in the spread of the Roman-type baths. They are constructed in various parts of Georgia, which proves the adequate assimilation of this difficult architectural and technical system.

The West-East vector of influence was maintained in the early Middle Ages. The Western, Byzantine influence is particularly strong in Western Georgia and is observed as in brickwork (*Opus mixtum*), as in the classical capitals (*Bichvinta*, *Vashnari* basilicas), floor mosaic (*Bichvinta* basilica) and other architectural forms and approaches. At the same time, the tradition of centuries-old Oriental, particularly Iranian influences, has continued but weakened after the spread of Christianity. At this time, the interest of Iran in Georgia has not decreased, which is reflected in ideological and cultural attempts. All of this is reflected in various fields of culture, including architecture. In the pre-Christian times, the fire-worship temples in *Tsikhiagora* [Tskitishvili 2003:11-19], *Dedoplis Mindori* [Gagoshidze 1981:102-115] or *Uplistsikhe* [Khakhutaishvili 1965:12] showed the full effect of the influence, the influence of Sassanian Iran is for instance found in *Bolnisi Sioni* reliefs [Chubinashvili 1940:154-184] in the early Middle Ages.

The trace of Oriental influence is seen in many aspects of Georgian architecture, which is a subject of special research and encompasses many interesting points. In this case, it should be pointed out that despite the preservation of the oriental influence, Georgia's conversion to Christianity had defined more congeniality with the West, especially Byzantine, which was reflected in the art and architecture. This is primarily related to ecclesiastical architecture. Thus, Georgia of early Middle Ages had continued to exist under the conditions of multi-vector cultural relationship, which always promoted development. This happened in the early Middle Ages which is evidenced by the highly artistic monuments built as a result of active creative processes in the architecture of that period.

The monuments of ecclesiastical architecture give the possibility to present the architecture

of the early Middle Ages in the best way as they are in a good state of preservation. Therefore, there is more data about their typological, architectural, constructive, artistic and expressive issues as compared with dwelling houses, fortifications, or other structures. However, there is no doubt that the secular architecture contains a wide variety of materials.

The construction of towns in Georgia which dates back to the middle of the 1st millennium BC intensively continued in the pre-Christian times. The favorable natural conditions and variety of trade routes, the familiarization with the advanced construction approach through Greek and later Roman settlements on the Black Sea coast have largely contributed to the process. The results of archaeological excavations, as well as written sources, confirm the high level of urban life in Georgia. Strabo, for instance, writes: "Iberia is largely populated by towns and villages, there are tile roofs, houses are arranged architecturally, there are markets and etc." [Strabo XI, III, 1, 2]. *Mtskheta*, *Dzalisa*, *Uplistsikhe*, *Rustavi*, *Vani*, *Shorapani*, *Bichvinta* and many other points there have been identified defensive systems, paved streets, civil and religious buildings of various purposes. All this highlights the high level of urban development. The epitaph found in *Mtskheta* - "*Aureli Akolis, Architect and Chief Painter*" - confirms the fact that there was a special position of the head of urban development, which evidences the significance of urban development in that period of time. It is therefore clear that by early Middle Ages there had been a very large and important construction and architectural potential in that field which was applied during the construction of new cities in *Tbilisi*, *Ujarma* and the others. The tradition of urban planning had been actively continued in the early Middle Ages.

Speaking of the architectural and construction potential in Georgia of the early Middle Ages, special attention should be paid to understanding the relationship between the environment and internal spacing. The attitude towards these vital topics in Georgia has evolved over the centuries. It had become more orderly in the pre-Christian times and subsequently played a role in the formation of the medieval architectural features. The diversity of the landscape of Georgia is the factor that had greatly contributed to the actualization of the problem of linking the building with the environment and determined the existence of different options. Relevant approaches were developed for the residential buildings or for important architectural facilities in the lowland, highland, narrow gorges, on the sea coast or in other environments.

The factual material confirms that the importance of selection of a place for settlement has been well understood back from the early agriculture period. According to the preserved monuments, it is clear that in the pre-Christian times the location of towns, settlements, or individual buildings was calculated and tailored to the peculiarity of the landscapes in view of many aspects. This centuries-old experience has become one of the essential features of the medieval Georgian architecture and is manifested in various housing sites, as well as in fortifications and monuments of religious or urban architecture.

Architecture is an art of creating space, so the nature of the spatial resolution of interior space of the building greatly determines its artistic look. It is noteworthy that according to the preserved data, a tendency to the centered resolution of planning and internal space is observed in the architecture of the pre-Christian era. This approach originates from the old residences of 6th-5th millennia and appears as in the pre-Christian dwellings as in fire temples, *Armaztsikhe* six-apse and *Vani* temples and other buildings. It is noteworthy that in the Middle Ages this approach is found in ecclesiastical architecture as well. The three-nave basilicas are illustrative examples which in general have an elongated layout. These architectural patterns which are spread throughout the Christian world show in Georgia a tendency towards the shortening of the west-east axis and space centering [Jabua 2009:264-271]. This peculiarity is definitely related

to the local tradition.

Thus, the review of some aspects of the relation of the pre-Christian and early Middle Ages architecture show that despite the fundamental historical, political or ideological difference, the architecture of Georgia on the eve of the epochs has successfully solved the challenges it faced based on the rich experience accumulated through centuries. Individual forms and approaches used in pre-Christian times have been transformed in accordance with new challenges. Old heritage and traditions have become the means of solving the relevant tasks of the early Middle Ages as well as the source for maintaining the identity.

BIBLIOGRAPHY:

Bokhochadze 1987: Bokhochadze Al. The Palace, the Building with *Apce* and the Swimming Pool Discovered on territory of *Dzalisi, Dzeglis Megobari*, 4, pp.25-30, Tbilisi, 1987, (in Georgian).

Chubinasvili 1940: Чубинашвили Г. Болниси, Известия ГАИМК-а, Тбилиси, 1940.

Dvali 1974: Dvali M. *Manglisi*, Тбилиси. 1974, (in Georgian).

Gagoshidze 1981: Гагошидзе Ю. Из истории грузино-иранских в заимоотношений (храм II-I вв. до н.э.), сб. Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье), с.102-115, Москва, 1981.

Gamkrelidze 2002 : Gamkrelidze G. COLCHOLOGICAL ARTICLES, (*Historical-Cultural Researches*), II, Tbilisi, 2002, (in Georgian); <http://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/11039>

Gamkrelidze 2014: Gamkrelidze G., Archaeology of the Roman period of Georgia (*Iberia-Colchis*), (*Essay and Catalog*), Tb., 2014. <http://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/40056?locale=en>

Khakhutaishvili 1965: Khakhutaishvili D. The Rock Cut Town, Tbilisi, 1965 (in Georgian).

Kipiani 2000: Kipiani G. The Pagan Temples of Colchis and Iberia and the Problems of Origin of Georgian Christian Architecture, Tbilisi, 2000 (in Georgian).

Lezhava 1979: Lezhava G. The Ancient Georgian Architectural monuments, Tbilisi, 1979 (in Georgian).

Matiashvili 2016: Matiashvili N. Mtskheta Tomb, Tbilisi, 2016.

Nikolaishvili 2011: Nikolaishvili V. *Armaztsikhe* The Royal Residence of the Kingdom of *Kartli*, Tbilisi, 2011.

Tskitishvili 2003: Tskitishvili G. Tsikhiagora Temple Complex, Tbilisi, 2003 (in Georgian).

Jabua 2009: Jabua N. Architectural Type of Three-nave Basilica in Georgia, Tbilisi, 2009 (in Georgian).

FORTY SEASONS OF EXCAVATION: NOKALAKEVI-TSIKHEGOJI-ARCHAEOPOLIS

Abstract.

The ruins in the small village of *Nokalakevi* in *Samegrelo*, west Georgia, have attracted scholarly interest since the first half of the 19th century. They were first excavated in 1930, confirming their identification as the remains of the fortress of *Archaeopolis* mentioned in early Byzantine historical sources, and known as *Tsikhegoji* or ‘the triple-walled fortress’ by the Georgian chroniclers. The 40th season of excavation took place in 2015, part of an on-going collaboration between the Anglo-Georgian Expedition to *Nokalakevi*, established in 2001, and the *S. Janashia* Museum expedition to *Nokalakevi*, which started work on the site in 1973. The fortifications enclose a naturally defensible area of approximately 20ha, with a steep limestone river gorge to the north, west and (to a lesser extent) the south, and a hilltop citadel standing more than 200m above the lower town. The site has seen human activity since at least the 8th century BC, with indications of a much earlier presence in the area. This paper seeks to outline the key results of the 40 seasons of excavation, against the backdrop of the shifting political landscape of Georgia.

Introduction.

In 2015 the multi-period site of *Nokalakevi* in western Georgia hosted its 40th season of excavation. Situated in *Samegrelo* (Figure 1), 15km from the modern regional capital of *Senaki*, the ancient settlement was an important administrative and/ or military centre of Colchis and its successor states from the 8th century BC to the 8th century AD. Most famous today for the standing remains of the early Byzantine period fortress of *Archaeopolis*, the site would have commanded an important crossing point of the river *Tekhuri* (Figures 2 and 3), at the junction with a valuable strategic route that still winds through the neighbouring hills to *Chkhorotsqu* in central *Samegrelo*. *Nokalakevi-Archaeopolis* played a pivotal part in the major wars fought between the Byzantines and Sasanians in the South Caucasus during the sixth century AD. It was one of the key fortresses guarding *Lazika* (modern west Georgia) from Sasanian Persian and Iberian (East Georgian/ *Kartlian*) attack, and was part of a complex chain of forts and towers established along the northeastern frontier of the Byzantine Empire [Murgulia 2013; Colvin *et al* 2014]. During the war of AD 540-562, the Persians’ failure to take *Nokalakevi-Archaeopolis* from the Byzantines and their Laz allies eventually cost them control of *Lazika*.

Semi-mythical accounts attribute the earliest fortification of the site to the Hellenistic-period, West Georgian ruler *Kuji*, from whom the site derives the Georgian name, *Tsikhegoji* (“the fortress of *Kuji*”). However, the earliest surviving fortifications at *Nokalakevi* date to the 4th century AD. They were strengthened in the 5th century, and significant additional fortifications were added in the 6th century AD, including a remodelling of defensive works around the eastern gate. The early Byzantine defensive fortifications of *Nokalakevi-Archaeopolis* are augmented by its topographic position (Figures 2 and 3) next to the river *Tekhuri*, which, to the west of the fortress, has carved a gorge through the limestone geology. Furthermore, the steep and rugged terrain to the north of the site made the citadel that was situated there largely unassailable. A wall connected this

'upper town' to the 'lower' town below, meaning that a total area of approximately 20ha is contained within the fortifications. Occupation appears to have been focussed in the lower town, however, on relatively level ground between the steep slope of the *Unagira* ridge and the gorge of the *Tekhuri* (Figure 2 and 3).

Excavations in the area of the lower town have revealed substantial stone buildings of the 4th to 6th century AD (Figure 4), including the extant Forty Martyrs' Church – first built in the 6th century – and two phases of a 5th century church immediately to its south, visible today only as the foundations exposed by archaeological investigation. Immediately south of these foundations lies the ruin of a large stone-built building, interpreted as a palace, constructed around the beginning of the 6th century AD and converted into a wine-cellar in the 16th-17th centuries. A small vaulted, stone gatehouse, or bell-tower, lies approximately 25m east of, and centred on, the first church. The surviving walls along which it is located suggest that it was constructed as the entrance to the earliest ecclesiastical precinct. Other stone structures revealed over many years' work in the lower town include: the remains of baths along the inside of the southern fortifications; a tunnel down to the river at the south-west of the site; a small bathhouse 35m east of the tunnel, apparently supplied by a cistern constructed up the slope, 50m to its northwest; and a rectangular building near the southeast of the area, which possibly housed the military commanders of the Byzantine and *Laz* garrison of the 5th/6th century. Excavations have also shed more light on the fortification works. This includes the protruding towers of the first wall, dated to the 4th century AD, made flush in the construction of the second phase in the 5th century, and the 6th century re-modelling that included moving the gate and changing the approach to it so as to prevent a frontal attack. Excavations in the upper town, or citadel, have revealed multi-phase towers at the northwest and northeast of the fortifications, and another small gate and probable guardhouse in the southwest corner (Figure 4).

Beneath the early Byzantine period structures and layers of the lower town is evidence of several earlier phases of occupation and abandonment from the 8th to 1st centuries BC, which includes a substantial Hellenistic period (4th to 1st centuries BC) settlement and necropolis. Current evidence from OSL dating of ceramics indicates a prehistoric origin for settlement at the site, which is hardly surprising given the wealth of resources and easily-defendable character of the topography. Whatever the early origins of settlement at *Nokalakevi*, by the 8th/7th century BC there was clearly a significant population engaged in complex ritual activity unique to the region. Double-headed zoomorphic figurines (Figure 5) dating to this period have only been found at *Nokalakevi* and at Vani, 40km to the southeast in *Imereti*. These finds indicate a unified socio-cultural system that spanned the Colchian plain. The settlement appears to have become more substantial in the Early Antique period (6th/5th centuries BC), continuing to grow in the Hellenistic period, before the *Laz* kings and their Byzantine allies built the mighty fortifications at *Nokalakevi* that can still be seen today.

The Swiss philologist Dubois de Montpéroux (1839), was the first to associate the walls of *Nokalakevi* with the Byzantine period fortress of *Archaeopolis* – though he also erroneously concluded that it had been built on the ruins of the *Colchian* city of *Aea* – and his sketch of the Forty Martyrs' Church, surrounded by the decaying walls of the lower town (Figure 6), is the earliest known image of the site. Madame Carla Serena was among the western travellers attracted to the ruins, most likely, by Dubois de Montpéroux's account and her descriptions of the area in

the mid-1870s are particularly informative. She describes the difficulty of getting to *Nokalakevi* in the years before she visited, as a result of the marshes by then made passable by a new road from Senaki; and the often fast-flowing *Tekhuri* river, being bridged at the time of her visit. Having reached the site she wrote:

“As for other quite numerous ruins to be seen inside the present city, they are, it would seem, the remains of houses and churches. At the central point of the hill arises a spacious gateway, the only one that affords entry to the city, the dressed stones of which it is constructed are so massive that you ask yourself how, without the aid of machinery, these gigantic blocks could be transported.” [Serena 2015: 22].

Serena concludes her description by writing, “The thickly wooded mountain, teeming with game, which dominates these ruins is known as Mount *Unagira*. An excellent lunch, washed down with champagne, was offered to me at the foot of these venerable ruins, the philosophic visions of the past were thus agreeably combined with the legitimate enjoyment of the present moment.” [Serena 2015: 22].

The first archaeological excavations in *Nokalakevi* took place from the end of November 1930 to the end of January 1931, and were funded by the Emergency Association of German Science (*Der Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft*) in collaboration with the National Education Commission for the Georgian Soviet Socialist Republic and the Museum of Georgia in Tbilisi [Kirchhoff 2003: 338]. The museum had been founded, in 1852, as the Museum of the Caucasian Department of the Geographic Society. It became the Caucasian Museum in 1865 and then, in 1919, during Georgia’s three year independence between the overthrow of Tsarist rule and the Soviet occupation, the Museum of Georgia. It was renamed once more in 1947 in tribute to the Georgian historian *S. Janashia*. In 2004 the *S. Janashia* Museum of Georgia, by then an important tourist attraction in Tbilisi and a curatorial organisation in its own right, became a constituent element of the new Georgian National Museum, as part of the modernising of cultural heritage organisations after the bloodless Rose Revolution. Throughout the 40 seasons of excavation since 1930 the museum (as the Museum of Georgia, the Janashia Museum, or the Georgian National Museum) has been one of the few constants. This paper is the first to summarise the results of those 40 seasons and, in doing so, considers them in their shifting socio-political context.

Season One: The First *Nokalakevi* Expedition.

The plans for the trial excavations in 1930, a collaboration between Weimar German and Soviet Georgian specialists, were conceived by Joseph Sauer of the *Deutsches Archäologisches Institut* following his visit to the region in 1929. Sauer’s friendship with Friedrich Schmidt-Ott of the *Notgemeinschaft* proved exceptionally useful and funding was provided for Sauer’s student, Alfons Maria Schneider, to undertake the work [Arnold 1999] with the support of Georgian specialists Levan Muskhelishvili and Giorgi Gozalishvili. Gozalishvili [1981: 243-248] noted that Giorgi Chubinashvili and Shalva Nutsbidze had presented an exhibition in Germany at the beginning of November 1930, and accompanied Schneider to Georgia on their return. Schneider and Gozalishvili arrived in *Senaki* on the 24th November, where they met local authorities before moving on to *Nokalakevi*. After six weeks’ of excavation, excluding days lost to winter weather [Muskhelishvili 1987: 292], the excavation was concluded by 27th January 1931 when they gave a presentation to local authorities in *Senaki*, before leaving for *Zugdidi* the following day.

During this first season, the team of archaeologists and workmen traced the line of the fortifi-

cation walls, and excavated a number of towers and, to the east of the Forty Martyrs Church, an area Schneider interpreted as the ancient 'agora' – now believed to be the walls and bell tower of the 5th/ 6th century ecclesiastical complex. They appear to have excavated 22 test pits during their field season, though the location of them is not precisely recorded in the notebooks kept by the excavators. Research is currently being undertaken in the original Georgian and German archives to shed more light on the work of this expedition. According to the only published work to be produced at the time, Schneider concluded from the, rather slim, archaeological evidence that there is no evidence available at all that the place was already inhabited in pre-Roman times. The earliest which demonstrably survives is a little settlement on the western slope of the acropolis, which must be ascribed to sometime after the early Roman Iron Age, based on meagre finds of potsherds. [Schneider 1931: 354]

He argued that in the 4th century AD a large city with strong fortifications sprang up on the site, the *Tsikhegoji* of the Georgian chronicles [*Kartlis tskhovreba*]. These original fortification walls were, in his opinion, destroyed by an earthquake at the end of the 6th century AD and rebuilt at the end of the 6th or the beginning of the 7th century. According to Schneider, these new walls were damaged by another earthquake and repaired with cobbles, though he was unaware that there were actually three walls. Schneider believed that the cultural layer contained 4th to 8th century AD pottery. Furthermore, a hoard of 23 gold coins (Figure 7) of the Emperor Maurice (582-602 AD) was found in one of the towers. Schneider's expedition was the first to excavate a burial at *Nokalakevi*, which was found to the north of the Forty Martyrs Church beyond the precinct wall. It contained two small ceramic jugs, two bronze bracelets, five beads of glass-like paste and an irregularly shaped piece of bronze sheet. Schneider dated this burial to the 2nd or 3rd century AD, though the description of the grave goods certainly sound far more typical of those of the Hellenistic period that have been excavated since.

Seasons Two to Twenty One: The *Nokalakevi* Expedition under the Georgian SSR.

There was no further archaeological excavation at *Nokalakevi* for a generation, though after the Second World War the standing remains were occasionally the subject of survey work or architectural analysis. The second season of excavation was not until 1968, with a handful of testpits opened by the West Georgian Exploratory Archaeological Expedition, directed by G. Grigolia [Grigolia *et al* 1973]. Grigolia's team returned in 1971 and, in the process of excavating further test pits, unearthed a Hellenistic period pot burial with an associated bronze bracelet [Grigolia *et al* 1972]. This was the first burial to be discovered in a large ceramic vessel, a *pithos*, at *Nokalakevi*. A second was found in 1974, and six more between 1975 and 1977. Further examples were excavated between 1978 and 1988, however the majority of graves in the vast Hellenistic period necropolis, later dissected by the eastern fortifications, were flexed in humations. The burial ground was interpreted, according to Gvinchidze [1988: 25], as representing three chronological phases:

1. Inhumations containing tightly flexed burials, dating to the end of the 4th to the middle of the 3rd century BC;
2. *Pithos* (large ceramic vessels) graves, dating to the middle of the 3rd to the end of the 2nd century BC;
3. Inhumations containing moderately flexed burials, dating to the end of the 2nd to the end of the 1st century BC;

Twenty further Hellenistic burials were found between 2003 and 2010, and while none were within a *pithos* they did include cremation burials; jar/ *dergi* burials; and amphora burials, none of which had previously been identified in *Nokalakevi*.

Concerted efforts to study and conserve the site (Figure 8) began with the fourth season of excavation in 1973, when the Department of Medieval Archaeology of the S. Janashia Museum of Georgia in Tbilisi established a *Nokalakevi* Expedition, led by P. Zakaraia and N. Lomouri. From 1973 until 1990 (Seasons Four to Twenty One of work at *Nokalakevi*) the annual excavations were well funded by the relevant agencies of the Georgian SSR. The budget from the Academy of Sciences increased from 5000 Roubles for excavation in 1973 to 75000 Roubles by 1990; and from 40000 Roubles (from the Department of Monument Preservation of the Ministry of Culture) for restoration and conservation of the standing remains in 1974, to 200000 Roubles by 1990.

This significant sum, totalling 275000 Roubles (approximately 200000 US\$) a year by 1990, enabled six-month-long field seasons of excavation and conservation. The results of the excavations from 1973 to 1989 were published in three volumes in the 1980s and 90s [Zakaraia 1981; 1987; 1993].

In 1973 and 74 work, reported in Zakaraia (1981), was focused on the initial assessment of the archaeological remains, which revealed a large bathhouse along the southern wall of the fortifications and the south end of a large stone-built building, interpreted as a palace (Figure 9). Excavations revealed that the latter had been constructed around the beginning of the 6th century AD and was converted into a wine-cellar in the 16th-17th centuries. The east gate was investigated and it was confirmed that the city had not only a 'land' gate but a 'river' gate as well. The former was the arched gateway in the east wall of the city, while the latter was actually a tunnel running down to the river at the western end of the lower town.

In 1975 and 76 the excavation of the eastern fortifications continued, and this revealed that there were actually three parallel defensive walls [Zakaraia 1981]. The inner wall was constructed of dressed limestone blocks and was preserved in places to a height of up to 4 metres. This wall was reinforced by square protruding towers, of which two protected the gate house and one situated half way up the hill slope protected the lower fortifications from being overtopped. A second wall was subsequently constructed between, and flush with, these protruding towers. Later excavations, in the 1990s and early 2000s, revealed that the first wall has a very substantial foundation; however the second wall lacks any proper foundations, its wide base resting close to the surface and its upper levels tapering. The third wall, of large ashlar blocks, was clearly added last. The excavators dated the first wall to the 4th century AD, the second to the turn of the 4th and 5th centuries, and the third to the end of the 5th or the early 6th century.

At the end of 1974 work was begun on the construction of a building for the management of the *Nokalakevi* State Farm, which now houses the local museum. This was situated 100 metres to the east of the lower terrace fortifications. An archaeological watching brief on the work recorded a pot burial at the point of convergence of the trenches dug for the foundations of the north and the east walls [Zakaraia 1981]. Further excavations in this area in the following years, up to 1977, revealed 24 more graves belonging to an ancient cemetery. Of these, two inhumations date back to the 5th or the middle of the 3rd centuries BC; six pot burials to the middle of the 3rd or to the 2nd century BC [Zakaraia 1981].

During the 1973-1976 excavations, work was confined to the lower terrace of the fortress,

on the area above the *Tekhuri* river. In 1977, however, the completion of a road to the top of the mountain allowed the expedition to start excavations in the citadel. Work began with the clearing of the towers in the fortification wall of fallen masonry. A number of articles in the first volume of reports from *Nokalakevi-Archaeopolis* are devoted to publishing the most important archaeological materials recovered between 1973-1977 [Abdushelishvili and Tsiuma 1981; Gvinchidze 1981; Kaukhchishvili 1981; Lekvinadze and Khvedelidze 1981]. Coin finds belong almost exclusively to the late 5th-early 7th centuries AD (these are Byzantine coins of the Emperors Anastasius to Maurice 491-602AD). Metalwork found between 1973 and 1977 includes a variety of military and domestic artefacts [Zakaraia 1981]. The most interesting find was a significant portion of a bronze 'choros' (a light hanging introduced in Byzantine domed churches from the 7th century) with a cruciform personal monogram reading 'Evstrat', and another inscription reading 'OEOTOKE' (meaning Virgin), which was found in the two-storey palace.

Between 1978 and 1987 work continued both in the upper citadel and on the lower terrace [Zakaraia 1987; 1993]. The remains of two churches were fully exposed in the central part of the lower town near the Forty Martyrs Church (Figure 9). The first of these was dated to the middle or the second half of the 4th century. It is rectangular in plan, with a semi-circular apse at its east end. It was replaced by a large, three-aisled basilica erected directly over it in the middle of the 5th century. This was in turn destroyed after which another aisled basilica was built to its north. This, the extant Forty Martyrs Church, appears to have undergone several phases of repair and extension during the middle ages, finally becoming a domed church [Kapanadze 1987]. Two other new buildings were discovered in the lower terrace during this period. In the south-eastern part of the site, near the fortification walls, the stone foundations were uncovered of a rectangular building, which possibly housed the military commanders of the Byzantine and Laz garrison of the 5th/6th century. The foundations of another building – a small basilica with an apse situated to the west of the Forty Martyrs church – has been interpreted as a baptistery. Work also continued in the upper citadel, including excavations in the multi-phased towers at the north-west and the east end of the fortified area atop the hill. In the southwest corner of the citadel another small gate was discovered, and clearance along the southern citadel wall provided a clearer indication of the manner in which the fortification had been laid out.

In 1990, with Georgian independence from the Soviet Union on the horizon, limited archaeological excavation took place at three sites. The first was located to the west of the lower town, about 50m north of the tunnel that provided secure access to the *Tekhuri*. Excavations at this location revealed a square building orientated northwest-southeast, the southwest wall of which was 26.5m long. The walls that run northeast from this survived to a length of 7m, were 1.2m thick and not more than 1.5m in height. The walls define an area of more than 100 cubic metres. The main southwest wall includes two pipes which extend the full width of the wall, and together with hydraulic mortar led to the building being interpreted as a reservoir which supplied water to a 5th/6th century AD bathhouse 70m to the south, down a steep slope. Excavation of deposits within the building produced archaeological material from various periods, some of which was present as a result of colluvial movement including Hellenistic pottery, and two sherds of pottery dated to the 9th-11th centuries AD.

In the same year work took place on some of the interior fortifications located in the southeast of the lower town, near the first palace. Surviving walls were conserved to prevent their collapse,

and a small excavation associated with this work produced only two small sherds of pot and two sherds of amphorae dated to the 4th-6th centuries AD. Excavations also began to the northeast of the 'bell tower'. As is the case with much of the lower town, particularly at its northern edge where the terrace meets the bottom of the steep slope to the north, there was a great deal of mixing of material resulting from colluvial movement. For this reason fragments of pipe-handled vessels from the 6th-4th centuries BC were found in the same contexts as Hellenistic-period beads and ceramic, and glass and metal wares dating to the Early Byzantine period.

Excavations from 1973 to 1990 in the eastern and central part of the lower terrace produced finds from the main periods of occupation of *Nokalakevi*, namely the 8th - 7th centuries BC; the Early Antique (6th/5th centuries BC), and Hellenistic (4th-1st centuries BC) periods; and the 4th - 6th centuries AD. Finds of the 8th-7th centuries BC include a variety of precious and semi-precious stones relating to bead-manufacture; evidence of metal-working; and the discovery of a large number of fragmentary, double-headed zoomorphic figurines (Figure 5). Occupation of the site appears to have been particularly intensive during the 6th - 4th centuries BC, with ceramic finds from this period representing a range of typical domestic wares - sherds of pithoi, cooking pots, jugs, bowls, drinking vessels etc. The numerous finds of the 4th - 6th centuries AD, unearthed between 1973 and 1989, included local imitations of Roman and Byzantine red slip ware. Evidence of on-going occupation of the site, though on a smaller scale, was found in the form of two distinct groups of later ceramic: one group with deep dimples and incisions made in the thicker elements (for example the base and handles) before firing; the second group made of white clay, with hard, thin walls and a burnished surface. Some examples were decorated with patterns in red slip. Both groups of late pottery are dated stylistically to the 7th - 11th centuries AD [Lekvinadze 1987].

Relatively few coins were found during the excavations that took place between 1973-1989 and, apart from the famous hoard from "Schneider's tower" (Figure 7), this is true of most of the archaeological investigations at *Nokalakevi*, though individual coins of Hadrian (117-138), and Constantius Chlorus (293-306) or Constantine the Great (306-337) were found. Colchian 'tetri' of the 4th century BC constitute the bulk of the numismatic material found at *Nokalakevi*. Byzantine coins - reflecting the political, economic and military relations between Lazika and Byzantium - were also found in small numbers, as were West Georgian '*kirmanuli*', the standard currency in the 13th to 15th centuries. There were also finds of Turkish coinage, evidence of the expansion of Ottoman influence into the area [Abramishvili 1987, 1993].

Seasons Twenty Two to Twenty Five: A difficult decade.

During the difficult period that followed Georgian independence from the *Soviet Union* in 1991 there was little continuity, with only four seasons of excavation (between 1995 and 1998) undertaken at *Nokalakevi* in the years immediately following Georgian independence. These were generally small archaeological investigations undertaken by *Janashia* Museum staff, often unpaid and with little or no institutional support. Work in this period included continued excavation in the trench northeast of the bell tower. Excavation through the mixed colluvial deposits produced very interesting archaeological material - including sherds of pitchers, pots, amphorae, jugs and other ceramic vessels; military weapons; and a Byzantine coin. Some conservation work took place in 1994, but with a greatly reduced budget and challenging political situation, a great deal more ingenuity was required. Senior army officers from the *Senaki* barracks were

persuaded to supply soldiers to help with the work that was undertaken that year.

In 1995 small investigations took place towards the west of the lower terrace, on agricultural land to the north of the expedition dig house. This part of *Nokalakevi* had been virtually unstudied yet, while cultivating the ground, locals had unearthed dressed limestone indicating a nearby building. Initial work involved the digging of test pits, which produced no structural evidence. As a result it was initially interpreted as a processing area for building material, however the results of further investigation in 1996 added some further credence to the notion that a building was located nearby.

The focus of excavation in 1996 was on the Hellenistic necropolis situated in the eastern half of the later town, and extending east of the extant walls. Work here in the early 1980s had revealed a significant number of graves. A single trench was opened, and no further graves were found. Being located at the bottom of the steep slope, archaeological layers were shown to be subject to the same colluvial movement that had produced very mixed upper layers in other areas of *Nokalakevi*.

Seasons Twenty Six to Forty: The Anglo-Georgian Expedition to *Nokalakevi* (AGEN).

By the end of the 1990s, initial discussions were already underway between the *Nokalakevi* team at the *Janashia* Museum and British specialists about establishing a collaborative expedition, and 2001 witnessed the first season of the Anglo-Georgian Expedition to *Nokalakevi* (*kartul-inglesi ekspeditsia nokalakevshi*). AGEN was conceived in discussions between Ian Colvin (a Byzantine historian attached to Cambridge University) and Prof. Davit Lomitashvili (then at the *S. Janashia* Museum and now Deputy Director of the National Agency for Cultural Heritage Preservation of Georgia). Co-founders and project directors for that first season also included Dr Besiki Lortkipanidze (a leading Georgian historian and now curator of the Parmen Zakaraia *Nokalakevi* Architectural-Archaeological Museum-Reserve) and Nick Armour (a field archaeologist with the Cambridge Archaeological Unit). In 2002, Dr Nino Kebuladze (Head of Restoration at the *S. Janashia* Museum), Dr Paul Everill (a field archaeologist, now Senior Lecturer in Applied Archaeological Techniques at the University of Winchester), and Benjamin Neil (oste archaeologist with the Cambridge Archaeological Unit) joined the staff, with Dr Nikoloz Murgulia (now of the *S. Janashia* Museum) joining the following year. Excavating every year since 2001, 2015 was the 15th season of Anglo-Georgian collaboration and the 40th season of excavation at *Nokalakevi*. An edited monograph, reporting the results of the first ten seasons of AGEN's work, was published in 2014 [Everill 2014].

A short-lived Georgian-Swiss expedition excavated in *Nokalakevi* in 2006 and 2007, however the continuity in terms of specialists involved and the concurrence of the work means that these excavations are not considered as additional seasons.

Trench A.

The expedition's first trench was opened on the 18th July 2001 and originally measured 9m x 10m, including an area to its southeast that had previously been opened along the inner wall in 1995. It was extended to its final size of 13m east-west x 13.5m north-south in 2004. The trench was orientated parallel to the fortification walls and was situated about 5m to the north of the main, eastern, gate - immediately to the west of the 6th century AD steps and their associated foundations.

The 2001 season (and the extension of the trench during the 2004 season) encountered

modern overburden, containing very mixed deposits including finds from the Hellenistic period through to the 20th century. Directly underlying these deposits were large sections of masonry that had fallen from the fortification walls sealing the underlying deposits, testament to the long-term degradation of the standing Byzantine remains once they had ceased to be maintained. Underneath the masonry, deposits relating to various phases of wall construction from the 4th to the 6th centuries AD were revealed, along with associated occupation. Somewhat surprisingly, though perhaps providing evidence of ground clearance at the time of the Laz/ early Byzantine fortification of the site, Hellenistic period (4th - 1st centuries BC) burials were revealed from 2003 onwards, directly underlying the earliest of these deposits. These burials included flexed inhumations with associated jewellery, cremations and inhumations within amphorae and cooking vessels. Evidence suggests that the Hellenistic period was a time of great change at *Nokalakevi*, with structures dating to that time stratigraphically underlying the burials, though physically very close. This may indicate a shift in the focus of the settlement in those centuries and absolute dating techniques may, in the future, further clarify the temporal relationship between these phases, as further excavations elsewhere at the site shed more light on settlement foci. Early Antique period deposits (6th-4th centuries BC) were revealed from 2010, and the impression from the structural evidence for the 6th-5th/ 4th centuries BC is largely one of continuity into the Hellenistic period. The orientation and alignment of the walls certainly suggests that occupation of the site continued into the Hellenistic period, but more noteworthy is the notion that some of the structures, or at least phases of them, may have overlapped. The presence of a bronze scale of 6th-4th centuries BC armour and Attic pottery in one layer, at a time when the Black Sea coast was being settled by Greek traders, represents an interesting indication of the significant inland trade of Greek goods.

The 8th/7th centuries BC are also well-represented in *Nokalakevi*, and Trench A provided further evidence for this period. It is interesting to note, in light of the discovery of an early palaeochannel underlying the archaeological deposits, that no structures or graves were found, but that the deposits seemed primarily related to ritual activity – in particular the significant numbers of broken double-headed zoomorphic figurines. Given that this must have been very wet ground for a considerable period after the palaeochannel had filled, with groundwater continuing to move down it as the expedition's own recent experience in Trench A testifies, it seems entirely plausible that this was a rather liminal area in the 8th/7th centuries BC – i.e. marshy ground on the edge of the habitable area higher up the slope. It seems reasonable to suggest that these two aspects are in fact related, and that the Early Iron Age inhabitants of *Nokalakevi* were deliberately destroying, or sacrificing, the zoomorphic figurines prior to their deposition at the edge of, or in, the marshy ground. This kind of water-/ marsh-edge rituality is well-documented elsewhere (including examples such as the fens of East England, where traditions of ritual deposition emerge by the late Bronze Age and continue for many centuries [Rogers 2013]; and the bogs of Northern Europe) and it may well explain the pattern of archaeological evidence observed in the lower deposits in Trench A. The Trench was finally excavated down to natural in summer 2016, with 3.5m of stratified deposits revealing the full extent of human activity in the area.

Trench B.

The second trench was opened on the 21st August 2002 and originally measured 7.5m x 7.5m. It was extended to its final size of 7.5m east-west x 20m north-south in 2003. It was situated 30

metres to the north east of the Forty Martyrs Church, which was first constructed in the 6th century AD and still serves as the main church for the modern settlement of *Nokalakevi*. Elements of the ecclesiastical precinct wall survive above ground to the south and west of the trench, along with a small square building with arches and a vaulted ceiling ten metres to the south. This would historically have served as an entrance to the precinct, and is used as a makeshift bell tower by the current church authorities. Trench B was located on the northern edge of the 'lower town' of historic *Nokalakevi*, where flatter ground gives way to the steep hillside to the north, immediately west of the small trench first opened in 1990.

Archaeologically, Trench B was sealed by a number of thick layers representing several episodes of colluvial movement. The upper layers contained a very mixed assortment of finds – plastic and metalwork dating from the second half of the 20th century; 19th century pottery and metalwork; Byzantine pottery and glass and Hellenistic pottery. Photographs of the area around the site, taken in the 1960s and 1970s, show the hillside to the north under low shrub, rather than mature trees like today. Schneider recorded the line of the fortification walls and some of his plans show the cemetery walls still clearly above ground at this point. Putting these facts together suggests that the hillside was cleared of vegetation to allow further investigation and this resulted in a substantial quantity of material from the hill being deposited around the area of Trench B in the last 70 years. If the tree-felling was for the benefit of, or resulting from the work of, the first archaeologist to excavate in *Nokalakevi*, it is ironic that these actions appear to have ultimately led to the burial of the walls and the creation of a new archaeological record.

Its areas of principal archaeological interest can be summarised as follows:

1. A Christian cemetery first established in the early Byzantine period (about the 5th/6th century AD), revealed in the southwest corner of the trench. This produced 37 burials in excavations from 2002-2005 and 2009-2012, with two further partial burials revealed beyond the crude wall which apparently defines the cemetery enclosure. This wall measures between 0.8m and 0.92m wide, with a maximum surviving height of 1m. It was constructed from a mixture of riverstone; large, natural limestone boulders; and small, dressed limestone blocks, possibly robbed from the first two phases of fortification wall (4th-5th century AD). It also includes one large, dressed limestone block, presumably robbed from the final, early Byzantine (6th century AD) phase of fortifications, as a cornerstone at the outside northeast corner. This indicates that the cemetery wall must certainly post-date the late-6th century, though it is not known precisely when the fortifications ceased to be maintained. The requirement to preserve the wall precluded the archaeological assessment of directly underlying layers, but it seems likely that it was constructed no earlier than the 17th century, possibly replacing an earlier boundary. The intercutting nature of many of the burials, combined with associated 5th/6th century AD material culture in some graves, and the apparent survival of coffin timber in one other appear to suggest that the cemetery was in use from the early Byzantine period through to the 20th century - with the intensity of its use reflecting the periods of growth and decline of the settlement. All but three burials appear to have been laid out in a standard Christian manner, with the three – two adults and a neonate – being orientated north-south (feet to the south) in a supine position, and may represent a socially liminal family group buried at the northeast corner of the cemetery.

2. A Hellenistic period clay and timber structure and associated deposits located towards the north of the trench. Somewhat surprisingly these remains were sealed by a series of substan-

tial colluvial layers. This underscores the oddity of the apparent absence of layers from the first three centuries AD at the site, and perhaps also indicates that settlement in the early Byzantine period was not as dense as might have been expected. However, a series of absolute dates for the sequence, to be obtained during future investigations, will allow for more detail to be applied in future analyses. The method of construction can be inferred from the small area of the building exposed, and is consistent with the evidence of analogous buildings revealed from 2006 onwards in Trench A. It involved the laying of an unbonded line of large limestone blocks as a foundation, or sill, onto which was placed a wooden beam or beams. Upright posts measuring approximately 0.1m in diameter, such as the ones found as charcoal, or as impressions in pieces of daub, were fixed to this horizontal beam. A wattle and daub wall was constructed on this framework. There was no archaeological evidence for the roofing material, which is most likely to have been wooden shingles or thatch. To the south of the building a large yard surface, formed of a dense layer of angular limestone pebbles and cobbles, was found.

The cemetery area was excavated down to natural deposits in 2012, with the area north of the cemetery wall excavated from 2003-2005; and then from 2010-2014. Trench B was finally completed towards the start of the 2014 season. This was the first of the recent trenches to expose natural deposits, which, in this part of the lower terrace, consisted of a very firm reddish brown clay. The first archaeological deposit overlying this was colluvial in character, with a substantial quantity of angular limestone cobbles. The material culture retrieved from it included worked flint, the butt end of a polished stone tool with a drilled hole for the haft, and pottery that was OSL-dated to the Bronze Age.

Trench C.

Following the completion of Trench B, Trench C was opened on the 3rd July 2014 and measured 5m x 5m. It was situated 9.5 metres to the west of the current Dig House, which was first constructed as the Director's house around 1977. Elements of the original Dig House, such as concrete steps and the north wall of the ground floor where it also served as revetment against the slope, survived to the east and north of the trench. This building was originally constructed as the village hospital towards the end of the 19th century, or early in the 20th century, and appears in photographs taken by D. Gozalishvili during the 1930-31 expedition.

The excavation of Trench C allowed for the first investigation of the western end of the 'lower town' with modern techniques. The results were not dissimilar to those observed in Trench B and are revealing as much for what is absent as what is present. Aside from the fascinating opportunity to excavate the material remains of the expedition's Soviet-period precursor, those upper layers underlying the dig house were colluvial sediments, containing mixed material culture, including OSL dated ceramics from the Hellenistic to perhaps as late as the 12th century AD. As was the case in the north part of Trench B, the first *in situ* ancient remains, observed in 2015, were a wall sill/ base formed of unbonded limestone blocks. Underlying this, with further parallels to Trench B, was a minimum of one metre of colluvial sediments overlying a primary archaeological layer containing ceramic, OSL-dated to the Bronze Age, but no related structural evidence. The trench was completed in the last few days of the 2015 season.

Trench D.

The expedition's fourth area of activity involved archaeological work in and around the Forty Martyrs' Church, which took place from 25th August to the 12th September 2014. It followed a

request from Bishop Shio (Mujiri) of the *Senaki* and *Chkhorotsqu* Diocese of the Patriarchate of Georgia for the investigation of certain elements of the site, and the work was undertaken by a small team after the main field season had been completed. The work was funded by the National Agency for Cultural Heritage Preservation of Georgia, and undertaken by members of the Anglo-Georgian Expedition to *Nokalakevi* utilising the expedition's established excavation and recording methodology. Trench D in fact consisted of two foci (the south nave and the south porch) which were unified into one area of investigation during the excavation. Concurrent with the excavation inside the church, an examination of the *Dadiani* family crypt against the external north wall was also undertaken to assess condition.

The archaeological work within the church was primarily intended to evaluate the survival of evidence relating to the Church's dedication to the Forty Martyrs and revealed a grave in the south porch which had been capped by rows of round pilae, presumably reused from the ancient bathhouse. Although the pilae had been disturbed by the digging of a small modern pit, perhaps for the purpose of concealing a silver icon frame from the Bolsheviks, it seemed likely that they originally consisted of four rows of ten pilae referencing the Forty Martyrs. The porch had been thought to date to the 16th or 17th centuries, however the skeleton was associated with a distinct type of buckle. The closest Georgian analogy was with buckles discovered in *Samtavro*, which are similar to Avarian types and are dated to the 7th century AD. The buckle found in *Nokalakevi* was even more similar to the buckles discovered in the Volga Federal District, in the cemetery of the earlier Bulgarians, and these are dated to between the 8th century and the 10th century AD. Consequently the burial has been dated broadly to the 7th-10th centuries AD and, while the porch may have been constructed over an earlier tomb, it seems more likely that it was integral to this structure and that the porch itself is far earlier than previously thought.

Trench E.

The fifth trench was first opened in 2015 and measured 10m north-south x 9m east-west. The trench was orientated parallel to, and 30m from, the eastern fortifications and was therefore not on a true north-south alignment. An open area trench was opened at this location to investigate properly the results of a small test trench that had been excavated outside the walls in 2006. This original trench had revealed archaeological layers indicating the presence of a significant defensive ditch, but the small size of the trench itself made it impossible to draw conclusions. At the time of writing work is ongoing in Trench E.

Trench F.

The most recent trench was opened at the start of the 41st season, in 2016. It was located at the northern edge of the old Trench B, with the express purpose of properly investigating the Hellenistic period structure observed there in 2005. Initially measuring 10m east-west x 5m north-south, Trench F revealed a continuation of the east-west wall line as well as further walls north of the original Trench B, again indicated by lines of unbonded limestone blocks. Further work is required in order to fully understand the various wall alignments, however early indications are of a series of overlying phases of construction and occupation at the base of the slope, above the lower terrace.

Conclusions

The site of *Nokalakevi* has been well-studied since the first archaeological investigations in 1930, and yet the size and complexity of the site means that a great deal more needs to be done.

Looking at the results of the significant excavations from 1973 onwards, the story of *Nokalakevi* appears to be one that begins in the Bronze Age with limited human activity but, as yet, no evidence for actual settlement of the site. The first indication of more significant human presence appears in the 8th/7th centuries BC, with concerted ritual activity. This included, most notably, the deliberate breaking and deposition of double-headed zoomorphic figurines at the edge of the habitable area where it bordered a waterlogged, possibly marshy, space on the eastern lower terrace. However, to date no structures have been identified from this period and it is possible that this evidence will be found further up the slope. From the 6th century BC, possibly reflecting more favourable climatic conditions that also saw the flourishing of the Kingdom of *Colchis*, there is ample evidence of settlement on *Nokalakevi's* lower terrace, and this continues through the Hellenistic period. There is sparse evidence of activity at the site in the first three centuries AD, before it became an important regional centre in the 4th century. For the following three centuries it was a key military fortification of the Kingdom of *Lazika*, with the final phase of walls and towers being constructed to accommodate a combined *Laz* and Byzantine garrison in the 6th century AD. It is unclear exactly when the fortifications slipped into disrepair. They may have been slighted during Byzantine-Persian warfare at the beginning of the 7th century or – according to Georgian historical sources – by Arab invaders in the early 8th century.

Archaeological work at *Nokalakevi* will continue, as the current expedition and our successors shed more light on the fascinating history of the site. As methods evolve, and scientific techniques become more precise, we can only imagine what details might emerge over the next 40 seasons of excavation.

Acknowledgements.

The authors wish to gratefully acknowledge the important contribution made to our understanding of the site by those specialists who came before us. We would also like to extend our thanks to all those who have participated in excavations at *Nokalakevi*, particularly to the more than 200 students from Georgia, Britain and elsewhere who have taken part in the Anglo-Georgian Expedition since 2001. AGEN is especially grateful to the British Institute at Ankara, and the British Academy Black Sea Initiative, which helped fund our early seasons.

BIBLIOGRAPHY:

- Abdushelishvili, M., Tsiuma, N. 1981:** 'Anthropological materials of Hellenistic times from Nokalakevi', in P. Zakaraia (ed.), *Nokalakevi-Archaeopolis I. Archaeological excavations 1973-1977*. Tbilisi, 200-219 (in Georgian).
- Abramishvili, T. 1987:** 'Coins from Nokalakevi and Nodjikhevi', in P. Zakaraia (ed.), *Nokalakevi-Archaeopolis II. Archaeological excavations 1978-1982*. Tbilisi, 274-287 (in Georgian).
- Abramishvili, T. 1993:** 'The Numismatic Material found at Nokalakevi', in P. Zakaraia (ed.), *Nokalakevi-Archaeopolis III. Archaeological excavations 1983-1989*. Tbilisi, 270-272 (in Georgian).
- Arnold, C. 1999:** Christian Antiquity and Roman Catholic German Science. The Freiburg Church Historian and Archaeologist Joseph Sauer (1872-1949). Paper presented at the Thirteenth International Conference on Patristic Studies, Oxford, 16.-21. August 1999. https://www.academia.edu/11268598/Christian_Antiquity_and_Roman_Catholic_German_Science._The_Freiburg_Church_Historian_and_Archaeologist_Joseph_Sauer_18721949_Thirteenth_International_Conference_on_Patristic_Studies_Oxford_16.-21._August_1999 (Accessed December 2016).
- Colvin, I., Lortkipanidze, B., Murgulia, N. 2014:** 'Historical overview of Colchis-Egrisi-Lazika', in P. Everill (ed.), *Nokalakevi – Tsikhegoji – Archaeopolis. Archaeological excavations 2001-2010. Anglo-Georgian Expedition to Nokalakevi*. BAR International Series 2612. Oxford, Archaeopress.
- Dubois de Montpéroux, F. 1839:** *Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée*. Volume III. Paris, Librairie de Gide.
- Everill, P., Marter, P., Lomitashvili, D., Murgulia, N. 2011:** 'Mapping Archaeopolis: GPS survey at the multi-period site of Nokalakevi'. *Bulletin of the Georgian National Museum. Series of Social Sciences #2 (47-B)*: 117-130 (in Georgian).
- Everill, P. (ed.) 2014:** *Nokalakevi – Tsikhegoji – Archaeopolis. Archaeological excavations 2001-2010. Anglo-Georgian Expedition to Nokalakevi*. BAR International Series 2612. Oxford, Archaeopress.
- Gvinchidze, G. 1981:** 'Burials at Nokalakevi', in P. Zakaraia (ed.), *Nokalakevi-Archaeopolis I. Archaeological excavations 1973-1977*. Tbilisi, Metsniereba: 150-183 (in Georgian).
- Gvinchidze, G. 1988:** *The history of the population of Colchis in the Hellenistic period*. Tbilisi, Metsniereba (in Georgian).
- Gozalishvili, G. 1981:** 'Several words about the beginning of Archaeological excavation in Nokalakevi', in P. Zakaraia (ed.), *Nokalakevi-Archaeopolis I. Archaeological excavations 1973-1977*. Tbilisi, Metsniereba: 243-248 (in Georgian).
- Grigolia, G., Okropiridze, N., Japaridze, V., Tsigrhvava, V., Chartolani, Sh. 1972:** 'The results of the West Georgian Exploratory Archaeological Expedition work in 1971'. *Archaeological investigation in Georgia in 1972*: 29-31 (in Georgian).
- Grigolia G., Pkhakadze, G., Baramidze, M., Lortkipanidze, G. 1973:** *The results of the West Georgian Exploratory Archaeological Expedition work in 1968*. MSKA. Vol. 5: 17-37 (in Georgian).
- Kapanadze, T. 1987:** 'Basilicas at Nokalakevi', in P. Zakaraia (ed.), *Nokalakevi-Archaeopolis II. Archaeological excavations 1978-1982*. Tbilisi, Metsniereba: 90-125 (in Georgian).
- Kaukhchishvili, T. 1981:** 'Greek Inscriptions from Nokalakevi', in P. Zakaraia (ed.), *Nokalakevi-Archaeopolis I. Archaeological excavations 1973-1977*. Tbilisi, Metsniereba: 197-199 (in Georgian).
- Lekvinadze, V. 1987:** 'Mass Archaeological Material of the 4th to the 11th centuries discovered on the site of Nokalakevi in 1978-1982', in P. Zakaraia (ed.), *Nokalakevi-Archaeopolis II. Archaeological excavations 1978-1982*. Tbilisi, Metsniereba: 237-248 (in Georgian).
- Lekvinadze, V., Khvedelidze, L. 1981:** 'Mass archaeological finds from excavations at Archaeopolis', in P. Zakaraia (ed.), *Nokalakevi-Archaeopolis I. Archaeological excavations 1973-1977*. Tbilisi, Metsniereba: 120-149 (in Georgian).
- Murgulia, N. 2013:** 'The fortification system of the kingdom of Egrisi in the 4th-6th centuries'. Unpublished doctoral thesis. Tb., (in Georgian).
- Muskhelishvili L. 1987:** 'The Journal and results of the excavations 1930-1931', in P. Zakaraia (ed.), *Nokalakevi-Archaeopolis II*.

Archaeological excavations 1978-1982. Tbilisi, 289-305 (in Georgian).

Rogers, A. 2013: 'Water and Roman Urbanism: Towns, waterscapes, land transformation and experience in Roman Britain'. Leiden, Brill.

Schneider, A.M. 1931: 'Archaeopolis (Nokalakewi)' *Forschungen und Fortschritte* 27: 354-355.

Serena, C. 2015: *Excursions in the Caucasus: From the Black Sea to the Caspian Sea 1875-1881* (Edited by P.F. Skinner). New York, Narikala Publications.

Zakaraia, P. (ed.) 1981: *Nokalakevi-Archaeopolis I. Archaeological excavations 1973-1977*. Tbilisi, Metsniereba (in Georgian).

Zakaraia, P. (ed.) 1987: *Nokalakevi-Archaeopolis II. Archaeological excavations 1978-1982*. Tbilisi, Metsniereba (in Georgian).

Zakaraia, P. (ed.) 1993: *Nokalakevi-Archaeopolis III. Archaeological excavations 1983-1989*. Tbilisi, Metsniereba (in Georgian).

FIGURE CAPTION:

Figure 1: Regions of Georgia, showing *Nokalakevi* in *Samegrelo*, northeast of *Senaki*.

Figure 2: 3D model of *Nokalakevi* (looking north) derived from GPS survey in 2009 (Everill *et al* 2011).

Figure 3: Drone photo of *Nokalakevi*, looking east (© National Agency for Cultural Heritage Preservation of Georgia).

Figure 4: Annotated site plan of *Nokalakevi* (co-ordinates in WGS84 UTM Zone 38N).

Figure 5: An example of the double-headed zoomorphic figurines from *Nokalakevi* (Everill 2014:xiii).

Figure 6: Ruins of *Nokalakevi* around the Forty Martyrs' Church – Drawing by P. Sellier, after Dubois de Montpéroux (Serena 2015: 23).

Figure 7: Byzantine coin hoard discovered during Schneider's excavations at *Nokalakevi* (Everill 2014).

Figure 8: The eastern walls of *Nokalakevi* in the early stages of cleaning and conservation (Zakaraia).

Figure 9: Drone photo showing the extant Forty Martyrs' Church, left, the foundations of two 4th/ 5th century churches, centre, and the remains of the 'palace', on the right (©National Agency for Cultural Heritage Preservation of Georgia).

Figure 10: Anglo-Georgian Expedition to *Nokalakevi*, location of Trenches A to E.

Figure 1

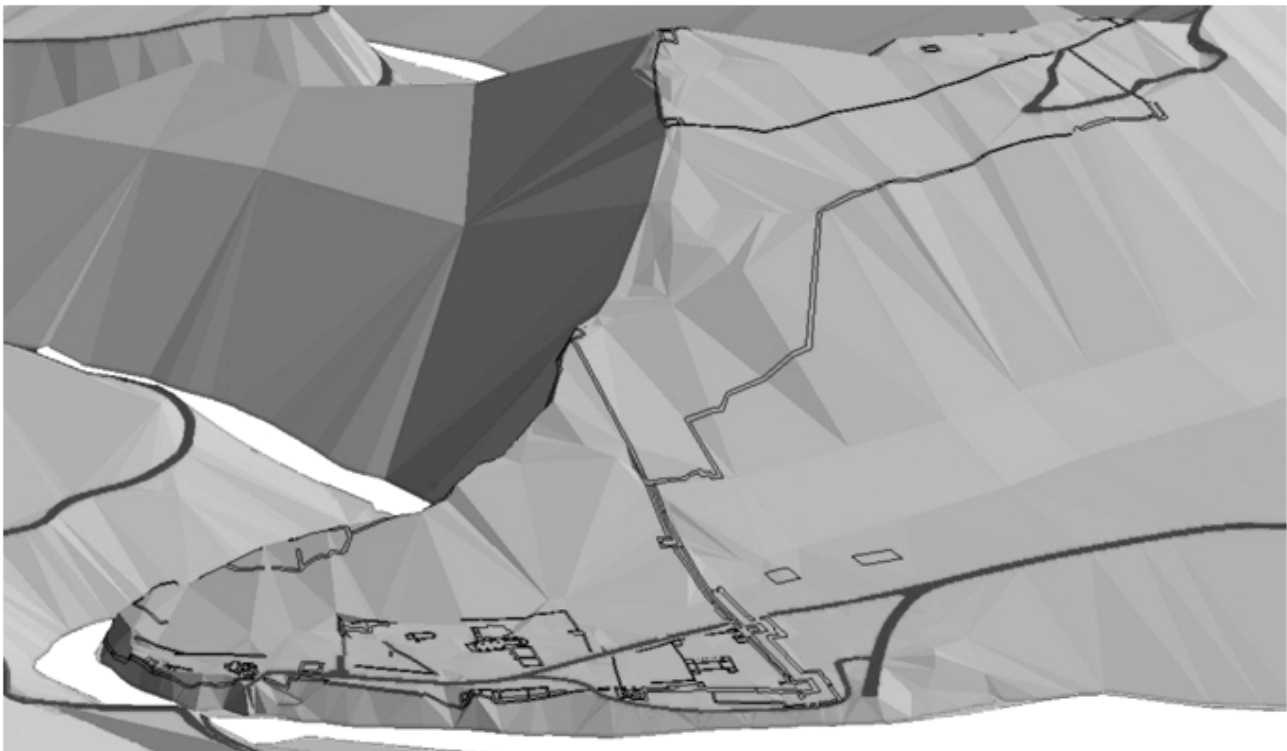

Figure 2

Figure 3

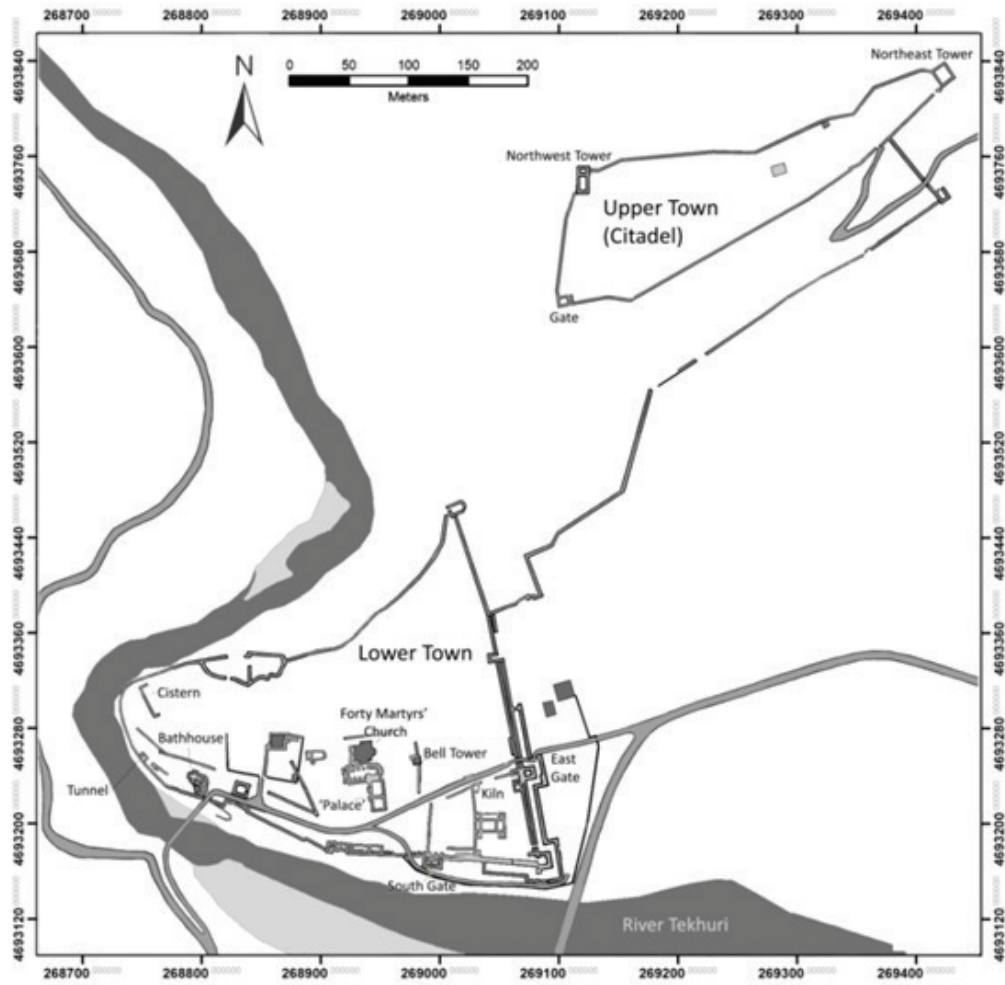

Figure 4

Figure 5

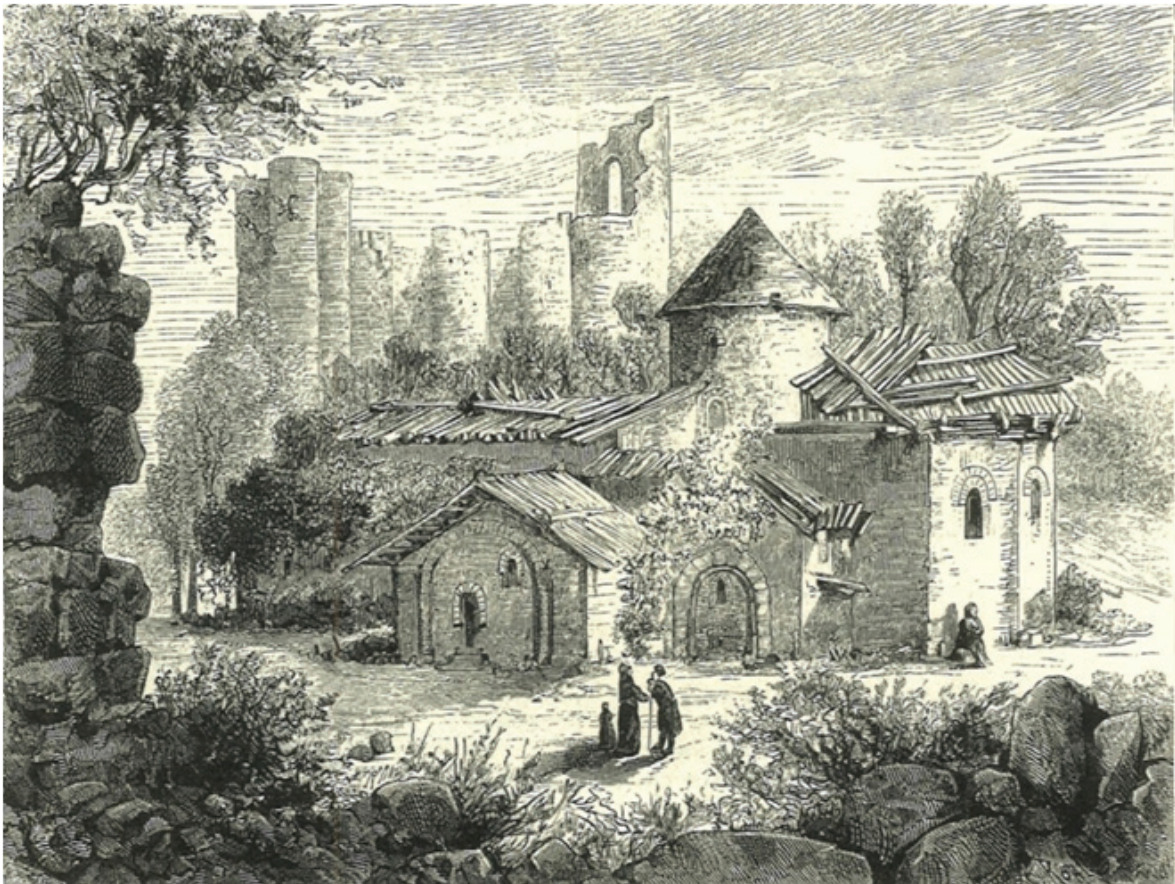

Figure 6

Figure 7

Figure 8

Figure 9

Figure 10

Nicolas J. Preud'homme

BACURIUS, THE MAN WITH TWO FACES

(Sorbonne Université, Paris)

With Peter the Iberian, Bacurius can be considered among the most famous of the emigrants from Iberia in the Roman Empire. However, the tracks that this character left in various sources have not removed many uncertainties, as evidenced by the high hypothetical content of sometimes-divergent positions held by historiography in his regard. Understanding who Bacurius was is crucial to trace the origins of Christianization in K'art'li, not only because of the story about the Iberian king's conversion that this man would have conveyed to Rufinus of Aquileia, but also for considering the movement of men and ideas, the operation of ethnic or religious community networks transcending the borders of the Late-Antique world.

Due to their late writing, the Georgian chronicles of the *K'art'lis C'xovreba* and the *Mok'c'evay K'art'lisay* tell us much more about K'art'velian society from the beginning of the Bagratid era (8th - 11th century) than about ancient Iberia. A careful approach would keep scholars from the temptation of taking at face value the as detailed as romanticized accounts of the medieval chronicles written around half a millennium after evoked events. However, these medieval sources have conserved the traces of a pre-Bagratid past colored by Iranian culture and vague reminiscences of ancient royal annals and court oral traditions. A patient work of erudition crossing various sources should bring out this nutshell of truth from its coating of rewriting and extrapolations; despite being unable to reconstitute a clear account of indubitable facts, it is nevertheless liable to generate fruitful hypotheses and refute false truths generated by hasty and partial statements.

I. – The king without a throne: Bacurius, the Iberian monarchy and the bidaxšate of Gugark' / Somxit'i

1) « Little King » Bacurius

a) Hypotheses for identifying Bacurius with a King Bakur

Called *gentis ipsius rex* by Rufinus of Aquileia² and βασιλίσκος by Socrates of Constantinople³, Bacurius was commonly identified by scholars with an Iberian sovereign whose rule would have been roughly contemporary with the years when Rufinus of Aquileia composed his ecclesiastical history. If we put aside the testimony of Themistius, Rufinus is indeed our first source to mention namely this royal function for Bacurius. The kingly title appears first in the presentation that Rufinus made of this character, before those of *comes domesticorum* and *dux* of the *limes* in Palestine. For Françoise THELAMON, the order in which Rufinus lists the various functions of Bacurius would indicate the stages of his career back in time; as a result, it would seem logical to admit that Bacurius is king of Iberia at the beginning of the fifth century, at the time when Rufinus was writing⁴. For further evidence of this opinion, Françoise THELAMON relies on an excerpt from the biography of Maštoc', written by his disciple Koriwn in the fifth century. Koriwn asserts that his master, supposed to have been the inventor of Armenian writing, would have also developed an alphabet for the K'art'velians with the help of the “King Bakur” (*t'agawor* [...] *Bakur*, թագաւոր [...] Բաւոր), Movsēs, “the bishop of the country”

¹ I would like to express my special thanks to Jean-Yves Preud'homme and Victoria Davidson for their help in translating this paper.

² Rufinus of Aquileia, *Ecclesiastical History*, I, 10 / §236.

³ Socrates of Constantinople, *Ecclesiastical History*, I, 20, 20.

⁴ THELAMON F. 1981: 94.

(*episkopos ašxarhin*, եպիսկոպոս աշխարհին), and a K'art'velian translator named Ǧalay⁵. The hypothesis of Bacurius' identification with King Bakur in Koriwn is attractive insofar as it establishes a continuity between a Bacurius delivering the story of the conversion of Iberia to Christianity, and a king Bakur devoted to the conversion of his countrymen. However, this idea meets serious flaws of consistency both in chronological matters and in the prosopography of Bacurius' / Bak[k]ourios' / Bakur's apparitions in our sources. Two counterarguments can thus be advanced at this position, one based on the Caucasian sources, Koriwn and two Georgian chronicles, *Royal List II* and the *Life of the Successors of Mirian*, which can also be crossed with the Syriac version of the *Life of Peter the Iberian*, whereas another objection is based on the review of two Greek accounts, the *New History* of Zosimus and the *Ecclesiastical History* written by Socrates of Constantinople.

b) Bacurius, Bak'ar I, Aspacures, Bakur and Varaz-Bak'ar

A first issue is about the identity of King Bakur mentioned by Koriwn and the dating of his reign. As potential candidates, the *Life of the Successors of Mirian* refers to two sovereigns: Bak'ar I (r. 361 / 363-365?), who was Mirian's son, and Varaz-Bak'ar (r.380-394?). This first Bak'ar, known to be a devout Christian, comes too early, however, to coincide with the mission of Maštoc', and his death allegedly placed during the second half of the fourth century prevents any identification with Bacurius in Rufinus.

Another Iberian character of the fourth century is alike, at least by name, to Bacurius: the Iberian King Aspacures. According to Ammianus Marcellinus, in 368 AD approximately, the Persians succeeded in overthrowing the pro-Roman king of Iberia, Sauromaces, and replaced him by his cousin Aspacures. The involvement of the *comes* and *dux Armeniae* Terentius with twenty legions for Sauromaces gave rise to an artificial division of Iberia into two kingdoms, separated by the river Kura / Mtkvari: to the west, the area under Roman influence, in the east, the area under Persian influence. This situation continued until the Persian candidate managed to bring together the two territories under his thumb, towards the end of 370⁶.

This conflict between Sauromaces and Aspacures known in Ammianus Marcellinus doesn't explicitly appear in the Georgian chronicle *Life of the Kings*, but this medieval tale seems to have kept certain traits. There are indeed some interesting details: on the one hand, the name of Bak'ar is not so far from that of Aspacures (Varaz-Bakur?); like the latter, Bak'ar appears as an ally of Iran and is facing competition from one of his parents, supported by the Armenians. Moreover, the *bidaxšate* of Gugark' / Somxit'i, territory held by P'eroz and his heirs, is once again involved in these rivalries, since this territory was profoundly reshaped by this struggle of influences between supporters of Bak'ar and those led by Rev's son. If the partition of Iberia to which Ammianus Marcellinus referred does not appear here, then we note an exchange of territories which strengthens the control of the Iberian king on his eastern borders: Bak'ar, allied with the Iranians, received from the *bidaxš*⁷ the territory of Ran confining to Albania, while the guardian of the marchland acquired in exchange a territory ranging from Samšwlde to Aboc'i, located further to the west, at the borders of Armenia. The šāhan šāh as well as the Roman emperor allegedly involved themselves in the resolution of the conflict that vaguely reminds of

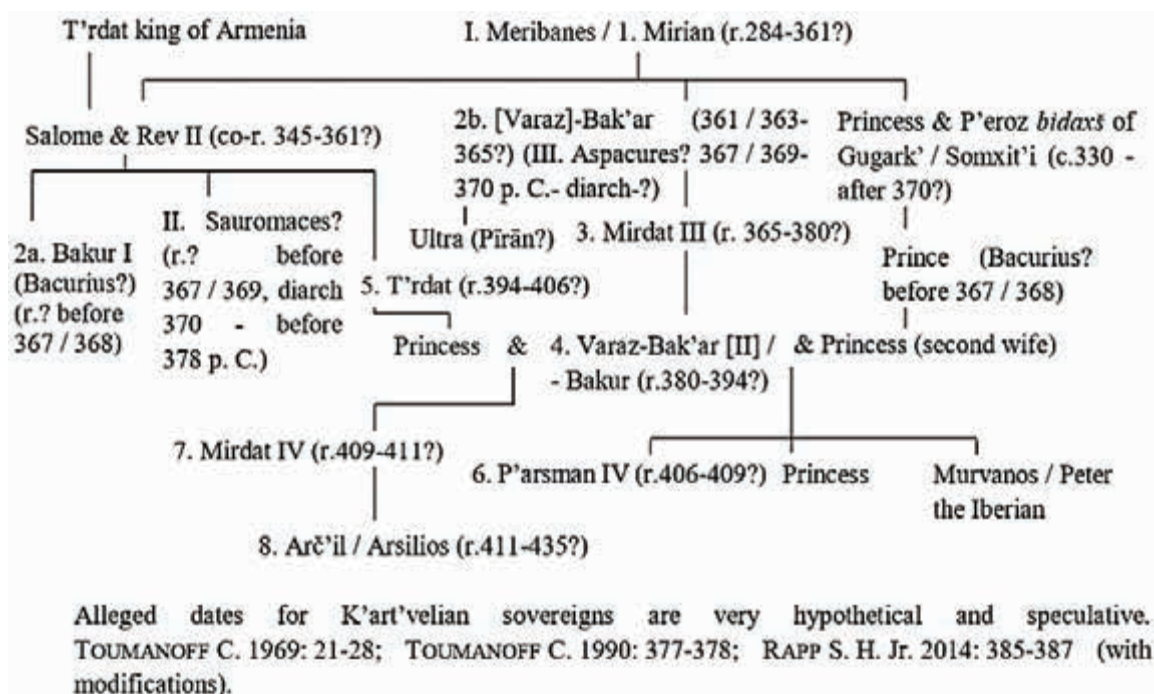
⁵ Koriwn, *Life of Maštoc'*, XV, 1-2. RAPP S. H. Jr. 2014: 73.

⁶ Ammianus Marcellinus, *Roman History*, XXVII, 12, 16-17 and XXX, 2, 2; *Epic Histories*, V, 15; Themistius, *Speeches*, XI, 149 b.

⁷ The word *bidaxš* is a Pahlavi form finding its equivalents in other languages: *vitaxe* in Latin, *pitiaxe* in Greek, *piṭahš* in Aramaic, *bdeaxš* in Armenian, *pitiaxši* in Georgian, *pīṭahšā* in Syriac and *bit'qas* in Arabic. The function of *bidaxš* was equivalent to that of a marcher-lord, or in other cases of a commandant of army occupying the second rank in kingdoms nourished by Iranian culture. Strabo, *Geography*, XI, 3, 6; RAPP S. H. Jr. 2014: 62-71; TOUMANOFF C. 1963: 154-158, 183-192, 260-264, 467-475.

the diplomatic game between Valens and Šāpūr II in the years 368-378. It seems plausible to identify this Bak'ar's nephew with Sauromaces, and Bak'ar with Aspacures, even if strong contradictions exist in comparison to Ammianus Marcellinus⁸.

Figure 1 – Family tree of the early Mihranid-Chosroid kings of Iberia

Varaz-Bak'ar's portrait (allegedly r.380-394) dressed in the *Life of the Successors of Mirian* is hardly comparable to those of Bacurius in Rufinus as well as of Bakur in Koriwn. Varaz-Bak'ar is indeed described as “an impious (*urcmuno*, ურწმუნო) man and a hater of [the] religion (*možule s'julisa*, მოძულე სჯულისა)”⁹. Fearing the reaction of his subjects, Varaz-Bak'ar would have hidden his apostasy from them. However, he did not care to build new churches or to adorn the already existing ones. In punishment for his sins, the Sasanians invaded the country. Varaz-Bak'ar ignored the advice of his nobles and an alliance proposed by the king of Armenia; he fled to Kaxet'i and was forced to yield territories around Albania to Iran, i. e. the Ran and the Movakani. Having lost its legitimacy, the king had to deal with a revolt of the inhabitants of Klarjet'i, who then turned to the Romans. Varaz-Bak'ar thereby also lost territories in the south-west of K'art'li¹⁰. No stay in the Roman Empire is mentioned for this king, whose reign spans the period when Bacurius held high office in the imperial army. Both paths are consequently distinct.

Nor can Varaz-Bak'ar be identified with Bakur in Koriwn. In addition to their obvious differences of religious policy, details concerning the prelates who ruled during their reigns are disjointed. Georgian sources indeed mention no prelate named Movsēs for the reigns of Bak'ar I and Varaz-Bak'ar. For the rule of this last, the *Royal List II* refers only to an archbishop whose name is Iov / Iob, whereas under Bakur, Rev's son, prelates Iovane and Iakob were ruling the K'art'velian Church¹¹. In the Georgian version of the *Life of Peter the Iberian*, a Varaz-Bakur appears as a Christian king of K'art'li in the time of Theodosius II (r.408-450)¹². This Varaz-Bakur described as a fervent lover of the faith can hardly be identified with impious Varaz-Bak'ar, nor with the other kings described in the *K'art'lis C'xovreba*, because none of them contains a resembling name¹³. However, indications delivered by Syriac version of Peter the Iberian's *vita* can allow to identify this Varaz-Bakur with Bakurios, King Arč'il / Arsilios' brother, whose reign (allegedly 411-435) was contemporary with Theodosius II.

c) About Peter the Iberian's genealogy

Neither *Royal List II* nor the *Life of the Successors of Mirian* mention specifically any character resembling Bacurius by name. The key to solving this problem is to be found in the hagiography of Peter the Iberian (c.413 / 417-491), whose Syriac version, in its beginning, traces the genealogy of this holy man¹⁴. This Syriac *vita* identifies Bakurios as the maternal grandfather of Peter the Iberian and as the brother of the Iberian King Arsilios. Jean-Pierre MAHÉ supposes from this source that King Arsilios and his brother Bakurios were probably coregents, the latter exercising royal functions without having the corresponding title. It would explain the fact that Koriwn places the teaching of Maštoc' both under

⁹ *Life of the Successors of Mirian (K'art'lis C'xovreba)*, S. QAUXČ'İŠVILI ed.: 135₂₃ = R. W. THOMSON transl.: 149. RAPP S. H. Jr. 2014: 267.

¹⁰ *Life of the Successors of Mirian (K'art'lis C'xovreba)*, S. QAUXČ'İŠVILI ed.: 135₂₃-137₆.

¹¹ *Royal List II (Mok'c'evay K'art'lisay)*, I. ABULAŽE ed.: 91₁₅₋₁₉; 91₃₇₋₉₂₃ = C. B. LERNER transl.: 146-147.

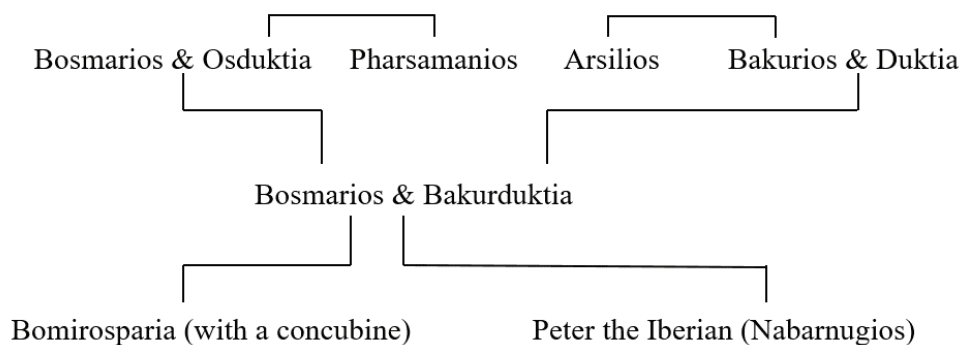
¹² *Life of Peter the Iberian (Georgian)*, II, I. ABULAŽE ed.: 215₅₋₁₇, in the variants Ц and Ч. However, this document presents Varaz-Bakur as “the fifth king since Mirian's reign” (“მეოთხე მეფე იყო ესე მირიან მეფობითგან”), while in the *K'art'lis C'xovreba*, Varaz-Bak'ar's reign appears in fourth position from Mirian.

¹³ In *Royal List II* however (I. ABULAŽE ed.: 91₁₅₋₂₉ and 92₁₂₋₁₇ = C. B. LERNER transl.: 146-147), two Mihranids called Bakur appear: the first one instead of Bak'ar, the other one in fifth position from Mirian, after Bakur, T'rdat and Varaz-Bakur (i.e. Varaz-Bak'ar) successively, and before P'arsman IV. Even if this last Bakur doesn't appear jointly with King Arč'il, his presence could be reminiscent of this pious Varaz-Bakur or of Bakurios, Arsilios' brother, appearing respectively in the Georgian and Syriac versions of the *Life of Peter the Iberian*.

¹⁴ John Rufus, *Life of Peter the Iberian (Syriac)*: §6-7, C. B. HORN and R. R. PHENIX Jr. ed.: 6-9.

the reign of Bakurios and under the reign of Arjiwł / Arsilios / Arč'il¹⁵. However, the pieces of information provided by the silver dish of Bori, with an Aramaic inscription found mentioning “*Buzmihr, the good bidaxš*”, are of little use here because the object has been dated to the third century of our era, thus preventing this Buzmihr to be the father or even the grandfather of Peter the Iberian¹⁶. It is also unclear whether the Buzmihr mentioned on this dish of Bori was a *bidaxš* of the Armeno-K'art'velian marchland or another dynast.

Figure 2 – The genealogy of Nabarnugios based on the *Life of Peter the Iberian* (Syriac)

John Rufus, C. B. HORN and R. R. PHENIX Jr. ed., 2008, p.LXXXV (slightly modified).

The timing problem of the possible reign of Bakurios joint with those of his brothers Arsilios and Bosmario still remains, with the prelatore of Movsēs supposed to be contemporary. However, the K'art'velian sources don't mention any prelate named Movsēs for Arč'il's reign. We can certainly take this data with suspicion, considering that many genealogical details of the *Life of Maštoc'* and the *Life of Peter the Iberian* are actually wrong¹⁷. There is, however, an alternative to the hypercritical posture, namely that Koriwn would have inserted a prelatore of Movsēs between those of Swm[e]on and Iona, roughly between 410 and 425¹⁸.

This Bakurios would have been, according to the Syriac version of the *Life of Peter the Iberian*, the first Christian sovereign of the kingdom¹⁹, in contrast to the Georgian tradition attributing this title to Mirian (r. 284-361?). On this point Bernard FLUSIN gives his interpretation: for Christian history in

¹⁵ Koriwn, *Life of Maštoc'*, XV, 1; XVIII, 2; J.-P. MAHÉ transl. 2005-2007: 78, n.151; 83, n.190. Movsēs Xorenac'i, *History of Armenia*, III, 60 = A. and J.-P. MAHÉ transl.: 309, also mentions an Ardzil, king ruling over the land of Virk' (Iberia) at the time when Mesrop / Maštoc' sent his students to Constantinople as well as to Edessa to translate Greek works and Syriac into Armenian. MAHÉ J.-P. 2005-2007: 78 n.151 regards Bosmarios as a younger brother of Bakurios and Arč'il. However, the *Life of Peter the Iberian* (Syriac), §7, mentions only Arsilios as Bakurios' brother. This Bosmarios, i. e. Nabarnugios' paternal grandfather, appears in fact as the foster brother or at least as a fellow of Arsilios and Bakurios.

¹⁶ TOUMANOFF C. 1963: 260-261. About the dish of Bori, see GIORGADZE G. 2008: 255; BURNEY C. A. and LANG D. M. 1971: 227-228. However, the description of royal figures in the hagiography of Peter the Iberian is very unprecise, creating confusion between the institution of the *marzban* and the *bidaxš*. RAPP S. H. Jr. 2014: 75.

¹⁷ TOUMANOFF C. 1969: 33. Following the hypothesis expressed in DJOBADZE W. Z. 1976: 63 n. 2, Bakur would have abandoned arianism for the Nicene orthodoxy, for which he received from Nicaean people the recognition of first Christian king in K'art'li; however, no source supports this assumption.

¹⁸ RAPP S. H. Jr. 2003: 329 n. 67.

¹⁹ *Life of Peter the Iberian* (Syriac), §6, 7 and 11: this latter chapter identifies “*the great Bakurios*” as “*the first Christian king of the Iberians*” = C. B. HORN and R. R. PHENIX Jr. ed.: 13. As the conversion of P'eroz took place under the reign of Bak'ar during his *bidaxšate*, we can say that Bakurios could be the first *bidaxš* to have been a Christian since his accession to the post. RAPP S. H. Jr. 2014: 74-75.

Iberia, the fact that Bakur the Great (or Bakurios) can be presented as the first Christian king of the Iberians seems to imply that between the converted king whom Bacurius recalls (and who would be later identified with Mirian), and, on the other hand, the grandfather of Peter the Iberian reigning at the beginning of the fifth century, several non-Christian rulers could be inserted: in particular, without doubt, Pharsamanios, Peter's great-uncle²⁰. Bernard FLUSIN is so partisan of an identification of Bacurius' lineage to that of the kings of Mc'xet'a. The challenge is therefore to test the compatibility of this genealogy compared to the data given in the *Life of the Successors of Mirian*.

Actually, most of the names given in the Syriac version of the *Life of Peter the Iberian* are not in the narrative of the *Life of K'art'li*. Certainly, two names of kings in Mc'xet'a can be corroborated: Arsilios, maternal grandfather of Peter the Iberian, with Arč'il, and maybe the great-uncle of Peter the Iberian, Pharsamanios, with King P'arsman IV in *K'art'lis C'xovreba*. However, no Bosmarios / Buzmihr indeed seems to have been king of Iberia at the end of the fourth or in early fifth century, from the indications of this compilation of chronicles; in addition, King Mirdat V, son and successor to the throne of Arč'il, also no longer appears in the genealogy of the *Life of Peter the Iberian*.

Three deductions are to be drawn from this genealogical investigation. On the one hand, if Peter the Iberian's great-uncle was King Arč'il, the saint would be descended through him from Mirian. On the other hand, if one accepts the identification of Pharsamanios with P'arsman IV²¹, then Peter the Iberian would be a descendant of the *bidaxš* P'eroz, the first of these leaders in the Armeno-K'art'velian marchland of Gugark' / Somxit'i to have accepted Christianity. Accordingly, Bosmarios and Bakurios would be members of one or several younger branches of the dynasty of the Chosroids-Mihranids, and their kingship on the Iberians would not affect the monarchy of Mc'xet'a, but rather their princely sovereignty in the Gugark' / Somxit'i marchland.

2) Was Bacurius the *bidaxš* of the Gugark' / Somxit'i marchland?

Several sources considered as kings dynasts who had not the title strictly speaking. Bacurius can be placed in this category of almost-kings owing to these fluctuations in the designation of his royal title through Greek and Latin sources. Indeed, the man called *rex* in Rufinus of Aquileia, and *basiliskos* in Socrates of Constantinople and Theodore the Reader, gets no royal title in the Anonymous (Pseudo-Gelasius) of Cyzicus, who noted, however, that Bacurius was “*the most illustrious of the royal family of these Iberians*” (τοῦ βασιλικοῦ γένους τῶν παρ' αὐτοῖς Ἰβήρων περιφανέστατος)²². On the other hand, the study of Peter the Iberian's genealogy suggests familial ties between the rulers of Mc'xet'a and the *bidaxš* of Somxit'i / Gugark'. The fact that Zosimus describes that Bacurius is native from a family of Armenia (ἐξ Ἀρμενίας τὸ γένος)²³ could thus refer to a possible homeland of Bacurius in the Armeno-K'art'velian marchland²⁴.

²⁰ FLUSIN B. 1991: 366.

²¹ P'arsman IV was the eldest son of Varaz-Bak'ar and the grandson of P'eroz, who was Mirian's co-regent and alleged *bidaxš* of Gugark' / Somxit'i. *Life of the Successors of Mirian (K'art'lis C'xovreba)*, S. QAUXČ' IŠVILI ed., 137₁₈-138₄.

²² Anonymous of Cyzicus (Pseudo-Gelasius), *Ecclesiastical History*, III, 10, 21.

²³ Zosimus, *New History*, IV, 57, 3.

²⁴ RAPP S. H. Jr. 2014: 73. This region was called Somxit'i, the marchland of Armenia by K'art'velians, and Gugark', marchland of Virk' or Iberia, by the Armenians. Accordingly, for a K'art'velian, Bacurius came from the marchland of Armenia. According to the hypothesis (unlikely in my opinion) that Bacurius would be the keeper of this marchland, this character should, however, not be confused with another *bidaxš* named Bakur, Armenian well this time, but in another border territory, Ałjnik' located southwest of Armenia, bordering with Syria. Movsēs Xorenac'i, *History of Armenia*, III, 4 = A. and J.-P. MAHÉ transl.: 252, reports indeed during the reign of

In terms of chronology and genealogy, Stephen H. RAPP Jr. believes that after 394 Bacurius was invested as *bidaxš* of the Armeno-K'art'velian marchland and that he reigned there until after 430²⁵. Cyril TOUMANOFF considers for his part that Bacurius had arrived at the head of this Gugark' / Somxit'i marchland after 394²⁶, and even identifies him as the son of the *bidaxš* P'eroz, first of these marchland leaders to have accepted Christian faith²⁷. We'll see below the impossibility of this assignment insofar as Bacurius seems effectively to have died at the Battle of the Frigidus on 5 and 6 September 394.

3) Bacurius, grandson of Mirian?

A last possibility would be to identify Bacurius with Rev's son²⁸, using an excerpt from the *Royal List II* (in *Mok'c'evay K'art'lisay*) where it is written that after the death of Mirian, “*Bakur, the son of Rev, sat upon the throne*”²⁹. On the other hand, according to *K'art'lis C'xovreba*, the first successor of Mirian was Bak'ar, another of his sons, Rev's brother³⁰. The difference between the two documents can certainly be explained by confusion over one of them³¹, but it is also possible to attribute this contradiction to the actual existence of a Bakur, son of Rev, who would have been called to the Iberian throne but who would have been then supplanted by his uncle Bak'ar. According to the *Life of the Successors of Mirian*, Bak'ar's affirmation for royal power had caused a rallying of the *bidaxš* ruling on Somxit'i / Gugark', P'eroz, to oppose the machinations of the Armenian king willing to impose on the Iberian throne Bak'ar's nephew, the son of Rev, related by his mother Salome at T'rdat the Arsacid king of Armenia³². The *Life of the Successors of Mirian* is silent on what happened to Rev's son, even if it refers to other Bak'ar nephews who would have been settled at Rust'avi as *erist'avis* with a government in Kuxet'i³³. This source is also silent on Sauromaces, who could have been among the contenders for the throne supported by Armenians in the dynastic conflict between them and Bak'ar.

Could this pretender to the throne who remains anonymous in the *Life of the Successors of Mirian* find his name in *Royal List II*, thus identifying Bakur, son of Rev, to this Iberian ruler who would not have reigned? If this is the case, the identification of this Bakur with Bacurius would likely be true.

Constantius the revolt of this *bidaxš* wishing to defend his autonomy, which led him to join the *šāhan šāh*. This pro-Iranian orientation allows to differentiate this Bakur from a pro-Roman Bacurius.

²⁵ RAPP S. H. Jr. 2014: 74.

²⁶ TOUMANOFF C. 1971: 133, n. 90.

²⁷ TOUMANOFF C. 1969: 32. The daughter of Mirian would have been the mother of Bacurius according to this hypothesis. No direct evidence does, however, support this possibility which operates a conjecture from the silence of the sources about the identity of the *bidaxš* ruling Armeno-K'art'velian borderland, between P'eroz, still alive during the reign of Bak'ar, and Bakurios in the *Life of Peter the Iberian*, living during the first decades of the fifth century.

²⁸ Rev II, son of Mirian, co-regent with his father from 345 to 361, according to TOUMANOFF C. 1969: 24, and RAPP S. H. Jr. 2014: 386.

²⁹ *Royal List II (Mok'c'evay K'art'lisay)*, I. ABULAŽE ed.: 91₁₅₋₁₆, variant Ц : « და დაჯდა მფეჯდ ბაკურ, ძე რევოსი »; LERNER C. B. 2004: 146 (*Conversion of K'art'li*, A I, 3); RAPP S. H. Jr. 2003: 303.

³⁰ *Life of the Successors of Mirian (K'art'lis C'xovreba)*, S. QAUXČ'İŠVILI ed., 130₁₈₋₁₃₁₂.

³¹ Indeed, the *Royal List II* doesn't mention any removal of Bakur and seems to assimilate him completely with Bak'ar, since it attributed to Bakur the construction of the church of Cilkani that started Bak'ar in the *Life of the Successors of Mirian*. It is possible to assert that the *Royal List II* deals with Bak'ar under the name of Bakur, attributing wrong ancestry to Bak'ar. This is the choice apparently adopted by TOUMANOFF C. 1969: 26. However it seems that the *Royal List II* had in view a character who occupied a distinct dynastic place from Bak'ar, as it is for the Iberian king T'rdat (r.394-406?) the brother of Bakur; now the *Life of the Successors of Mirian* considers T'rdat as another son of Rev, which corresponds entirely with the *Royal List II*. There was therefore a lineage from Rev able to take the succession to the Iberian throne at the expense of the lineage of Bak'ar. *Royal List II (Mok'c'evay K'art'lisay)*, I. ABULAŽE ed.: 91₁₅₋₂₉ = C. B. LERNER transl.: 146; *Life of the Successors of Mirian (K'art'lis C'xovreba)*, S. QAUXČ'İŠVILI ed.: 131₈₋₁₁ = R. W. THOMSON transl.: 147.

³² *Life of the Successors of Mirian (K'art'lis C'xovreba)*, S. QAUXČ'İŠVILI ed.: 130₁₈₋₁₃₁₆.

³³ *Life of the Successors of Mirian (K'art'lis C'xovreba)*, S. QAUXČ'İŠVILI ed.: 131₇₋₈.

Once removed from the throne, despite the support brought to him by the King of Armenia, Bacurius would have given up his claims and integrated the Roman army to start a military career in the service of the Emperor Valens, leaving Sauromaces, probably one of his parents, the role of a suitor assigned by the Romans.

Although the identification of Bacurius with the son of Rev, and thus nephew of Bak'ar, remains fragile, we know the context in which Bacurius was forced into exile out of Iberia seems to be sufficient to exclude the possibility of making the latter the *bidaxš* of Gugark' / Somxit'i. At the time of Bak'ar's advent, the *Life of the Successors of Mirian* seems to suggest that P'eroz occupied this function³⁴. On the other hand, the party of P'eroz consisted in staunch support for the cause of Bak'ar. If the latter is identifiable with Aspacures, the *bidaxš*'s position would be that of an enemy of the pro-Roman party and of Sauromaces. As a result, it is difficult to consider that Bacurius was present (or at least remained) in the entourage of P'eroz. In the absence of more specific sources on the functions occupied by different dynasties of Mc'xet'a and Gugark' / Somxit'i at the end of the 360's, it is impossible to determine with certainty if Bacurius held, prior to his departure from Iberia, a position of king or royal heir, *bidaxš*, or the *bidaxš*'s heir, of *erist'avi* or a simple suitor without title.

Whether Bacurius was a prince or even king, his office in Iberia could take place only before the arrival in imperial territory of this character in 367 or early 368, date from the beginning of his career in the Roman army. Gugark' / Somxit'i, territory located at the edge of Armenia, and passed to the fourth century under the obedience of the monarchy of Mc'xet'a, was indeed able to be assimilated by the penchant sources to a Caucasian kingdom. Its marchland situation could justify that Greek and Latin sources have placed the homeland of Bacurius sometimes in Iberia (Rufinus of Aquileia), sometimes in Armenia (Zosimus)³⁵. In any case, this prestigious ancestry would have thus allowed Bacurius to assume a kingly title, or at least almost kingly. Bacurius' death at the Battle of the Frigidus (5 and 6 September 394), deducted from the indications of Zosimus crossed with those of Socrates of Constantinople, allows to disprove the hypotheses identifying Bacurius with the more or less homonymous Iberian kings and princes living in the first decades of the fifth century.

The rivalry between monarchy and *bidaxšate*, inconspicuous in the *Life of Peter the Iberian* as in the first chronicles of the *K'art'lis C'xovreba*, can be nevertheless invoked to explain the silence of the Georgian Chronicles on Bacurius; they are indeed pro-royal and so very reluctant to tell the high points of this almost-king prince. It was therefore in another context, in the Roman East, that Bacurius' name entered history.

II. – Bacurius at the service of the Empire: an Iberian network in the Roman army

1) *The Iberians in the imperial army*

Contemporary with the time when Rufinus of Aquileia was writing his *Ecclesiastical History*, several testimonies dating back to the turn of the fourth and the fifth century allow to detect an Iberian presence in the Roman army, a phenomenon not only visible in the auxiliary body formed according to

³⁴ *Life of the Successors of Mirian (K'art'lis C'xovreba)*, S. QAUXČ'İŠVILI ed., 1311. = R. W. THOMSON transl.: 146.

³⁵ Another hypothesis to explain the Armenian origin of Bacurius in Zosimus would be to see a closeness of this man with the court of Armenia, which could support him against his pro-Iran rivals from Iberia before his departure to the Empire. If Bacurius can be identified with hypothetical Bakur I, son of Salome and Rev, and therefore grandson of Trdat the Arsacid by his mother, he would be a half-Armenian prince by his origins.

an ethnic factor, but also attested through the individual careers of a few senior officers who climbed the ladder of the hierarchy of dignities³⁶.

a) Iberian auxiliary troops

The speech n. 15 of Themistius, pronounced January 19, 381 in front of the Senate of Constantinople, for the second anniversary of Theodosius' advent, is the first explicit testimony of the presence of Armenians and Iberians in the auxiliary corps of the late Roman army.

“For the love of God, beloved friend, do not hide ourselves from the justice of God, let us make sure that by it all of these goods are provided to us: let it remain among us, immaculate, sitting next to you, on a pure throne, maintaining together the destinies of men. You do not need for yourself guards or soldiers, slingers or archers, no contingent of Armenians and Iberians, either as squires or bodyguards: you only “are sufficient for yourself”, because the will is sovereign in this area. The prince who does not treat justice is justified in nothing; he can't blame the vileness of the soldiers or the ineptitude of the subordinates. You alone, sitting on the throne, you are responsible, suffice you a word or a nod to preserve justice and get with it this universal power”.³⁷

Another documentary evidence, the *Notitia Dignitatum*, whose eastern part was written in 401 according to Constantine ZUCKERMAN³⁸, lists the great commandments of the Roman army and units that each senior officer had at his disposal. This administrative text was formed by a series of layers of updates, that go from the time of Diocletian until at least the beginning of the fifth century³⁹. For the eastern part of the Empire, two auxiliary units composed of Caucasian Iberians can be identified: an *ala prima Hiberorum* based on Thmou in Upper-Egypt and entrusted to the *dux Thebaidos*⁴⁰, as well as a Palatine auxiliary wing of Iberians among the eighteen at the disposal of the *magister militum praesentalis*⁴¹. It is likely that the command of these auxiliary units, provided by officers of Iberian origin, was, for the latter, the first step of their career in the Roman army, before they could reach the higher positions in the military hierarchy.

b) Pharsamanios, Subarmachios, and Nabarnugios: Iberians at the imperial Court

Bacurius' itinerary is not unique in its kind, because several nobles of Iberian origin, like him, had a career in the Roman army, reaching prestigious positions integrated into the influential circles of the imperial Court. In his part tracing the genealogy of Peter the Iberian, the Syriac version of his hagiography comes to describe briefly the path of Pharsamanios, soldier at the court of Arcadius (r.395-408).

“The brother of Osduktia, his paternal grandmother, was Pharsamanios, the one who was held in glory at [the court of] Arcadius, emperor of the Romans, having both the honor of a military leader and of the first honors. Subsequently, after Pharsamanios had fled from the injury of Eudoxia, wife of Arcadius, and was able to hide himself, he hastily returned to his country. Once he became king over the Iberians and

³⁶ About this type of career, see HOFFMANN D. 1978: 314.

³⁷ Themistius, *Speeches*, XV, §6 /189C-190A. Personal translation from R. MAISANO ed.: 557.

³⁸ ZUCKERMAN C. 1998: 146.

³⁹ LE BOHEC Y. 2006: 64-65.

⁴⁰ *Notitia Dignitatum in partibus Orientis*, O. SEECK ed.: XXXI, 46.

⁴¹ *Notitia Dignitatum in partibus Orientis*, O. SEECK ed.: V, 60. This unit shouldn't be confused with the *scola scutariorum sagittariorum* (XI, 7), whose command was put under the responsibility of the master of offices, and which worked in the imperial guard. It is in this unit that Bacurius could his career and would have fought in the battle of Adrianople.

had brought along with him the White Huns who are the neighbors of the Iberians, he was the cause of many evils for those who are subject to the Romans”.⁴²

According to Stephen H. RAPP Jr., it is possible that this Pharsamanios, Peter the Iberian’s great-uncle, is identifiable as King P’arsman IV (r. 406-409?), whose alleged reign is close to that of the Emperor Arcadius (r. 383-395 with his father Theodosius, r. 395-402 alone on the throne of Constantinople)⁴³. The major problem with this hypothesis is that our only source on P’arsman IV, the *Life of the Successors of Mirian*, describes this sovereign as an ally of the Romans, to the point that he would have revolted against the Persians. A point of agreement between the two sources lies nevertheless in the warlike qualities of this character, described as a fearless hero of Iranian type, “a pious man, an intrepid mounted warrior” (*kac’i morcmune, mq’edari šemmart’ebeli*)⁴⁴. However, neither the stay in the Roman Empire, nor the alliance with the Huns is mentioned in the notice of the Georgian chronicle. It is certainly possible that the veracity of this is failing due to the lateness of his writing, not earlier than the ninth century.

Also contemporary to the reign of Arcadius, the career of another Roman officer from Iberian origin appears through a notice in Suda containing a fragment of the history written by Eunapius of Sardis (fourth - fifth century)⁴⁵. The eunuch Eutropius, for whom Subarmachios would have been a loyal henchman, was the *praepositus sacri cubiculi*, all-powerful in the East since the murder of the prefect of the praetorium Rufinus on November 395 until his own fall on August 399. Subarmachios would have served with him as a commander of a special unit of *sagittarii*, probably of mounted archers, because the *scholae palatinae* were all cavalry units⁴⁶. His functions are still discussed, given that the authors of the *Prosopography of the Later Roman Empire* identified him as *comes domesticorum* of the East⁴⁷, while he appears here as a “leader of the guards” (τῶν δορυφόρων ἡγεμῶν). This man would be “a pure Colchian from beyond Thermodon and Phasis”, an origin neighboring geographically the Iberian area.

Finally, the case of Nabarnugios (c.413 / 417-491), alias Peter the Iberian after his conversion, is located a few decades after the time of Bacurius, Subarmachios and his great-uncle Pharsamanios. According to Syrian historian Zachary the Rhetor⁴⁸, Nabarnugios received a military commission while he was a hostage in Constantinople, and served as *equis regis praepositus*. For his part, David BRAUND thinks that Pierre the Iberian was probably the tribune of a schola of *domestici equites*⁴⁹.

In short, it is quite surprising to see that one ethnic group could almost monopolize the command of a *schola palatina* and produce several high-ranking officers, sharing their royal or princely origins for many of them. A further investigation into the case of Bacurius should allow to better understand this type of career.

⁴² John Rufus, *Life of Peter the Iberian* (Syriac) §6, C. B. HORN and R. PHENIX Jr. ed.: 9.

⁴³ RAPP S. H. Jr. 2014: 72, n. 196.

⁴⁴ *Life of the Successors of Mirian (K’art’lis C’xovreba)*, S. QAUXČ’IŠVILI ed., 137₂₁ : “[...] კაცო მორწმუნე, მკეცარი შემმართველი” = R. W. THOMSON transl.: 151. RAPP S. H. Jr. 2014: 268.

⁴⁵ *Suidas 1, Lexicon*, 793 = fragment 67.8 in BLOCKLEY R. C. 1983: 104-106; fragment 77 in *Fragmenta Historicorum Graecorum* 4, K. MÜLLER, T. MÜLLER and V. LANGLOIS ed., Paris, 1874-1885. WOODS D. 1996: 365 for translation.

⁴⁶ WOODS D. 1996: 365-367.

⁴⁷ MARTINDALE J. R. 1980: 1037, s. v. “Subarmachius”.

⁴⁸ Zachary the Rhetor, *Ecclesiastical History*, III, 4, mentioned in WOODS D. 1996: 367, n. 15.

⁴⁹ BRAUND D. 1994: 285.

2) *Bacurius military: a career for the service of Rome*

a) Tribune of a Palatine *schola* at the Battle of Adrianople

The first explicit appearance of Bacurius in sources figures in the history of Rome from Ammianus Marcellin, who reports his participation at the battle of Adrianople on August 9, 378⁵⁰. Bacurius then probably commanded a unit of archers on horseback recruited at the eastern borders of the Empire⁵¹. His colleague Cassio, who is not known otherwise, probably headed a unit of *scutarii*, i.e. horsemen carrying shields⁵². Warlike Bacurius' fearlessness, which seems to be a trait shared with Subarmachios, appears to match the ideal of the Iranian hero portrayed in Armenian and pre-Bagratid Georgian epic literature. It was in large part of their warrior value from which the Caucasian rulers rooted in the Iranian culture were supposed to draw their legitimacy. In the *Life of the Kings* and the *Life of Vaxtang Gorgasali*, K'art'velian sovereigns are indeed described as heroes-kings of Iranian type. These texts are characterized by the salience of the words *gmiri* (გმირი, "hero"), *goliat'i* (გოლიათი, "Goliath", i.e. "giant"), and *bumberazi* (ბუმბერაზი) (duelist champion). Occasionally, we find the term *čabuki* (ჭაბუკი), derived from the old Persian *chāpūka*, "young"⁵³, similar to the Persian *mard-juwān* ("young man"), with its qualities of male prowess, courage and manly strength. There were also K'art'velian equivalents of the *asabārān*, i. e. elite warriors of the Sasanian army⁵⁴. The *asbār* (in Old Persian *asbāra*, in Pahlavi *aswār*) was a specialist in single combat (*mard-u-mard*) and an elite rider; he accumulated honors by proving his prowess and his manhood, including the detention of the *hizārmard*, namely a distinction which indicated that the *asbār* had the strength of a thousand men, the title of *mubāriz* (in Georgian *bumberazi*, ბუმბერაზი), those of *pahlawān* ("hero"), of *jahān pahlawān* ("hero of the world") and *zih sawār* ("exceptional horseman")⁵⁵. In the case of Bacurius, we find this same passion in the narrative drawn up by Socrates of Constantinople in his account of the Battle of the Frigidus, heroism that probably cost him his life⁵⁶.

b) Dux of the Palestinian *limes* and *comes domesticorum*

Bacurius held high positions in the Roman army, serving as *dux Palaestinae* and *comes domesticorum*. The testimony of Rufinus is the most accurate on the rank that the officer of Iberian origin was able to achieve in his career.

⁵⁰ Ammianus Marcellinus, *Roman History*, XXXI, 12, 16: "eo ad uallum hostile tendente sagittarii et scutarii, quos Bacurius Hiberus quidam tunc regebat et Cassio, auidius impetu calenti progressi iamque aduersis conexi, ut immature proruperant, ita inertis discessu primordia belli foedarunt".

⁵¹ Note, however, that the formulation of Ammianus Marcellin remains quite vague, and it is possible that Cassio has ordered the mounted archers, and Bacurius the *scutarii*.

⁵² Even if there were *scutarii* and *sagittarii* in the Roman army outside the units of the imperial guard, I believe that a cross-checking with indications delivered in Themistius' speech n. 8, §116a-c/174-175 allows to think that Bacurius was in one of the Palatine *scholae*. DELMAIRE R. 2008: 40: according to Ammianus Marcellinus (XVI, 10, 8), the Emperor is surrounded by riders carrying shields (*scutarii*) and armored riders (*clibanarii*) would come further: these are the oldest corps and the other *scholae* created later, *armaturae*, *gentiles*, *sagittarii* would further follow the imperial procession. The *Notitia Dignitatum* gives for the East, at the beginning of the fifth century, seven Palatine *scholae* under the command of the *magister officiorum*: "Sub dispositione viri illustris magistri officiorum: Scola scutariorum prima. Scola scutariorum secunda. Scola gentilium seniorum. Scola scutariorum sagittariorum. Scola scutariorum clibanariorum. Scola armaturarum iuniorum. Scola gentilium iuniorum" (*Notitia Dignitatum in partibus Orientis*, XI, 3-10).

⁵³ *Life of the Kings (K'art'lis C'xovreba)*, S. QAUXČ' IŠVILI ed., 2017 about P'arnavaz.

⁵⁴ ZAKERI M. 1993: 68-87, 113-114 and following.

⁵⁵ RAPP S. H. Jr. 2009: 663-664.

⁵⁶ Socrates of Constantinople, *Ecclesiastical History*, V, 25, 13.

“This is Bacurius, man in whom you could trust, the king of this nation, who was *comes domesticorum* with us and very concerned about religion and truth, who told us that things had gone so when, being then *dux* of the *limes* of Palestine, he lived on very good terms with us in Jerusalem”.⁵⁷

In the late imperial military hierarchy, the counts were immediately after the *magistri militum*. The word “count” comes from the Latin *comes*, “companion”, and has two meanings. On the one hand, it could be only an empty honorary title, on the other hand it is also possibly a real function. In the Early Empire, the count designated any character that is part of the entourage of the Emperor, a lawyer, a writer, or any other friend of the sovereign, although he had no political or military office. The Roman State distinguished some of them, those occupying army, *comites rei militaris*⁵⁸, at the top of whom were the masters of militias. The title was also given to less important characters placed at the head of the army in secondary areas, from the military point of view, compared to those which were assigned to the *magistri militum*. A count could take the lead of several legions, or only a few detachments⁵⁹.

The *Notitia Dignitatum* and sometimes Ammianus Marcellinus attribute counts to Egypt and Isauria in the East, to Africa, to Britain, to Tingitana, to the region of Mainz and the Saxon shore, corresponding to the coast of Southeast Britain and Northwestern Gaul. For the less important and border provinces, the Roman State had planned the *duces*, one per province: Ammianus Marcellinus signals their presence in Egypt, Phoenicia, Mesopotamia, Thrace and Moesia⁶⁰. They were also placed under the authority of the count if there was one, and masters of the militias in all cases. They could receive important responsibilities. The title of *dux* can also be used to name any officer⁶¹.

The Anonymous of Cyzicus (Pseudo-Gelasius) introduces the idea that Bacurius ordered a campaign against Saracens in the mountains of Palestine, which would have resulted in a brilliant victory⁶². These territories are probably the Sinai and the edge of the Negev where several groups, collectively known as Saracens, were practicing nomadism⁶³. After the reorganization of the Eastern provinces by Diocletian in the late third century, Sinai became indeed a part of the *Palaestina Tertia* or *Salutaris*, created in 357-358, while the northwest part of the Sinai Peninsula was attached administratively to Egypt. After 297 the *limes arabicus* was also strengthened, especially in the region extending south from Bosra to the upstream part of the Wādī Sirhān, to prevent incursions by the warriors of the desert⁶⁴; during the 360's and 370's, new forts were built in the area located at the south-south-east of Bosra, to which belong the *castella* of Umm ej-jemal and Deir el-Kahf⁶⁵.

During the fourth century, a process of Christianization sprang up in the Sinaitic margins through pilgrimage and monasticism, particularly visible in the Jebel Musa site frequented by faithful

⁵⁷ Rufinus of Aquileia, *Ecclesiastical History*, I, 10 / §236: “*Haec nobis ita gesta, fidelissimus uir Bacurius, gentis ipsius rex, et apud nos domesticorum comes, cui summa erat cura et religionis et ueritatis, exposuit, cum nobiscum Palaestini tunc limitis dux, in Ierosolymis satis unanimiter degeret*”. Translation adapted from THELAMON F. 1972: 8.

⁵⁸ Ammianus Marcellinus, *Roman History*, XXVII, 10, 6 and 12, 13.

⁵⁹ LE BOHEC Y. 2006: 81.

⁶⁰ Ammianus Marcellinus, *Roman History*, XVI, 9, 2 ; XXIV, 1, 9 ; XXV, 1, 2 ; XXV, 8, 7 ; XXIX, 6, 14 ; XXX, 2, 4 ; XXXI, 4, 9, 5 ; 1, 5, 6.

⁶¹ LE BOHEC Y. 2006: 81 for this development.

⁶² Anonymous (Pseudo-Gelasius) of Cyzicus, *Ecclesiastical History*, III, 10, 21 : “<ὄς> σατράπης Ῥωμαίων καταστάς καὶ ταῖς ἀκρωρείαις τῆς Παλαιστίνης κατὰ τῶν Σαρακηνῶν βαρβάρων ἐπιστρατεύσας πόλεμον ἄκρως ὄτι μάλιστα τὴν κατ’ αὐτῶν νίκην ἤρατο” : “[Bacurius] established as a commander of the Romans, led a campaign against the Saracens in the mountains of Palestine and won a major victory against them”. Personal translation.

⁶³ Ammianus Marcellinus, *Roman History*, XIV, 4; *Expositio totius mundi*, XX.

⁶⁴ THELAMON F. 1981: 128.

⁶⁵ THELAMON F. 1981: 134.

people⁶⁶. Rufinus of Aquileia reports the conversion in the 370's of a Saracen tribe led by Queen Mauvia and identified as being the Tanūkhids⁶⁷. This people would have led a series of attacks on the Roman fortified positions in Palestine and Arabia, and would greatly compromise the Roman army, commanded by the *dux* of Phoenicia as well as by the *magister equitum* Victor⁶⁸. During peace negotiations, the Queen Mauvia (or Mavia) would have received, among others, Moyses, a loner ascetic living in an area neighboring Saracen territory, to be ordained bishop of his people, probably in the Sinai Peninsula⁶⁹. It is therefore likely that Bacurius, in charge of the confines of Palestine, could build relationships with these Saracen communities, including those engaged in a process of Christianization.

Operations in which Bacurius engaged in Palestine as a commander must have occurred only between his tribunate of a Palatine *schola* in Adrianople (August 9, 378), and June 388, days when the war began against Maximus, in which Bacurius was also involved. Moreover, a new revolt of the Tanūkhids broke out against Rome between 378 and 383, the latter date being that of the crushing of their uprising⁷⁰. The presence of the *magister militum* Richomer in Antioch in 383 allows one to regard him as the commander of the military campaign against the revolted Tanūkhids⁷¹; as a *dux* of the *limes* in Palestine, Bacurius was therefore one of his employees in the conduct of repressive operations. The success of the Iberian prince probably favored his ascension through the military hierarchy in the Theodosian army.

c) General of Theodosius against Maximus and Eugenius

Socrates of Constantinople reports the role of Bacurius as a general (ὁ στρατηλάτης) in the service of the Emperor Theodosius twice.

“Rufinus said having learned it [sc. the story of the conversion of the Iberians] from Bakkourios, who was initially a little king among the Iberians, but who then, by moving to the Romans, was established as a taxiarch on the army of Palestine. After that, he fought as a general with Emperor Theodosius against the tyrant Maximus”.⁷²

[Account of the Battle of the Frigidus] “Bakkourios, a general, took so much courage that he rushed with fighters on the front line to the side where the barbarians were under pressure; he breaks through the ranks of the enemies and puts to flight those who pressed them before”.⁷³

The first quotation refers to the war of Theodosius against the usurper Maximus (r. 383-388)⁷⁴, which occurred from June to August 388, in which Socrates of Constantinople is the only one to involve

⁶⁶ BLUMELL L. and *alii* 2014: 57-61.

⁶⁷ Rufinus of Aquileia, *Ecclesiastical History*, II, 6. SHAHID I. 1984: 203.

⁶⁸ Victor 4 according to JONES A. H. M. and *alii* 1971: 957-959. Ammianus Marcellinus, *Roman History*, XXVI, 5, 2; Zosimus, *New History*, IV, 2, 4. THELAMON F. 1981: 135.

⁶⁹ THELAMON F. 1981: 123-147.

⁷⁰ SHAHID I. 1984: 203-205.

⁷¹ SHAHID I. 1984: 210-211. After their defeat, the Tanūkhids lost their supremacy on the Arabs for the benefit of the Salīhids.

⁷² Socrates, *Ecclesiastical History*, I, 20, 20 : “Ταῦτα φησὶν ὁ Ῥουφίνος παρὰ Βακκουρίου μεμαθηκέναι, ὃς πρότερον μὲν ἦν βασιλίσκος Ἰβήρων, ὕστερον δὲ Ῥωμαίοις προσελθὼν ταξίαρχος τοῦ ἐν Παλαιστίνῃ στρατιωτικοῦ κατέστη καὶ μετὰ ταῦτα στρατηλατῶν τὸν κατὰ Μαξίμου τοῦ τυράννου πόλεμον τῷ βασιλεῖ Θεοδοσίῳ συνηγωνίσαστο”. Translation adapted from P. MARAVAL, 2003.

⁷³ Socrates, *Ecclesiastical History*, V, 25, 13: “Βακκούριος γὰρ ὁ στρατηλάτης αὐτοῦ τοσοῦτον ἐπερρώσθη, ὥστε σὺν τοῖς πρωταγωνισταῖς εἰσδραμεῖν, καθ’ ὃ μέρος οἱ βάρβαροι ἐδιώκοντο· καὶ διαρρήσσει μὲν τὰς φάλαγγας, τρέπει δὲ εἰς φυγὴν τοὺς πρὸ βραχέως διώκοντας”. Translation adapted from P. MARAVAL, 2006.

⁷⁴ KELLY C. 2015: 215-217.

Bacurius. On the war of Theodosius with Eugenius⁷⁵ (393-394), the second quotation from Socrates of Constantinople shows the offensive role that Bacurius played, portraying a personality like that which Ammianus Marcellinus had described for the same character fighting in Adrianople.

On this war against Eugenius, the testimony of the poet Claudian (c. 370 - c. 404), although more vague, reflected nevertheless the presence of soldiers in the East countries in Theodosius' army⁷⁶. Claudian is here referring to the civil war between Theodosius and Eugenius ("*abject client*" v. 67) supported by Arbogast ("*barbarian exile*" v. 66). While the latter are despised, no mention being made about supports that the usurper had gathered in the West, Claudian gushes about Theodosius' supports through a catalogue of his troops. The poet then takes pleasure in highlighting the scale of the Roman rule over the Eastern world: Mesopotamia, Asia Minor, Syria, Arabia, Media, Anatolia and the Caspian shores would have provided their own contingents. Of noticeable interest is the geographical inaccuracy of the author regarding the Phasis, river of Colchis corresponding to the current Rioni, as part of Armenia⁷⁷. This inventory is more in line with the epic tradition than with historical data⁷⁸, since the presence of the 20 000 Goths of Gaianus and Alaric has been concealed: these soldiers also paid a heavy price for victory, but subsequently become very cumbersome for their employers.

This indication given by Claudian about the presence of Orientals, although dubious, can, however, be backed by sources attesting the presence of Bacurius in the ranks of the Theodosian army. The *New History* of Zosimus indeed completes the testimony of Socrates thereon, by mentioning the presence of a Bakourios among the generals commanding the Theodosian forces at the Battle of the Frigidus (5 and 6 September 394). The testimony of Zosimus in this regard poses several problems, to the point that the identification of this character with Bacurius in Rufinus and Ammianus Marcellinus has not been made without hesitation⁷⁹.

"Bakourios also had with them a part of the command; he was a native of Armenia, and it was a man devoid of any bad feeling and more trained to war; such was the way in which he [sc. Theodosius] fixed the choice of generals".⁸⁰

We saw above that the mention of Armenia as Bacurius homeland should not be taken literally, given that Zosimus could either point through this the border territory of Gugark' / Somxit'i, or, as Claudian did, confuse the Armenian territory with another Caucasian area like Iberia. Further, once he

⁷⁵ MODÉLAN Y. 2003: 154-155.

⁷⁶ Claudian, *Panegyric for the third consulship of the Emperor Honorius*, v.67-72: "*Pro crimen superum! Longi pro dedecus aevi! / Barbarus Hesperias exul possederat urbes / sceptraque deiecto dederat Romana clienti. / Iam princeps molitur iter gentesque remotas / colligit Aurorae, tumidus quascumque pererrat / Euphrates, quas lustrat [H]alys, quas ditat Orontes: / turiferos Arabes saltus, uada Caspia Medi, / Armenii Phasin, Parthi liquere Niphatem*". This poem dates from the beginning of the year 396.

⁷⁷ The origin of this confusion dates back at least to Xenophon, *Anabasis*, IV, 6, 4, who during his description of his route in Armenia seems to designate by Phasis the Araxes, thinking that this river led to the river Phasis of Colchis, today Rioni in western Georgia. I. K. PARADEISOPOULOS, 2014: 220, 231.

⁷⁸ Zosimus, *New History*, IV, 57, 2, does not support the presence of Eastern troops.

⁷⁹ THELAMON F. 1981, 93, n. 19, considers as conditional Bacurius' death at the Battle of the Frigidus reported by Zosimus, then (p.94) ignore it and qualifies Bacurius as an Iberian king who would have reigned "before 361 or after 395".

⁸⁰ Zosimus, *New History*, IV, 57, 3: "Εκοινώνει δὲ τῆς ἀρχῆς αὐτοῖς καὶ Βακούριος ἔλκων μὲν ἐξ Ἀρμενίας τὸ γένος, ἔξω δὲ πάσης κακονθείας ἀνὴρ μετὰ τοῦ καὶ τὰ πολεμικὰ πεπαιδευθῆναι - ἢ μὲν οὖν ἀρχαιρεσία τοῦτον αὐτῷ διετέθη τὸν τρόπον". Translation adapted from F. PASCHOUD, 1979.

has completed the account of the battle, Zosimus returns to the singular figure of this general (στρατηγός, maybe in the sense of *magister militum*)⁸¹.

“That same day, the allies of the Emperor Theodosius in their majority were killed, including Bakourios: among their generals, he faced the danger with the greatest courage, while the others, in an unexpected way, fled with survivors”⁸².

The essential fact is that Socrates appears as the only author making obviously one character out of the Bacurius delivering the story of the conversion in Iberia and the Bacurius fighting in the Theodosian army. Although Zosimus is the only author to indicate the death of the general during the Battle of the Frigidus, since Socrates of Constantinople mentions only his presence in the confrontation, we can deduce that Bacurius in Rufinus and his successors is well comparable to the Bakourios of Zosimus, thanks to the link of identification carried out by Socrates of Constantinople. Bacurius’ death in 394 is consequently a certain fact, and constitutes a crucial factor in deciding the issues of identification which involve Bacurius facing his Armeno-K’art’velian namesakes⁸³.

Bacurius’ presence in Jerusalem mentioned by Rufinus has therefore not been continuous between 380 and 392, but was interrupted by various military and political activities to which the character took part. However, this career in the Roman army did not prevent Bacurius, far from there, from building bridges of cooperation and friendship with the civilian elite of the Roman East.

III. – Bacurius, a sociable man: beliefs and conviviality

Enjoyed as much among Christians as among Pagans, Bacurius appears as a man who managed to build relationships and win the friendship of characters as opposed as Rufinus and Libanius. The notion of conviviality tends to express this logic of togetherness between individuals who are not of the same religious allegiance, a life of relationships with its agreements, mutual contributions but also conflicting friction between the various components of a multicultural society.

1) *An inter-confessional sociability*

a) Friend of Christians

Rufinus of Aquileia described Bacurius as “*a very trustful man*” (*fidelissimus uir*), “*who took greatest care of religion and truth*” (*cui summa erat cura et religionis et ueritatis*)⁸⁴. Socrates of Constantinople and Theodore the Reader do not extend to the moral qualities of the character; as for Sozomen and Theodoret of Cyrus, they fail to report the identity of the one who reported the story of the conversion of the Iberians. However, the Anonymous of Cyzicus (Pseudo-Gelasius) evokes the “*very loyal Bakkourios, a man filled with the fear [of God]*” (ὁ πιστότατος Βακκούριος ὑψηλῆς γέγονεν ἀνὴρ εὐλαβέστατος [...])⁸⁵. Bacurius’ *fides* is underlined with insistence all the more since it is the guarantee of the validity of his testimony in the eyes of Rufinus of Aquileia and his successors.

⁸¹ See François PASCHOUD’s critical apparatus in his edition of the *New History* of Zosimus, Paris, 1979: 463-464, n. 208.

⁸² Zosimus, *New History*, IV, 58, 3 : « [...] κατ’ αὐτὴν τὴν ἡμέραν, τὸ μὲν πολὺ μέρος τῶν Θεοδοσίου τῷ Βασιλεῖ συμμαχούντων ἀποθανεῖν, καὶ τῶν στρατηγῶν Βακούριον ἀνδρειότατα τῶν σφετέρων προκινδυνεύσαντα, τοὺς δὲ ἄλλους παραλόγως ἅμα τοῖς περιλειφθεῖσι διαφυγεῖν ». Translation adapted from F. PASCHOUD, 1979.

⁸³ That’s the reason why, about Georgian inscription n. 1 found at Bir-el-Qutt in Palestine (dating from first half of the fifth century), the Christian Bakur mentioned on it could not be our Bacurius died several decades earlier. FÄHNRIK H. 2013: 179-180, n. 112.

⁸⁴ Rufinus of Aquileia, *Ecclesiastical History*, I, 10 / §236.

⁸⁵ Anonymous of Cyzicus (Pseudo-Gelasius), *Ecclesiastical History*, III, 10, 21.

This praise remains paradoxically imprecise on the confession professed by Bacurius, who was incidentally not specifically called Christian. Rufinus and his successors have thus retained an active spirituality, integrated, curious and respectful of Christianity, rather than a displayed confession in a partisan way. Such a choice of life combining piety and open mind seems allowing Bacurius not to limit his support to Christians alone, as is shown by the favor that this character received from some Pagans.

b) Friend of Pagans

If the first face of Bacurius is that of a witness to the expansion of Christianity in Iberia, through his account of the royal conversion in this country told to Rufinus⁸⁶, then another side of this character appears through the testimony of the rhetor Libanius. This man was also frequented by Bacurius, the latter having met especially during a visit to Antioch probably in 391. Three mentions of Bacurius appear in correspondence of the professor of Antioch. One of these references is a letter from Libanius to Bacurius himself.

“Your letter came to us while we were just talking about you, as we do to keep the circle of friends, and as the good opportunity that comes to praise your person gives us immense joy. As subjects of praise, one pleads in favor of your righteousness and of your belief that the gods see and know everything that happens on Earth, another one praises your moderation and the fact that you master your desires more than your soldiers, a third finally praises your wisdom that gives victory to your weapons. We are told that your soul was never afraid of any danger. But the largest of your merits seems to me that you like speeches and each of those who work on them; and that makes you the favorite of these gods, who have interest in the speech; they have interest in them, because that is their gift. Among these species of flowers so we stayed, and you were the meadow on which they grew, this is where the messenger got me your letter in the hands, which provides evidence of your love for speeches. Indeed, if the man who cultivates the art of war honors and carries in his heart the man of speeches, honoring him not only by his thought, but also by what he writes – how could it not come from a man who honors the rhetoric by what constitutes the lot of orators? However often I am about to write you, and yet some reason stopped me, not always the same, but still any reason, and it is also the same reason that the gods have sent you to increase your happiness. Because it is not the same to write a letter and answer a letter”⁸⁷.

The letter would intervene shortly after Bacurius’ travel to Constantinople in 392 after his appointment to the position of *comes domesticorum* by Theodosius⁸⁸. It raises the question of Libanius’ relationship with the military. While in general, men-at-arms were despised by the Antiochian professor, as being presented as rude, greedy for booty, and mostly uneducated, Bacurius would represent – according to Bernadette CABOURET – “a counter-model”⁸⁹, with his qualities of justice, moderation, self-control, wisdom, piety and love of literature. The fact that Libanius appears favorable to a cultivated general, even a barbarian one, demonstrates that the cultural factor prevails over the ethnic factor in terms of criteria for categorization of others in the Roman East elites’ mentalities. In this letter, we guess interested motive, namely the quest by Libanius for an ally able to defend the cause of a Paganism deeply undermined since the reversal of the emperor in favor of the supremacy of Christianity in the Empire⁹⁰.

⁸⁶ Since Rufinus was present in Palestine between 380 and 397, Bacurius could tell him this story only between 380 and 394. VESSEY 2004: 318-327.

⁸⁷ Libanius, *Letters*, n. 1060 in the *Thesaurus Linguae Graecae*. Translation adapted with Rebecca LAFFIN’s help from G. FATOUROS and T. KRISCHER ed., Munich, 1980, 72: 180-183.

⁸⁸ G. FATOUROS and T. KRISCHER ed. 1980: 461-463. RAPP S. H. Jr. 2014: 73, suggests an earlier date, 380.

⁸⁹ CABOURET B. 2012: 433.

⁹⁰ Since the emperor’s penance before Ambrosius at Christmas 390, Theodosius operated a turning point in his religious policy by giving overall support to official Christianity institutions. New measures were taken

However, it appears disturbing to read Libanius praising Bacurius' belief in “*that the gods see and know everything that happens on Earth*”, the same *uir fidelissimus* who gave to Rufinus of Aquileia the account of the Iberian conversion to Christianity. The way in which the very pagan Zosimus portrayed him favorably might also suggest that Bacurius had not completely broken with the pre-Christian beliefs. It seems fruitless to try to see a hypothetical conversion of Bacurius to Christianity from the time of his correspondence with Libanius and his encounter with Rufinus of Aquileia. Indeed, Bacurius was *comes domesticorum* of Theodosius when the professor of Antioch praised his respect for the gods, and only *dux* of the *limes* of Palestine – the previous grade – when he delivered his testimony to Rufinus, according to the latter (*cum nobiscum Palaestini tunc limitis dux*). A conversion in the reverse direction (from Christian to Pagan) is also unlikely, since Rufinus' account was written in the very first years of the fifth century, namely after Bacurius' death⁹¹.

Regardless of the intimate content of the beliefs of Bacurius, which remains inaccessible to us, it is nevertheless remarkable that this man could make use of them to attract such laudatory opinions, especially from personalities as contrasted as Libanius and Rufinus. What is more, two other mentions of Bacurius in another two Libanius' letters attest that the orator did not double talk about this character.

“A nice letter came to us, from someone good through someone good, having well received it from you through Bakourios, brilliant as much by the body than by what he gave to his similar soul. I had not ordered it to you, but you, for love of us, you thought of doing it on your own in having sent up to here the diligent Bakourios [...]”⁹²

“Bakourios, having delivered Aristaenetus' letter, since he had been persuaded to do it with pleasure, said that this one was for you, from Leontius. [...]”⁹³

These letters show a Bacurius amicably deigning to serve as a messenger between some Libanius' correspondents: Aristaenetus (II) of Antioch⁹⁴, born in 371, an alumnus of Libanius, to whom he was related, briefly held the post of prefect of the city of Constantinople somewhere between June 25, 392 and February 27, 393; Leontius (VI) was also a former student related to Libanius as well as Aristaenetus (II), and become *consularis Phoenices* in 392⁹⁵. So Bacurius tied familiar relationships with influential figures of the senior administration in the eastern part of the Roman Empire, links that probably contributed to his rise in the military hierarchy.

2) Faith and politics: Bacurius' projects for Iberia

a) The story of the Iberian conversion - a plea for a Roman intervention in Caucasia?

Bacurius' periods of presence in Palestine, roughly between 380 and 392, are contemporary with the reign of Theodosius (r. 379-392 on the East, and 392-395 on the Empire). The time coincides

against Paganism: in February 391, sacrifices and visits to the temples were prohibited. on 8 November 392 was completely prohibited the worship to the pagan gods. CHUVIN P. 1991: 63-95.

⁹¹ THELAMON F. 1972: 5.

⁹² Libanius, *Letters*, n. 1043 to Aristaenetus: “Ἦκεν ἡμῖν γράμματα καλὰ παρὰ καλοῦ διὰ καλοῦ, παρὰ σοῦ καλῶς ἔχοντα διὰ Βακουρίου τοῦ λάμποντος μὲν τῷ σώματι, ψυχὴν δὲ ὁμοίαν ἐκεῖνῳ παρεχομένου. Σὺ δ' ἡμῶν ἔρων οὐκ ἄρκειν σοι τοῦτο νομίζων προσέθηκας σαυτῷ τὸν χρηστὸν Βακούριον [...]”. Greek text from *Thesaurus Linguae Graecae*, Irvine: University of California, 2001-. Personal translation.

⁹³ Libanius, *Letters*, n. 1044 to Leontius: “Δοὺς τὴν ἐπιστολὴν τὴν Ἀρισταινέτου Βακούριος, ἐπειδὴ ἀνέγνωστό τε καὶ μεθ' ἡδονῆς, αὕτη δὲ ἔφη σοι <παρὰ> Λεοντίου. [...]”. Greek text from *Thesaurus Linguae Graecae*, Irvine: University of California, 2001-. Personal translation.

⁹⁴ Aristaenetus II should not be confused with Aristaenetus I, who was the best friend of Libanius, dead in the earthquake of Nicomedia on 24 August 358.

⁹⁵ See the commentary on Libanius delivered in G. FATOUROS and T. KRISCHER ed. 1980: 461-463.

with a phase of negotiations with the King Šāpūr III to address the issue of Armenia. Wishing to avert the Persian danger, Theodosius was induced to conclude a treaty of peace and friendship, whereby Armenia was split between two Arsacid puppet kings. This Treaty of Acilisene, probably concluded in 387, yielded four fifths of the Armenian area to the kingdom protected by the Persians⁹⁶. The fact that the territories bordering the Iberia north and northwest have been included in this area of Iranian influence has probably raised concerns among the pro-Roman Iberian elites to which Bacurius belonged.

If one reads the story of the Iberian conversion through this political reading, it would be possible to detect a message intended for the Emperor Theodosius and his successors. The closing of the narrative on the Iberian embassy to Constantine would in this sense defend a model of the good emperor attentive to the interests of the Church everywhere it grows. The integration of Iberia into Christianity would counterbalance its belonging to the Iranian world, and would arouse a political response from the guarantor of Christianity: namely the Roman emperor. The fact that the story narrating the appearance of Christianity in Iberia was developed in a Roman context, by a high-ranking officer benefiting from privileged links with the imperial Court and the ruling elite, very probably inspired a political reading of a religious phenomenon that was much less so before its recovery and its restatement by Bacurius. Certainly, once transcribed in the forms of ecclesiastical history, this episode tended to become more of the celebration of the work of the universal Church rather than a program of imperial strategy in the Caucasus. However, can we believe that Bacurius told his story to Rufinus only? It remains an open question, for lack of sources, but an affirmative answer would tend to give back all its political content to the first context of the reception of this story.

Whatever may have been the religious convictions of Bacurius, his friends, Christian as well as Pagan, leads to believe that his action was not monopolized by a confessional factor. As a result, his account of the conversion of Iberia to Christianity was not so much aimed to celebrate a religious phenomenon already half a century old when Bacurius was supposed to say it, as it was to keep Iberia in Theodosius' political agenda while the Treaty of Acilisene was being negotiated. Replacing Bacurius in the political history of international relations helps to capture the attitudes of these pro-Roman Iberian elites towards their hosts as well as about ideas dominating the minds in these host communities.

b) Bacurius' arrival to Valens' Court

In March 368, the orator Themistius visited Marcianopolis, a city not far from the Danubian border in Thrace. It is in this place that the emperor Valens, engaged in a campaign against the Goths, celebrated the fifth anniversary of his ascension to the throne (*quinquennalia*)⁹⁷. The public attending the ceremony was largely made up of soldiers. Despite the martial nature of the circumstances, the eighth discourse of Themistius, titled Πενταετηρικός and pronounced on this occasion, is essentially devoted to the issues of tax justice and governance. On behalf of his fellow senators, Themistius expressed implicitly and skillfully his disagreement on the warmongering policy led by the sovereign, arguing that economic and financial problems should take precedence over those of the defense against external enemies. From Themistius' perspective, the Roman state isn't able anymore to provide the means for a policy of conquest: such means also benefited small groups of individuals, while the benefits of a policy of tax fairness and repopulation of the countryside would concern the whole of the Empire if such measures were implemented⁹⁸. Nevertheless, Themistius shall save the image of the military as an

⁹⁶ STEIN E. 1959: 205.

⁹⁷ I disagree with HOFFMANN D. 1978: 314, who chooses March 369. The *quinquennalia* were indeed celebrated at the beginning of the fifth year of reign, and not at the end of the fifth year. CHASTAGNOL A. 1980: 106. As Valens was called to join on the imperial throne his brother Valentinian in March 28, 364, the fifth year of his reign began March 28, 368.

⁹⁸ See introductory note to speech n. 8 of Themistius in R. MAISANO ed. 1995.

instrument of imperial glory. It is in this last tone that takes place a passage describing a body of mounted archers, the flagship of Valens' army, then the arrival of a character who, although not named, presents several details that could remind one of Bacurius.

“Only yesterday I saw an army, better trained than any chorus. Homer is obviously quite outdated in admiring Menestheus as one fit to handle infantry and cavalry. The poet did not know the ordered movement of your phalanx, the instinctive understanding of your cavalry or those trained to live with their weapons, nor was he ever struck with joyful amazement at such a sight. He would, I believe, mock the story of the line and the dove⁹⁹, having seen the mobile archers who, leaving the reins to their steeds, shoot more accurately than those with their feet on the ground. It is not surprising that Priam called Agamemnon blessed for bringing so many Phrygian soldiers from Greece¹⁰⁰. Now in your case, there is a man who, rejecting his ancestral throne – and that of no obscure kingdom – comes as a wanderer to bear arms: a good omen of victories in the East”.¹⁰¹

If Themistius doesn't explicitly associate the two facts, it would be tempting to assume that this ex-king or this prince, come to serve Valens, has been, somehow or another, bound with a corps of mounted archers. These archers could have been recruited by his own care, unless he was himself part of them, maybe as a commander, such a hypothesis would bind the mounted archers in Themistius' speech with the *schola scutariorum sagittariorum* appearing a decade later at the battle of Adrianople and commissioned by Bacurius, always on behalf of Valens¹⁰².

A future participle qualifies the position occupied by this royal prince: *δορυφορήσων*, “intended to be a bodyguard [literally *spear holder*]”, apparently poorly compatible with the hypothesis of a body of mounted archers. The *δορυφόρος* operates at the base as a Greek equivalent of the Latin *protector domesticus*¹⁰³, namely, an officer belonging to a privileged body attached to the service of the emperor and his staff¹⁰⁴. It seems that during the 360's there was a *schola domesticorum*, formerly known as *schola protectorum*, bringing together the cavalry of the imperial guard¹⁰⁵. These Palatine *scholae* consisted partly of soldiers of foreign origin¹⁰⁶. Admittedly, all units of elite riders were armed with spear and shield, except the *sagittarii* employing bows and arrows. However, it is possible that

⁹⁹ In *Iliad*, XXIII, 850 and following, an archery competition was given on the funeral games in honor of Patroclus, where a bird was attached by a link. Teucer missed the bird and cut through the rope with his arrow, but Meriones won the prize for killing the bird in flight. Libanius means so that Homer would make fun of his own story, and the exploits of Valens' mounted archery Valens would surpass those of heroes in *Iliad* who stood on the floor. HEATHER P. J. and J. MATTHEWS 2004: 31 n.55.

¹⁰⁰ *Iliad*, III, 164-190.

¹⁰¹ Themistius, *Speeches*, 8, §116a-c/174-175 = HEATHER P. J. and J. MATTHEWS 2004: 31, slightly modified. See n. 56 p.31 for the identification of this character with Bacurius.

¹⁰² Ammianus Marcellinus, *Roman History*, XXXI, 12, 16. On the other hand, Themistius, *Speeches*, XV, §6-189C, evokes of the “*slingers and archers*” appearing in conjunction with the “*contingents of Armenians and Iberians*” of the Roman army (οἱ σφενδονῆται καὶ οἱ τοξῶται οὐδὲ Ἀρμενίων ἴλαι οὐδὲ Ἰβήρων). In case the prince would be not part of this unit of mounted archers when Themistios gave his speech, it is possible to simply imagine a career development leading Bacurius to exercise successively in the *scutarii* and the *sagittarii*. We saw however also that the formulation of Ammianus was vague enough to leave open the possibility that Bacurius ordered the *scutarii*, and not the *sagittarii*, in the battle of Adrianople.

¹⁰³ DELMAIRE R. 2008: 38.

¹⁰⁴ BABUT E.-C. 1914: 267-269.

¹⁰⁵ BABUT E.-C. 1914: 262-265.

¹⁰⁶ See especially for the reign of Constantius the testimony of Ammianus Marcellinus, *Roman History*, XIV, 7, 9: the *protectores* are cited together with *scholae palatinae*, *scutarii* and *gentiles*, i.e. the units of the Palatine guard, shields-holders and “foreigners”.

Themistius wouldn't have used *δορυφορήσεων* in its strict sense of “*carrying the spear*”, but in a more generic one, to serve in the imperial guard, regardless of the weapon¹⁰⁷.

Another decisive argument for the identification of this prince in Themistius with Bacurius: the portrait of the man described by the orator at Marcianopolis corresponds perfectly with what is known of Bacurius from the indications of Rufinus of Aquileia and his successors of ecclesiastical history, because each of these documents deals with a man of royal rank come to serve the Empire in the Eastern army. The fact that neither the precise identity of this character nor the kingdom from which he is supposed to come are mentioned in Themistius could be explained by the fact that this information was already known to the audience of high-ranking military officers. It is likely that this man himself attended Themistius' speech. If he was Bacurius, a very probable hypothesis, this would be a confirmation of the favorable image enjoyed by this character in elite circles of the Roman East, thus corroborating Libanius' evidence.

Three points can be drawn up from the admittedly allusive Themistius' indications about the circumstances of the emigration of this royal character. The phrase “*τὰ σκῆπτρα ὑπεριδὼν τὰ πατρῶα*”, with an aorist participle meaning literally “*having looked down*”, and that can be translated as “*having despised / scorned / given up the paternal scepter*”, seems to suggest that the reason that led this character to emigrate in the Empire must have more to do with a voluntary departure than a forced exile. On the other hand, the presence of an adjective referring to the legacy of the ancestors to qualify the royal power held by this character could mean that this man would not have the opportunity to exercise the kingship, but that he was destined to. Finally, the way by which Themistius praises the arrival of this prince in the Roman army suggests that this was, at the time when the speech n. 8 was pronounced, a recent event.

For the first two reasons given above, the possibility that this warrior of royal rank in Themistius designates the king Sauromaces in Ammianus Marcellinus can be reasonably excluded¹⁰⁸. Sauromaces' fall was the upshot of Sasanian intervention during a period of Iranian supremacy in South Caucasia after Julian's defeat, although we cannot determine with certainty whether the departure of the Iberian king had been or had not been included in the terms of the Treaty of Jovian with the Persians July 10, 363. One hypothesis would be to see in this passage of Themistius' speech the praise of king Sauromaces working to recover his throne, efforts which would eventually lead to the campaign led by Terentius in 370¹⁰⁹. However, some details in Themistius' text don't seem to correlate with Sauromaces' situation. The departure of the latter was obviously forced; as a result, the Iberian king couldn't have “*despised the scepter of his ancestors*” that he sought to recover with the help of the Romans. Moreover, the mention of the paternal scepter would appear somewhat incongruous if it applied to a king who had already ruled before emigrating in the Empire, which is precisely the case for Sauromaces.

The date of Sauromaces' arrival in the Empire could be practically coincident with that of Bacurius, even if we don't know precisely when Sauromaces was expelled from his throne: Ammianus Marcellinus places it at the reversal of Šāpūr II, after this Persian sovereign was shown to be “*during some time friend of the Romans*” (*cum suis paulisper nobis uisus amicus*), and was interested in Armenia

¹⁰⁷ DELMAIRE R. 2008: 40. Moreover, the fact that the official designation of the Palatine *schola* of mounted archers is “*Scola scutariorum sagittariorum*”, “*schola of scutarii and archers*”, could explain this trend of Greek authors to designate the imperial guards only as carrying spears and shields. A limit to this argument in our case is that Themistius mentions explicitly Valens' mounted archers and therefore could have said simply that the prince was part of them, if it had been the case.

¹⁰⁸ Ammianus Marcellinus, *Roman History*, XXVII, 12, 1-4 and 12, 15-18.

¹⁰⁹ BAYNES N. H. 1910: 637-638, opts for 371.

once again. In the sequence of events described by the author of the *Roman History*, Sauromaces' expulsion is placed after the capture and death of the Armenian king Aršak II, tortured by the Persians in the jails of the fortress Agabana. This capture is set commonly in 367¹¹⁰, however, the matter is discussed¹¹¹. It would give for the arrival of Sauromaces a possible date in 367, 368 or 369. In the case of low dating from Norman H. BAYNES¹¹² — namely during Sauromaces' expulsion in 369, the arrival of this Iberian king would intervene after Themistius' speech, disabling at the same time his hypothetical identification to the royal prince mentioned by this orator.

The alternative hypothesis to see in Themistius' royal character prince Pap¹¹³, king of Armenia (r.367/368-374) doesn't seem to surpass Bacurius' track. This Pap, son of the king Aršak II, could escape from the besieged citadel of Artogerassa to reach Roman soil, where he was greeted by Valens, who allowed him to reside in Neocaesarea, a city of Pontus. This episode is placed by Ammianus Marcellinus¹¹⁴ in the direct continuation of the story narrating Sauromaces' expulsion, suggesting that these two events were almost coincident. However, as pointed out by Dietrich HOFFMANN, Pap was only a high-ranking refugee who obviously was not hired as a bodyguard in the imperial service¹¹⁵. Consequently, if the royal prince in Themistius can be identified with Bacurius, his arrival in the Empire can be dated to 367 or during the first three months of the year 368. If one accepts that the arrival of Bacurius occurred shortly after the Persian intervention drove Sauromaces from his throne in favor of Aspacures, we could interpret it as a sign of a migration of Iberian pro-Roman elites fleeing the new plan introduced by pro-Sasanian elites supported by the Persians.

Epic Histories allege that around 370, shortly before the restoration of Sauromaces' power and the partition of Iberia, *sparapet* Mušel, a sympathizer of the Romans, led a campaign against what should be supporters of the Sasanians in South Caucasia. Now in this campaign, Mušel “*seized and beheaded the bdeašx of Gugark', who had formerly served the king of Armenia and subsequently revolted*”¹¹⁶. It is highly probable to locate the reasons of this reversal operated by the *bidaxš* of Somxit'i / Gugark' in the particular context of 367-368, marked by the fall of the allies of Rome in Armenia with the capture of Aršak II, as well as in Iberia by the exile of Sauromaces¹¹⁷. The Armeno-K'art'velian marchland from which Bacurius left had therefore tipped in the pro-Sasanian camp as it changed allegiance for Aspacures' protection. The chances are high that some members of this pro-Roman Caucasian elite, notably Bacurius in Gugark' / Somxit'i marchland, were reluctant to see their territory exposed to the appetites of the pro-Sasanian parties emerging especially in the monarchy of Mc'xet'a, and would have sought a necessary support to counter the risks of destabilization induced by political and military changes in South Caucasia at the end of the 360's. Bacurius' arrival in the imperial army thus occurs at a crossroads in the Iberian history when the question arises of a new Roman intervention in the Caucasus to overthrow King Aspacures protected by the Sasanians. The testimony of Themistius evokes implicitly the presence of Iberian protagonists enjoying a close relationship with the community leaders of the imperial Court of the East, able to influence the foreign policy of the Romans.

Beside these casual factors, cultural features can be detectable in what appears to be a real family tradition for sending young Iberian nobles to the imperial Court in order to receive an education for

¹¹⁰ See the chronology of Arsacid sovereigns' reigns in Armenia delivered by LANG D. M. 1983: 517-518.

¹¹¹ BAYNES N. H. 1910: 636 refuses to date this event before late 368 or even the beginning of 369.

¹¹² BAYNES N. H. 1910: 637.

¹¹³ About this Pap, see JONES A. H. M. and *alii* 1971: 665-666.

¹¹⁴ Ammianus Marcellinus, *Roman History*, XXVII, 12, 5-10.

¹¹⁵ HOFFMANN D. 1978: 307-318.

¹¹⁶ *Epic Histories*, V, 15 = N. G. GARSOĪAN transl.: 201, very slightly modified.

¹¹⁷ Ammianus Marcellinus, *Roman History*, XXVII, 12, 1-4.

fighting and ruling. A network seems to be implemented on at least three generations from Bacurius, including Subarmachios, Pharsamanios and Nabarnugios. Even if we know clear links only between these last two characters, respectively great-uncle and nephew, it is not impossible to see in this succession the testimony of a longer chain of intergenerational solidarity, in that a young Iberian performing his military training path would be supported upon arrival in the Empire by an older relative occupying a higher rank, taking on the role of guardian (მზრდელი, *mzrdeli*) or foster father (მამამზუზე, *mamamzuzē*), a typically Iranian educational institution¹¹⁸. As for the Romans, they could find a pool of senior officers, talented and loyal, able to ensure the recruitment and management of auxiliary units whose composition may have been ethnically dominated, and whose expertise was recognized and appreciated in the Roman army. The fact that these princes have likely received an education of the letters, including Greek, the main language of communication with Armazian in Iberia, was also sure to please the refined elites of the Roman East.

It is difficult to draw all the conclusions about Bacurius' background and identity with certainty. The numerous homonyms concerning this name as well as the gaps in our documentation complicated the demonstration aimed to identify the same figure and distinguish it from that of other Caucasian princes. Nevertheless, the Bacurius frequented by Rufinus and Libanius would have every chance to designate a unique character, having served in the Roman army in the last third of the fourth century, before falling during the Battle of the Frigidus. In any case, there is no definitive evidence, in my opinion, to demonstrate that there would have been rather several Bacurius having gained such notoriety in the Empire. On the other hand, the man who reported the story of the conversion of the Iberians is properly distinguished from the Armeno-K'art'velian *bidaxšes* and Iberian kings active in the early decades of the fifth century. If Sauromaces and Pap could return to their homeland in 370 with the expedition led by the *dux* Terentius, Bacurius did not go back to his country, possibly for the greatest happiness of the historian, who otherwise may not have known the story of the conversion of the Iberians transcribed by Rufinus of Aquileia and his successors. Whatever it is, the most memorable of Bacurius' legacies remains without doubt this figure of the *captiua*, modestly hatched in this first story, from which a long and rich tradition developed into the cycle of St. Nino.

Bibliography

Sources

Unless otherwise stated, references to classical literary sources are given under the conventions of the Library of Latin Texts and the Thesaurus Linguae Graecae Online.

¹¹⁸ RAPP S. H. Jr. 2014: 88-89. I don't consider that these four senior officers of the Iberians would have known personally each other and would have directly taken turns at the head of the same position, because our information is much too fragmentary to restore the number and details of such careers involving Iberian princes. For we know about Pharsamanios and Nabarnugios, we see that the second was born around 413 / 417 — between nine and thirteen years after the *terminus ad quem* for the departure of his great-uncle Pharsamanios from the imperial Court, which had to happen before 404, date of the death of his persecutor Eudoxia, wife of Arcadius. Accordingly, Pharsamanios could be the guardian of his nephew Nabarnugios in his early military career within the Empire. On the other hand, the fact that Pharsamanios, Nabarnugios and probably Bacurius have belonged to the same family of *bidaxšes* in Somxit'i / Gugark', related to the ruling dynasty of Mc'xet'a, shows that a familial solidarity should exist and involve co-operation and support between its members, particularly in relation with the ruling elite of the Roman world.

Ammianus Marcellinus, *Roman History*.

Ammien Marcellin, *Histoires*, Paris: Les Belles Lettres, six volumes: É. GALLETIER (ed.), 1968 (volume I, books XIV-XVI); J. FONTAINE (ed.), 1996 (volume III, books XX-XXII), 2002 (volume IV, books XXIII-XXV); M.-A. MARIÉ (ed.), 1984 (volume V, books XXVI-XXVIII); G. SABBAH (ed.), 1970 (volume II, books XVII-XIX), 1999 (volume VI, books XXIX-XXXI).

Anonymus of Cyzicus (Pseudo-Gelasius), *Ecclesiastical History*.

Anonymus von Cyzicus, *Historia ecclesiastica, Kirchengeschichte*, G. C. HANSEN (ed.), Turnhout: Brepols, 2008. Two volumes.

Claudian, *Panegyric for the third consulship of the emperor Honorius*.

Claudien, *Œuvres*, J.-L. CHARLET (ed.), volume II, *Poèmes politiques : 395-398*, Paris: Les Belles Lettres, Collection des Universités de France, 2000.

Epic Histories (Buzandaran Patmut'iwne') (ex-Faustus of Byzantium / ps. P'awstos Buzand).

Փաւստոս Բուզանդացի, Պատմութիւն Հայոց, ի չորս դպրութիւնս, Վենետիկ-Ի Տպարանի Սրբոյն Ղազարու, 1933. Republished on the website of the Digital Library of Armenian Literature. URL: <http://www.digilib.am/book/310/>

The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand (Buzandaran Patmut'iwne'), English translation by N. G. GARSOÏAN. Cambridge Massachusetts: Harvard University Press, 1989.

Expositio totius mundi et gentium.

Expositio totius mundi et gentium, J. ROUGÉ (ed.), Paris: Cerf, Sources chrétiennes, n. 124, 1966.

Fragmenta Historicorum Graecorum.

Fragmenta historicorum graecorum ... auxerunt, notis et prolegomenis illustrarunt, indici plenissimo instruxerunt Car. et Theod. Mulleri. Accedunt marmora parium et rosettanum, hoc cum Letronnii, illud cum C. Mulleri commentariis. K. MÜLLER, T. MÜLLER and V. LANGLOIS (ed.), Paris: Firmin Didot, 1841-1873. Five volumes.

John Rufus, *Life of Peter the Iberian* (Syriac version).

The Lives of Peter the Iberian, Theodosius of Jerusalem, and the Monk Romanus, C. B. HORN and R. R. PHENIX Jr. (ed.), Atlanta (Georgia): Society of Biblical Literature, 2008.

Koriwn, *Life of Maštoc'*.

Կորիւն, Վարք Մաշտոցի : բնագիրը, ձեռագրական այլ ընթերցվածներով, թարգմանությամբ՝ առաջարանով եւ ծանոթություններով ի ձեռն Մանուկ Աբեղյանի / M. ABEĽEAN (ed.), Երևան: Հայպետհրատ, 1941. Republished on the website of the TITUS Project, Կորիւն, Վարք Մաշտոցի. Last update on 06 May 2016. URL: <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/arm/koriwn/koriw.htm>

MAHÉ J.-P., “Koriwn, *La Vie de Maštoc'*, traduction annotée”, *Revue des Études Arméniennes*, 30, 2005-2007, p.59-97.

Libanius, *Letters*.

Libanios, *Briefe*, G. FATOUROS and T. KRISCHER (ed.), Munich: München Heimeran Verl., 1980.

Life of K'art'li (K'art'lis C'xovreba) = Georgian Chronicles. Life of the Kings. Conversion of K'art'li by Nino. Life of the Successors of Mirian. Life of Vaxtang Gorgasali.

ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილი / S. QAUXC'İŞVILI (ed.), ტომი I, თბილისი: სახელგამი, 1955. Reprinted as *K'art'lis C'xovreba: The Georgian Royal Annals and Their Medieval Armenian Adaptation*, S. H. RAPP Jr. (general ed.), volume 1, ACS, Delmar, New York: Caravan Books, 1998. Republished on the website of the Association of Modern Scientific Investigation (AMSI). URL : <http://www.amsi.ge/istoria/qc/>.

Rewriting Caucasian History – The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles, English translation by R. W. THOMSON, Oxford: Clarendon Press, 1996.

Life of Peter the Iberian (Georgian version).

“ცხოვრება და მოქალაქობა და წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა პეტრე ქართველისადა, რომელი იყო ძე ქართველთა მეფისა”, in ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი II. ი. აბულაძე / I. ABULAŽE (ed.), თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1967, p.213-263.

Movsēs Xorenac'i, *History of Armenia*.

Movsisi Xorenac'woy Patmowt'iwñ Hayoc', M. ABELEAN and S. YAROWT'IWNEAN (ed.), Tp'lis, 1913 (Armenian). Republished on the website of the TITUS Project, Մոսկու Խորենացի, Հայոց պատմություն. Last update on 09 December 2008. URL : <http://titus.fkidg1.uni-frankfurt.de/texte/etcs/arm/mokhor>.

Histoire de l'Arménie par Moïse de Khorène, French translation by A. and J.-P. MAHÉ, Paris: Gallimard, 1993.

Moses Khorenats'i: History of the Armenians, English translation by R. W. THOMSON, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1978.

Notitia Dignitatum.

La “Notitia dignitatum”: nueva edición crítica y comentario histórico. C. NEIRA FALEIRO, J. ARCE and L. BORHI (ed.), Madrid: Consejo superior de investigaciones científicas, 2005. Text reworked from the PhD thesis of C. NEIRA FALEIRO, directed by J. J. DE ARCE MARTÍNEZ, sustained in the Universidad Complutense of Madrid, Facultad de Filología, Departamento de Filología Clásica, 28 April 1998.

Notitia dignitatum; accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et laterculi prouinciarum, O. SEECK (ed.), Berlin: Weidmann, 1876.

Royal List II in *Mok'c'evay K'art'lisay (Conversion of K'art'li)*.

ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი I (V-X სს.).
ი. აბულაძე / I. ABULAŽE (ed.), თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა
აკადემიის გამომცემლობა, 1963-1964, 91¹⁵-96³³ for *Royal List II*. Republished on the
website of AMSI. URL: <http://www.amsi.ge/istoria/qm/>.

*The Wellspring of Georgian Historiography: The Early Medieval Historical Chronicle, the
Conversion of K'art'li, and the Life of St. Nino*, English translation by C. B. LERNER, London:
Bennett & Bloom, 2004, p.146-150 for *Royal List II*.

Rufinius of Aquileia, *Ecclesiastical History*.

Rufini Aquileiensis presbyteri Historiae Ecclesiasticae libri duo, in Patrologia latina database,
volume 21. Alexandria: Chadwyck-Healey, 1995-1996. Electronic text adapted from:
MIGNE J.-P. *Patrologia Latina*, volumes 1-217: 1844-1864. - volumes 218-221: Indices
generales simul et speciales, patrologiae latinae. I-IV [1963]. Paris: Migne ed.; then Turnhout:
Brepols, 1844-[1963].

Socrates of Constantinople, *Ecclesiastical History*.

Socrate de Constantinople, *Histoire ecclésiastique*, G. C. HANSEN, P. MARAVAL and
P. PÉRICHON (†) (ed.), Paris: Cerf, Sources chrétiennes. Four volumes. Book I, 2004. Books II-
III, 2005. Books IV-VI, 2006. Book VII, 2007.

Themistius, *Speeches*.

Discorsi di Temistio, R. MAISANO (ed.), Torino: Unione tipografico-editrice Torinese, 1995.

Zosimus, *New History*.

Zosime, *Histoire nouvelle*, F. PASCHOUD (ed.), Paris: Les Belles Lettres, 1971-1989, new
edition 2000. Five volumes.

Works

BABUT E.-C. 1914: “Recherches sur la Garde impériale et sur le corps d’officiers de l’armée romaine
aux IVe et Ve siècles (Suite et fin)”, *Revue historique*, CXVI, fascicle 2, p.225-293.

BAYNES N. H. 1910: “Rome and Armenia in the Fourth Century”, *The English Historical Review*,
volume 25, n. 100, p.625-643.

BLOCKLEY R. C. 1983: *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire:
Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*, Liverpool: F. Cairns, 1981-1983. Two volumes.

BLUMELL L., J. CIANCA, P. RICHARDSON and W. TABBERNEE 2014: “The Roman Near East”, in
W. TABBERNEE (ed.), *Early Christianity in Contexts: An Exploration across Cultures and
Continents*, Grand Rapids (Mich.): Baker Academic, Division of Baker Publishing Group, p.11-
109.

BRAUND D. 1994: *Georgia in Antiquity: A History of Colchis and Transcaucasian Iberia 550 BC-AD
562*, Oxford: Clarendon Press.

- BURNEY C. A. and D. M. LANG 1971: *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*, New York: Praeger.
- CABOURET B. 2012: “Libanios et les militaires”, in B. CABOURET, A. GROSLAMBERT, C. WOLFF (ed.), *Visions de l’Occident romain, Hommages à Yann Le Bohec*, Paris: CEROR, p.433-448.
- CHASTAGNOL A. 1980: “À propos des *quinquennalia* de Constantin”, *Revue numismatique*, volume 6, n. 22, p.106-119.
- CHUVIN P. 1991: *Chronique des derniers païens: la disparition du paganisme dans l’Empire romain, du règne de Constantin à celui de Justinien*, Paris: Les Belles Lettres.
- DELMAIRE R. 2008: “Les soldats de la garde impériale à l’époque théodosienne, le témoignage des sources religieuses”, *Antiquité tardive*, 16, p.37-42.
- DJOBADZE W. Z. 1976: *Materials for the Study of Georgian Monasteries in the Western Environs of Antioch on the Orontes*, Louvain: Corpussco.
- FÄHNRIK H. 2013: *Die ältesten georgischen Inschriften*, Leiden-Boston: Brill.
- FLUSIN B. 1991 : “Conférence de M. Bernard Flusin”, in École pratique des hautes études, Section des sciences religieuses, *Annuaire*, tome 100 (1991-1992), p.365-369.
- GIORGADZE G. 2008: “The Armazian Script”, in FURTWÄNGLER A., I. GAGOSHIDZE, H. LÖHR and N. LUDWIG (ed.), *Iberia and Rome: The Excavations of the Palace at Dedoplist Gora and the Roman Influence in the Caucasian Kingdom of Iberia*, Langenweißbach: Beier & Beran, p.253-255.
- HEATHER P. J. and J. MATTHEWS 2004: *The Goths in the Fourth Century*, Liverpool: Liverpool University Press.
- HOFFMANN D. 1978: “Wadomar, Bacurius und Hariulf. Zur Laufbahn adliger und fürstlicher Barbaren im spätrömischen Heere des 4 Jahrhunderts”, *Museum helveticum*, volume 35, n. 4, p.307-318.
- JONES A. H. M., J. R. MARTINDALE and J. MORRIS 1971: *The Prosopography of the Later Roman Empire. Volume I A. D. 260-395*, Cambridge: Cambridge University Press.
- KELLY C. 2015: “Pliny and Pacatus – Past and Present in Imperial Panegyric”, in WIENAND J. (ed.), *Contested Monarchy: Integrating the Roman Empire in the Fourth Century AD*, New York: Oxford University Press, p.215-238.
- LANG D. M. 1983: “Iran, Armenia, and Georgia”, in YARSHATER E. (ed.), *The Cambridge History of Iran*, volume 3, part 1. *The Seleucid, Parthian and Sasanian periods*, Cambridge (Great-Britain); New York; Melbourne [etc.]: Cambridge University Press, p.505-536.
- LE BOHEC Y. 2006: *L’Armée romaine sous le Bas-Empire*, Paris: Picard.
- LERNER C. B. 2004: *The Wellspring of Georgian Historiography: The Early Medieval Historical Chronicle, the Conversion of K’art’li, and the Life of St. Nino*, London: Bennett & Bloom.

- MARTINDALE J. R. 1980: *The Prosopography of the Later Roman Empire. Volume II, A. D. 395-527*, Cambridge: Cambridge University Press.
- MODÉRAN Y. 2003: *L'Empire romain tardif 235-395 ap. J.-C.*, Paris: Ellipses.
- PARADEISOPOULOS I. K. 2014: "Route and Parasangs in Xenophon's Anabasis", *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 54, p.220-254.
- RAPP S. H. Jr. 2003: *Studies in Medieval Georgian Historiography: Early Texts and Eurasian Contexts*, CSCO, volume 601, Subsidia, volume 113, Louvain: Peeters.
- RAPP S. H. Jr. 2009: "The Iranian Heritage of Georgia: Breathing New Life into the Pre-Bagratid Historiographical Tradition", *Iranica Antiqua*, volume XLIV, p.645-692.
- RAPP S. H. Jr. 2014: *The Sasanian World through Georgian Eyes: Caucasia and the Iranian Commonwealth in Late Antique Georgian Literature*, Farnham, Surrey, England; Burlington, Vt.: Ashgate.
- SHAHID I. 1984: *Byzantium and the Arabs in the fourth century*, Washington, D.C.: Dumbarton Oaks research library and collection.
- STEIN E. 1959: *Histoire du Bas-Empire. Tome premier, de l'État romain à l'État byzantin, 284-476*, Paris : Desclée de Brouwer. French translation by Jean-Rémy PALANQUE.
- THELAMON F. 1972: "Histoire et structure mythique : la conversion des Ibères", *Revue Historique*, volume 247, fascicle 1, 501, p.5-28.
- THELAMON F. 1981: *Païens et chrétiens au IVe siècle. L'apport de l'« Histoire ecclésiastique » de Rufin d'Aquilée*, Paris: Études Augustiniennes.
- TOUMANOFF C. 1963: *Studies in Christian Caucasian History*, Washington: Georgetown University Press.
- TOUMANOFF C. 1969: "Chronology of the Early Kings of Iberia", *Traditio*, volume 25, p.1-33.
- TOUMANOFF C. 1971: "Caucasia and Byzantium", *Traditio*, volume 27, p.111-158.
- TOUMANOFF C. 1990: *Les Dynasties de la Caucasic chrétienne de l'Antiquité jusqu'au XIXe siècle : Tables généalogiques et chronologiques*, Roma: [publisher not identified].
- VESSEY M. 2004: "Jerome and Rufinus", in YOUNG F. M., L. AYRES and A. LOUTH (ed.), *The Cambridge History of Early Christian Literature*, Cambridge-New York, p.318-327.
- WOODS D. 1996: "Subarmachius, Bacurius, and the Schola Scutariorum Sagittariorum", *Classical Philology*, volume 91, n. 4, p.365-371.
- ZAKERI M. 1993: *Sāsānid Soldiers in Early Muslim Society: A Discussion of Historical Continuities*, PhD diss., Salt Lake City: University of Utah.
- ZUCKERMAN C. 1998: "Comtes et ducs en Égypte autour de l'an 400 et la date de la Notitia Dignitatum Orientis", *Antiquité tardive*, 6, p.137-147.

SUMMARIES

ARTIFACTS FROM LEGHVANI

The village *Leghvani* is located in west Georgia, *Imereti, Kharagauli* municipality. In 1978, artifacts and human bones were accidentally found during the agricultural activities in the place called "*Vefkhvadzebis Gora*" (NW part of village). The artifacts are now preserved in *Kharagauli* municipal museum and are known as *Leghvani* hoard, however, they apparently belonged to the grave assemblage.

The collection consists of 55 items, 54 of them were made of bronze and one from silver (statuettes of wild goat, deer, bull, rams, and uncertain animals (Pl. III. Photo 19-25); also pendants (Pl. I-1 (1-179); 2 (179); 21 (178); 11,12 (177); 24 (477); 13 (185); IV-37 (1-167. Photo 1-6; 11), ear ring (Pl. I-20), finger ring (Pl. I-8 (183); 23 (184). Photo 7-8), fibulae (Pl. I-16 (185); 17 (185); 19 (185). Photo 12), belt-buckles (Pl. II, Photo 13-15), mace-head (Pl. I-10 (173). Photo 17-18), and the artifacts of uncertain function (Pl. I-9 (6960); 4 (6961); 22 (6958); 14 (6959); III-33 (6702)). Taking into account the parallels of these artifacts, the collection can be dated to the 2nd-3rd cent. AD.

The region is rich with casually found artifacts (some of them are preserved at *Kharagauli* municipal museum) and archaeological sites of above mentioned period. It should be noted that during the first centuries AD the region was an important, frontier part of strong Iberian kingdom and was supposedly ruled by king's governor (Pitiaxes). The burials of these high ranked officials with rich grave assemblages were found in the beginning of the 20th century, near the v. *Leghvani*, in the v. *Bori* (most of artifacts are preserved in Hermitage, St. Petersburg, Russia). Nevertheless, archaeological excavations were not conducted here.

The region ruled by Pitiaxes could be divided into smaller units (supposedly small river gorges), which should have their rulers too. The village *Leghvani* is located in such small gorge – *Leghvanula*, which, according to its location, could be the center of such micro-region.

The social differentiation in Georgia of the first centuries AD is reflected on burial inventory. Definitely, *Leghvani* collection cannot be considered as a burial inventory of the highest state officials, but is not a property of poor. Supposedly it could belong to the aristocracy of this micro-region.

One more artifact, casually found in the vicinity of *Leghvani* fortress and preserved in *Kharagauli* municipal museum is the bronze open socketed spear, dated to the Late Bronze- Early Iron Age (photo 35). To the same period belongs the Colchian bronze axe preserved in the Georgian National Museum also found in the vicinity of *Leghvani* (photo 36). In addition, in the place called "*Tkhmelnaris seril*" (SW part of the village) the stone walls of a big settlement are preserved. Here Late Bronze Age and Medieval period pottery was found during the field surveys.

In conclusion, we can say that the v. *Leghvani* is an interesting place in archaeological point of view and its excavations can give an interesting information about the ancient history of Georgia.

Illustrations:

Pl. I - 1 (1-179). Bronze pendant; 2. (179). Bronze pendant; 3. (180). Bronze spear; 4. (6961). Bronze stem; 5. (181). Bronze bracelet; 6. (1-182). Bronze ring; 7. (1-182). Bronze ring.

Pl. II - 8 (183). Bronze ring; 9 (6960); Fragment of bronze artifact; 10 (173). Bronze mace ; 11 (177). Bronze pendant ; 12 (177). Bronze pendant ; 13 (185). Bronze pendant ; 14 (6959). Bronze pendant ; 15 (6957) Fragment of bronze buckle.

Pl. III - 16 (185). Bronze Phibula ; 17 (185). Bronze Phibula ; 18 (185). Bronze Phibula (Fragment) ; 19 (185). Bronze Phibula ; 20 (6962). Bronze ear-ring ; 21 (178). Bronze pendant ; 22 (6958). Bronze stem ; 23 (184). Bronze finger-ring ; 24 (477). Bronze pendant ;

Pl. IV - 25 (1-1). Bronze buckle ; 26 (1-164). Bronze buckle; 27 (165).

Pl. V - 28 (1-169). The statuette of deer, bronze; 29 (1-170). The statuette of ram, bronze; 30 (1-168). The statuette of unidentified animal, bronze; 31 (1-145). The statuette of ox, bronze; 32 (1-172). The statuette of wild goat's head, bronze; 32 (6702). The fragment of unidentified artifact, bronze; 34 (1-173). The statuette of wild goat's head, bronze; 35 (1-171). The statuette of ram, bronze;

Pl. VI - 36 (1-166). Disc-shaped silver artifact; 37 (1-167). Bronze pendant ;

Pl. VII - 38(1-534). Bronzespear ; 39(16-51 :1) Bronze axe.

Photos:

1. Bronze pendants (Leghvani) ; 2. Bronze pendant (Leghvani) ; 3. Bronze pendant (Leghvani) ; 4. Bronze pendant (Leghvani) ; 5. Bronze pendants (Leghvani) ; 6.B Bronze pendant ((Leghvani) ; 7. 26 (1-164). Bronze finger-ring (Leghvani); 8. Bronze finger-ring (Leghvani); 9. Bronze bracelet (Leghvani); 10. Bronze ring (Leghvani); 11. Bronze pendant (Leghvani); 12. Bronze Phibulae (Leghvani); 13. Bronze buckle (Leghvani); 14. Bronze buckle (Leghvani); 15. Bronze buckle ((Leghvani); 16. Fragment of bronze buckle (Leghvani); 17.B Bronze mace (Leghvani); 18. Bronze mace (Leghvani); 19. Statuettes of deer, bronze (Leghvani); 20. The statuette of ram, bronze (Leghvani); 21. The statuette of ram, bronze (Leghvani); 22. The statuette of wild goat's head, bronze (Leghvani); 23. The statuette of ram, bronze (Leghvani); 24. The statuette of ox, bronze (Leghvani); 25. The statuette of unidentified animal, bronze (Leghvani); 26. The fragment of unidentified artifact, silver (Leghvani); 27. Pot, Clay (Bori); 28. Jug, clay (Bori); 29. Bronze buckle (Ghoresha); 30. Bronze buckle (Qroli); 31. Bronze Phibula; (Ghoresha); 32. Bronze buckle (Vakhani); 33. The fragment of pot, clay (Chrdili); 34. The statuette of ram, bronze with stibium (Lashe). 35. Bronze ring (Leghvani); 36. Bronze axe (Leghvani).

Goderdzi Narimanishvilli

POTTERY OF 7TH CENTURY BC - 7TH CENTURY AD FROM EAST GEORGIA

The article refers to the technology of production, chronology, typological classification and stylistic characteristics of pottery of 7th century BC – 7th century AD from east Georgia, where 27 species of pottery were distinguished.

Main typological ranges and the development of shapes of vessels are discussed in the article. On the basis of formal–typological classification and compatibility of typological ranges; also shapes, technology and ornamentation of vessels 9 chronological groups were distinguished among the pottery of 7th century BC – 7th century AD. The formal–typological classification made clear which species and types of vessels were characteristic for each chronological group; the area of their spreading and the line of development.

According to their function following main groups can be distinguished: household, kitchenware, tableware, vessels for traveling and ritual vessels.

This is the first part of the article, the second one will be published in the next issue of the Journal.

Giorgi Makharadze

IBERIA-COLCHIS IN THE DIADOCHOI ERA

In the summer of 323 BC Alexander the Great suddenly died. This led to the collapse of his great Empire. In the autumn of 323 BC Media Atropatene became independent. In the spring of 322 a revolt broke out in Armenia. It was led by the high priest of Armavir Aramazd temple - Magi Mergam, a former Satrapy Orontes of Darius III Armenia (Armenian Ervand, Georgian Iared-Iaredos-larvand) and Ardoardy. According to the old historical tradition, he was married to the sister of the last Hayk king Vahe (who did not have an heir) and claimed the Armenian throne. The rebels, led by Ardoard and Magi Mergam, expelled Neoptolemos from Armenia, who was appointed as Satrapy of Armenia by the Empire regent. He found refuge in Cappadocia.

Thus, even the nominal government of the Macedonians fell in Armenia and in the country of Alarodians. During the rebellion, two "big" people living in Satrapy of Armenia - Matienes and Saspers, did not appear. In respect of Matienes, we can say that in the spring 322 BC positions of the Macedonians were still sufficiently strong to completely lose the control on "The Royal Road", which was the main highway of the Empire. It is not accidental that the south-west part

of Armenia, in particular Matiena eventually became a part of Seleucid Kingdom called the Satrapy of Armenia. As for Saspers, they are mentioned in the sources before the revolt.

According to Strabo, Alexander the Great sent his commander Molon to Svisspirit, who was defeated and killed in the battle. The Armenian uprising was organized after Magius Mergam, Ardoard and Orontes had united. How did Saspers manage to start a revolt without allies and defeat Macedonians? Such a change in the balance of forces must have been caused by the migration of Meskhetians, which happened after the battle of Gaugamela in 331-325 BC in vacuum of the Macedonian government. Of course, it was a pure venture. Objectively, there was no force in the Empire capable of opposing Perdikkas (Royal Army). However, the Diadochi period was the time of adventurers.

Azo, who according to old Georgian historical tradition led the migration of Meskhetians, is exactly this type of person and Alexander the Great's hetairos (Patrick). Apparently, in 325 BC, when Alexander the Great appointed Persian Mihdrate as the Satrap of Armenia, Azo was ready for a war and did not obey him. This was followed by a punitive expedition (not later than in the spring of 323 BC), which ended in defeat. But, what was the life of hetairos without luck? The death of Alexander the Great in 323 BC and the loss of Armenia and the country of Alarodians in the spring of 322 BC showed that the risk was justified. Although Neoptolemeus managed to recover positions in Armenia, but he could not find time for Saspers.

During the internecine he supported Perdikka's opponents, because he hoped that Evmen Cappadocia, Paphlagonia and the Black Sea exit would remain to him. Thus, the army marched to Cappadocia. But, in the spring of 321 BC Evmen prevailed and Neoptolemeus was killed in the battle. Ardoard announced himself as the king of Armenia and the country of Alarody became independent as well. In 219 BC, after Antipater's death, a new internal war broke out in the Empire, during which Ardoard supported Antigone. He had no other choice. Antigone was in Asia Minor with his huge army and represented a real threat. "The Georgian" supported Evmen, who had been granted the right of recognition of local dynasty king by the royal family. It was determinant for the "Georgian". During the existence of Armenian kingdom Antigone did not represent a real threat.

ROMAN ENGRAVED GEMS FROM THE COLLECTION OF GEORGIAN NATIONAL MUSEUM

The article is the sixth volume of glyptic materials from the Collection of Georgian National Museum. The Catalogue includes 24 Roman gems dated to the 1th -4th centuries AD. Gems are preserved in the glyptic department of Simon Janashia State Museum. Part of the collection of these gems comes from the excavations (*Mtskheta Tomb, Mtsketa-Samtavro, Urbnisi, Tkhoti cemetery, Jinali cemetery*), while the other part is found by accident.

Glyptic materials are dated according to their style of engraving, shape of the ring and other materials found in the grave. The depictions of the intaglios are defined, which helps us to find out which deities were popular, what symbols were used in a daily life and how people from Georgia followed the fashion of roman society in 1th -4th centuries AD.

Illustrations:

Pic 1. Inv. #28-51:15. Intaglio, garnet, with the depiction of Apollo. Mtskheta Tomb.

Pic 2. Inv. #1118. Intaglio, cornelian, with the depiction of dog. Mtskheta, Samtavro.

Pic 3. Inv. #1117. Intaglio, cornelian, with the depiction of Nemesis. Mtskheta, Samtavro.

Pic 4 . Inv. # 1119. Intaglio, cornelian, with the depiction of Asclepius. Mtskheta, Samtavro.

Pic 5a. Inv. # 1150. Intaglio, nicolo, with the depiction of portrait. Mtskheta, Samtavro.

Pic 6a. Inv. #1115. Intaglio, garnet, with the depiction of mask. Mtskheta, Samtavro.

Pic 7. Inv. #1265. Intaglio, cornelian, with the depiction of horse in chariot. Mtskheta, Samtavro.

Pic 8. Inv. #1000. Intaglio, cornelian, with the depiction of portrait. found by accident in Kareli.

Pic 9. Inv. #1113. Intaglio, garnet, with the depiction of portrait. Mtskheta, Samtavro.

Pic 10a. Inv. #1112. Intaglio, cornelian, with the depiction of Eros. Mtskheta, Samtavro.

Pic 11. Inv. #1116, Intaglio, cornelian, with the depiction of dolphin and fish. Mtskheta, Samtavro.

Pic 12a. Inv. #1120. Intaglio, cornelian, with the depiction of krater. Mtskheta, Samtavro.

Pic 13. Inv. #1202. Intaglio, cornelian, with the depiction of hand. Urbnisi.

Pic 14. Inv. #1203. Intaglio, cornelian, with the depiction of ears of wheat. Urbnisi.

Pic 15a. Inv. #1134, Intaglio, cornelian, with the depiction of two-clasped hand. Tbilisi.

Pic 16. Inv. #1001. Intaglio, cornelian, with the depiction of goddess. Found by accident in Ruisi.

Pic 17. Inv. #1221. Intaglio, cornelian, with the depiction of two-clasped hand. Found by accident in Tskneti.

Pic 18a. Inv. #1198. Intaglio, cornelian, with the depiction of two-clasped hand. Urbnisi.

Pic 19a. Inv. #1199. Intaglio, cornelian, with the depiction of horse. Urbnisi.

Pic 20a. Inv. #1200. Intaglio, cornelian, with the depiction of krater with ears of wheat. Urbnisi.

Pic 21a. Inv. #1201. Intaglio, glass, with the depiction of Hermes. Urbnisi.

Pic 22a. Inv. # 1228. Intaglio, cornelian, with the depiction of Nemesis. Jinvali cemetery, 1971.

Pic 23a. Inv. #999. Intaglio, cornelian, with the depiction of Athena. Found by accident in Sagaredjo.

Pic 24a. Inv. #1223. Intaglio, cornelian, with the depiction of Hermes. Tkhoti cemetery.

Davit Lomitashvili, Besik Lortkifanidze, Nikoloz Murghulia, Paul Everill, Ian Colvin

FORTRESS OF KHUNTSI

The village of *Khuntsi* is located in the *Martvili* municipality of *Samegrelo*, western Georgia, on the west bank of the *Tskhenistskali* River, on the road that links *Martvili*, *Khoni* and *Kutaisi*. A few short sections of wall on *Kukiti* Hill (known locally as '*Najikhu*', translating roughly from *Mingrelian* as 'ruins (remains) of a castle') indicate the presence of a fortress. Six years ago, the installation of a mobile phone mast and associated infrastructure without consultation with the appropriate archaeological agencies revealed and damaged archaeological structures. Animal bone and fragments of pottery were retrieved, and are currently stored in the school in *Khuntsi*. It was information from a local school teacher, *Zoya Gadelia*, that led the Anglo-Georgian Expedition to *Nokalakevi* to investigate the site in 2015.

Agathias of Myrina or Scholasticus, a sixth-century Byzantine historian, is among those who described military engagements in west Georgia in AD 542 between Byzantium and its Laz allies on the one side, and the Sassanid Persian Empire on the other. It was part of a confrontation that lasted for more than 20 years, and contemporaneous accounts describe it as the 'Great War of *Egrisi*'. Agathias refers several times to the fortress of *Onoguris*, which was strategically important to both the Byzantines and the Iranians, and he notes this as the ancient name of the place, known as *Hagios Stephanos* in his day (*Stepantsminda* in Georgian, *Saint Stephen* in English).

In the 1980s, the *Nokalakevi* expedition undertook archaeological excavations at *Abedati* fortress, in the *Martvili* district, and publications linked the site with *Onoguris*. In recent years, this issue was discussed by A. Pailodze, who, in studying the work of Agathias and the geographic descriptions, stated that it was impossible to identify *Abedati* with *Onoguris* because of the distance from *Kutaisi*. He also noted that the mountain ridge of *Unagira* begins at the border with *Imereti*, near the village of *Matkhoji* on the opposite bank of the River *Tskhenistsqali* from the hill of upper *Khuntsi*, known as '*Najikhu*'. Pailodze reported some standing remains on the hill at *Khuntsi*, which

he suggested might be the remains of *Onoguris*, but he did not excavate.

An archaeological evaluation, through the excavation of four test pits, was undertaken by a small team from the Anglo-Georgian Expedition to *Nokalakevi* in 2015, referring to the site as *Khuntsistsikhe* ('the fortress of *Khuntsi*'). The initial aim was to examine archaeological layers inside the possible fortress, to study the stratigraphy and to retrieve finds in order to determine a site chronology. Investigation of the site was significantly expanded in 2016, with five trenches designed to shed further light on the structural remains indicated by the test pits. This archaeological work revealed more information on the size and scale of the fortifications, exposing a 25m-length of wall along the northern edge of the crown of the hill. Excavations also produced a large number of fragmentary fifth- to sixth-century ceramics, including amphorae, *dergi* (cooking vessels), *pithoi* (large storage vessels) and ceramic building material.

A trench at the top of the hill revealed a hydraulic mortar floor with a finely ground ceramic pozzolan— an additive that produced a more durable, waterproof surface—contained within further substantial stone walls. To the west of this building, an adult male skeleton was revealed. He had been buried in a supine position, with the head to the west and the arms crossed across his abdomen. Within the adjacent building, areas of tiled surface survived, as did four fragments of rectangular column bases. When a small hole unexpectedly appeared in the floor of this building, it was possible to observe elements of a vaulted space underneath. It is certainly conceivable that, rather than representing a tower within the fortress as was first thought, this building was a chapel with a vaulted crypt.

Illustrations:

Pic. 1. The territory of *Khuntsi* fortress aerial photo.

Pic. 2. Remains of octagonal structure.

Pic. 3. The burial revealed under the floor of the structure.

Pic. 4. Fragments of north wall of the fortress.

Pic. 5. Ceramic containers from north part of the fortress.

Pic. 6. Building ceramics from the structure in the citadel

Pic. 7. The view from *Khuntsi* fortress to the east – r. *Tskhenistskali* gorge and mountain *Khvamli*.

Vakhtang Sharberashvili, Giorgi Chaduneli

ARTIFACTS OF CLASSICAL PERIOD FROM KASPI MUSEUM

The archaeological collection of *Kaspi* municipal museum is rich and includes the items of all periods (from stone Age to Medieval Period). The artefacts of Classical Period (5th century BC – 4th century AD) are also represented in the Collection. The article briefly reviews some interesting items of Classical Period preserved in *Kaspi* municipal museum (for the list see illustrations).

Illustrations:

PI I – 1,2. Fragments of red painted pythoses from *Tsikhiagora*; 3. Red painted jug from v.*Akhaltzikhe*; 4. Cattle-like jug, clay, *Tvaladi* ; 5. Flask, wattle from flax, *Kavtiskhevi*, *Sakaraulo* seri burial ground; 6. Red painted jug from *Kaspi*; 7. Red painted smallpot from *Kaspi*; 8. Vessel with conic bottom from *Kaspi*;

PI II – 1. Gilt silver disk from *Sasireti*; 2. Silver neck-ring from *Sasireti*; 3. Pear-shaped jug, clay, from *Sasireti*; 4. The depiction on the jug from *Sasireti*;

PI III – The sculpture of Dyonisus from *Kodistkaro*;

PI IV – Bronze oinochoia from *Zemo Khandaki*;

PI V – 1,2. Bronze Buckle from *Gostibe*; 3,4. Silver bowl from *Gostibe*;

PI VI – 1-3 . Golden adornments from *Okami*; 4. Silver rhython from *Khovle*.

Ketevan Ramishvili, Zebede Shatberashvili

RICH BURIALS OF LATE ROMAN PERIOD FROM THE V. OKAMI

In 1974 in the south-western extremity of the village *Okami* (Central Georgia, *Kaspi* municipality) a large quadrangular tomb (# 1) was accidentally discovered during earthworks. Small scaled archaeological excavations were undertaken here during the same year. The trench near the recent find revealed another tomb (# 2). In the tomb # 1 one deceased was buried. It was built of flat limestone slabs (measuring 2,1 X 0,75 m.).

The burial assemblage included golden finger-ring, golden ear-ring with pearls and unidentified golden item. In the second burial man and women were buried. The tomb was roofed by limestone slabs and the walls were built of cobblestones (measuring 2, 3 X– 2,35 m.). The burial assemblage of grave #2 included golden medallion, golden coin of the Roman Emperor Diocletian, two pairs of golden ear-rings with pearls and a glass unguentarium. The Aureus of Diocletian gives a *Terminus Post Quem*, which is the beginning of the 4th century AD.

Illustrations:

1-5. The grave assemblage of tomb # 2;

6-8. The grave assemblage of tomb # 1.

Nutsa Kipiani

THE RED FIGURE CRATER

The aim of this article is to publish the calyx crater from the collection of red figure vases kept in the fund of West European Art of the Georgian National Art Museum. Despite of being out of archaeological context it deserves an interest thanks to its high artistic value. On one side (A) of the crater the three figure dionysiac scene is depicted, on the other side (B) we see two figure composition of the so-called palestra theme. The comparable study of the crater leads us to assume that this vessel can be dated to the middle of the IV cent. B.C.

Marine Pirtskhalava

BOUTEROLLE FROM THE SETTLEMENT OF *TRELIGOREBI*

The bone bouterolle was discovered over the course of archaeological field work in 2005 at the settlement of *Treligorebi* (NW part of Tbilisi) in the layer which dates from the 2nd half of the 7th - 6th c. BC. It is a scabbard chape of an oblong shape, on both sides of which figures of antitethical felines are carved. The animals are represented in profile, they are laying in the characteristic posture, stretched over the bended legs. The study of the shape of the bouterolle, as well as of the postures, of the composition and of the style of feline figures has shown, that the bouterolle from *Treligorebi* is one of the earliest specimens of felines images interpreted in the specific Scythian manner; stylistically they are close to images of felines on various objects from Ziwiye and despite the variety of compositions and postures, evince a stylistic unity with them; at the same time these feline figures bear features which lead us to the world of Luristan bronzes.

Illustrations:

PI. I. The bone bouterolle from *Treligorebi*: side A and B, photographs and drawings.

PI. II. 1-5. The scabbard chapes of so-called half-oval shape with feline figures. 6. The bone so-called divider from *Kelermes*. 7-11. The feline images on the items from *Ziwiye*. 12. The gold bouterolle with antitethical felines' figures. 13. The bronze scabbard chape from *Fascau*. 14. The bone chape from *Karmir-Blour*.

PI. III. 15. Bone items in shape of birds with hyperbolic eye and curved beak. 16. Bronze horse-shoe shaped item with feline figure from *Jhurovka*. 17. The bone spoon with felines' figure from *Darevka*. 18. The bone handle of knife with felines' figure from *Malgobek*.

PI. IV. 19-24. The feline figures from the world of Luristan Bronzes. 25. The so-called cock-heads adorning felines figures from Luristan.

შემოკლების განმარტება • ABBREVIATIONS:

აკც – არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი.

ად – არქეოლოგიური ძიებანი.

ბამ შრომები – ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები, ბათუმი

გ.კ. — გლიპტიკის კაბინეტი.

ენიმკი – ენის, მატერიალური კულტურისა და ისტორიის ინსტიტუტი.

იბერია-კოლხეთი – საქართველოს ეროვნული მუზეუმი. საქართველოს კლასიკური და ადრემედიევური პერიოდის არქეოლოგიურ-ისტორიული კვლევანი.

იაეხის – ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია.

კაე შრომები – კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები.

კად - კავთისხევის არქეოლოგიური ძეგლები.

მსე – მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის

მსკა — მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიაში.

მსკი — მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის.

საკძ – საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება.

სდსძ – სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები.

სიგკ - საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული.

სიკძა – საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა.

სინ — საქართველოს ისტორიის ნარკვევები.

სმამ — საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის და ხელოვნების ისტორიის სერია.

სმს - საზოგადოებრივ მეცნიერებათა სერია.

სსმაე — საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები.

სსმმ — საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე.

სსმმ – ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, თბილისი

ქც - ქართლის ცხოვრება.

ძმ – ძეგლის მეგობარი.

ძიებანი – ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში.

АО – Археологические Открытия.

ВДИ – Вестник древней истории.

Икиаи - Известия Кавказского историко- археологического института.

МАК- Материалы по археологии Кавказа.

МАР - Материалы по археологии России.

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР.

ПАИ – Полевые археологические исследования.

СА – Советская археология.

САИ - Свод археологических источников, Москва

AA – Archaologischer Anzeiger.

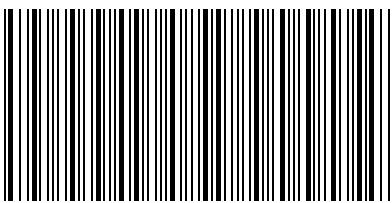
LIMC – Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae

RM – Mitteilungen des Deutschen Archaologischen Instituts , Romische Abteilung

AGSM – Annual of Georgian State Museum

ინფორმაცია ავტორებისათვის

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ოთარ ლორთქიფანიძის სახ. არქეოლოგიის ცენტრის ჟურნალში — „იბერია-კოლხეთი“, საქართველოს კლასიკური და ადრემედიევური პერიოდის არქეოლოგიურ-ისტორიული კვლევანი (IBERIA-COLCHIS, Researches on the Archaeology and History of Georgia in the Classical and Early Medieval Period), სამეცნიერო ხასიათის სტატიები იბეჭდება. სტატიები ქართულ (ინგლისური რეზიუმით) და ინგლისურ ენაზე მიიღება; დაახლოებით 18 გვერდი. ამ რაოდენობაში შედის: ძირითადი ტექსტი, ლიტერატურის სია, ტაბულების აღწერილობა და ტაბულები. რედაქციას უნდა ჩაბარდეს სტატიების ელექტრონული ვერსია და მისი ამონაბეჭდი. გვერდის ზომა, სტანდარტული, 4; ფონტი (შრიფტი) – ! Kolhety, ან AcadNusx. ზომა – 11. სტრიქონებს შუა ინტერვალი — 1,15. დამონმებული ლიტერატურის მითითების წესი: ტექსტში მითითება კვადრატულ ფრჩხილებში უნდა იყოს. მაგალითად — [ლორთქიფანიძე 1987: 129, ტაბ. I, სურ. 5]. ბოლოში, ლიტერატურის სია უნდა იყოს ანბანზე დალაგებული (ქართული, ლათინური და სხვ.) — ავტორის გვარი, ინიციალები, გამოცემის წელი, სათაური, გამოცემის ადგილი. მაგალითად — ლორთქიფანიძე ოთ. 2002: ძველი ქართული ცივილიზაციის სათავეებთან. თბილისი. პერიოდული გამოცემის ან კრებულის მითითებისას წინ დაურთე — კრებ. ჟურ. და თუ შესაძლებელია რედაქტორის გვარი; აუცილებელია გვერდების მითითება. მაგალითად — Gamkrelidze G. 1998: Ein Rhyton mit Gutterdarstellung aus der Kolchis. - *Archaeologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, Band 30, Berlin, S. 211-216. თუ ერთსა და იმავე ავტორს ერთ წელიწადში ორი ან მეტი ნაშრომი აქვს გამოქვეყნებული, ისინი უნდა დალაგდეს ანბანზე. მაგალითად — Шелов Д. 1956 ა; Шелов Д. 1956 ბ. ცალკე გვერდზე უნდა იყოს წარმოდგენილი გამოყენებულ შემოკლებათა განმარტების სია. მოთხოვნები ილუსტრაციული მასალის მიმართ: ფოტოების ელექტრონული ვერსია — JPEG ფორმატში, მაღალი ხარისხის, არანაკლებ 300 რეზოლუციის. გრაფიკა — TIFF ან JPEG ფორმატში, არანაკლებ 500 რეზოლუციის. ტაბულებს თან უნდა ახლდეს აღწერა. სტატია უნდა ჩაბარდეს არქეოლოგიის ცენტრის, ჟურნალს — „იბერია-კოლხეთი“- სარედაქციო საბჭოს მდივანს მაია ჩარკვიანს ან მარინე კვაჭაძეს.

9771512420006